

Uniwersytet
Wrocławski

Jarosław Rominkiewicz

Nowele Justyniana I i Justyna II przeciw kazirodczym małżeństwom w Mezopotamii, Osroenie i Eufratezji

Wrocław 2019

**Nowele Justyniana I i Justyna II
przeciw kazirodczym małżeństwom
w Mezopotamii, Osroenie i Eufrazji**

Jarosław Rominkiewicz
Uniwersytet Wrocławski
ORCID: [0000-0002-2999-8455](https://orcid.org/0000-0002-2999-8455)

**Nowele Justyniana I i Justyna II
przeciw kaziroduczym małżeństwom
w Mezopotamii, Osroenie i Eufratezji**

Wrocław 2019

Kolegium Redakcyjne

prof. dr hab. Leonard Górnicki – przewodniczący

dr Julian Jezioro – zastępca przewodniczącego

mgr Aleksandra Dorywała – sekretarz

mgr Bożena Górna – członek

mgr Tadeusz Juchniewicz – członek

Recenzent: *prof. dr hab. Anna Pikulska-Radomska, Uniwersytet Łódzki*

© Copyright by Jarosław Rominkiewicz

Korekta: *Magdalena Wojcieszak*

Projekt i wykonanie okładki: *Andrzej Malenda*

Okładka została wykonana na podstawie ilustracji dostępnej na stronie https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman-Persian_Frontier,_565_AD.png i zgodnie z licencją jest udostępniona na licencji Creative Commons uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.pl>.

Skład i opracowanie techniczne: *Aleksandra Kumasza* eBooki.com.pl

Druk: *Drukarnia Beta-druk*, www.betadruk.pl

Wydawca

E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa.

Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

ISBN 978-83-66066-71-7 (druk)

ISBN 978-83-66066-72-4 (online)

Moim dzieciom

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW	11
WSTĘP	15
ROZDZIAŁ I	
MAŁŻEŃSTWA MIĘDZY BLISKIMI KREWNymi W PERSJI.....	29
1. Źródła greckie i łacińskie.....	29
2. Źródła perskie	44
3. Kościół chrześcijański w Persji wobec małżeństw między bliskimi krewnymi.....	51
ROZDZIAŁ II	
EDYKT DIOKLECJANA Z 295 R.....	59
ROZDZIAŁ III	
ZAKAZ KAZIRODZTWA W PRAWIE JUSTYNIAŃSKIM.....	67
1. Pokrewieństwo i powinowactwo jako przeszkody małżeńskie w <i>Institucjach i Kodeksie Justyniańskim</i>	67
2. Sankcje z tytułu kazirodztwa.....	70
ROZDZIAŁ IV	
USTAWY JUSTYNIANA I I JUSTYNA II PRZECIW NIEDOZWOLONYM MAŁŻEŃSTWOM W MEZOPOTAMII, OSROENIE I EUFRATEZJI	81
1. Nowela 154 Justyniana <i>O tych, którzy zawierają w sposób niedozwolony małżeństwa w Osroenie</i>	81
2. Nowela 2 Justyna II <i>O tych, którzy zawarli niedozwolone małżeństwa w Osroenie i Mezopotamii</i>	89
ZAKOŃCZENIE	97
BIBLIOGRAFIA	105
SKOROWIDZ ŹRÓDEŁ.....	121
NOVELS OF JUSTINIAN I AND JUSTIN II AGAINST INCESTUOUS MARRIAGES IN MESOPOTAMIA, OSRHOENE, AND EUPHRATENSIS. ABSTRACT	129

Wykaz skrótów

Źródła

C.	– <i>Codex Iustinianus</i>
C.Th.	– <i>Codex Theodosianus</i>
Coll.	– <i>Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum</i>
D.	– <i>Digesta Iustiniani</i>
Dd	– <i>Dādestān ī Dēnīg</i>
DKM	– <i>Dēnkard</i>
DMX	– <i>Dādestān ī Mēnōg ī Xrad</i>
FHG	– <i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i>
G.	– <i>Gai Institutiones</i>
I.	– <i>Institutiones Iustiniani</i>
KSM	– Inskrypcja Karitra z Sar-Maszhad
Nov.	– <i>Novellae Iustiniani</i>
P.Lond.	– <i>Papyri Londinenses</i>
P.Oxy.	– <i>Papirus Oxyrhynchus</i>
REA	– <i>Rivāyat ī Ēmēd ī Ašawahistān</i>
<i>Regulae Ulpiani</i>	– <i>Ulpiani liber singularis regulorum</i>
SEG	– <i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
Šnš	– <i>Šayast nē šayast</i>
Vizidadha	– <i>Vizidadha ī Zadspram</i>

Czasopisma i opracowania

AA	– „American Anthropologist”, b.m.w.
ABol	– „Analecta Bollandiana. Société des Bollandistes”, Bruxelles
„Aegyptus”	– „Aegyptus. Rivista italiana di egittologia e di papirologia”, Milano
AJPh	– „American Journal of Philology”, Baltimore
AMI	– „Archaeologische Mitteilungen aus Iran”, Berlin
ANRW	– „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt”, Berlin/New York
Anz. Öst. Ak.	– „Anzeiger der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse”, Wien
ArOr	– „Archiv Orientální”, Praha
ASR	– „American Sociological Review”, b.m.w.

AUWr	– „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Wrocław
BIDR	– „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano”, Milano
BMECCJ	– „Bulletin of the Middle Eastern Culture Centre in Japan”, Wiesbaden
BS	– „Byzantina-Sorbonensia”, Paris
BSOS	– „Bulletin of the School of Oriental Studies in London”, London
Bull. Inst. Eg	– „Bulletin de l’Institut d’Égypte”, Kair
ByzZ	– „Byzantinische Zeitschrift”, München
CCJ	– „The Cambridge Classical Journal”, Cambridge
„Chiron”	– „Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts”, München
CSSH	– „Comparative Studies in Society and History”, Cambridge
„Diritto @ Storia”	– „Diritto @ Storia. Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana”, Sassari
ES	– „Ethology and Sociobiology”, New York
GRBS	– „Greek, Roman and Byzantine Studies”, Durham
HA	– „History and Anthropology”, New York
„Hermes”	– „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie”, Wiesbaden
„Historia i świat”	– „Historia i Świat: czasopismo naukowe Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UPH”, Siedlce
HR	– „History of Religions”, Chicago
IA	– „Iranica Antiqua”, Gent
„Iberia”	– „Iberia. Revista de la Antigüedad”, Logroño
Illin. Class. St.	– „Illinois Classical Studies”, Urbana & Chicago, Ill.
IJJ	– „Indo-Iranian Journal”, Leiden
IJAIS	– „Nāme-ye Irān-e Bāstān. The International Journal of Ancient Iranian Studies”, Teheran
„Iran”	– „Iran. The Journal of the British Institute of Persian Studies”, London
JA	– „Journal Asiatique: Recueil de Mémoires Et de Notices Relatifs aux Études Orientales”, Paris
JAOS	– „Journal of the American Oriental Society”, Baltimore, Md.
J. Biosoc. Sci.	– „Journal of Biosocial Science”, Cambridge
JCOI	– „Journal of the K.R. Cama Oriental Institute”, Bombay
JEA	– „The Journal of Egyptian Archeology”, London
JHS	– „Journal of Hellenic Studies”, London
JLA	– „Journal of Late Antiquity”, Baltimore
JLH	– „Journal of Legal History”, London

JNES	– „Journal of Near Eastern Studies”, Chicago
JPS	– „Journal of Persianate Studies”, Leiden
JRS	– „The Journal of Roman Studies”, London
JSAI	– „Jerusalem Studies in Arabic and Islam”, Jerusalem
„Klio”	– „Klio. Beiträge zur alten Geschichte”, Berlin
„Latomus”	– „Latomus. Revue d’Études Latines”, Bruxelles
„Man”	– „Man. New Series”, London
„Meander”	– „Meander. Miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego”, Warszawa
MGM	– „Miscellanea Giovanni Mercati”, Vaticano
Mitt. Schles. Gesell.	– „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde”, Breslau Volksk.
„Mouseion”	– „Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada”, To- ronto
OrChr	– „Oriens Christianus. Hefte für die Kunde des christlichen Orients”, Wiesbaden
„Polis”	– „Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica”, Madrid
QS	– „Quaderni di Storia”, Roma
RDR	– „Rivista di Diritto Romano. Periodico di storia di diritto romano, di diritti antichi e della tradizione romanistica medioevale e moderna”, Torino
RE	– „Paulys Realenzyklopaedie der classischen Altertumswissenschaft”, Stuttgart
REG	– „Revue des Études Grecques”, Paris
RHD	– „Revue Historique de Droit Français et Étranger”, Paris
RIDA	– „Revue Internationale des Droits de l’Antiquité”, Bruxelles
„Roczniki Nauk Prawnych”	– „Roczniki Nauk Prawnych: Prawo, Prawo kanoniczne, Admini- stracja”, Lublin
RTK	– „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, Lublin
SDHI	– „Studia Documenta Historiae et Iuris”, Roma
„Speculum”	– „Speculum. A Journal of Medieval Studies”, Cambridge
STV	– „Studia Theologica Varsaviensia”, Warszawa
ŚSHT	– „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, Katowice
„U schyłku starożytności”	– „U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze”, Warszawa
„Vox Patrum”	– „Vox Patrum. Antyk Chrześcijański”, Lublin

WdO	– „Die Welt des Orients. Wissenschaftliche Beiträge zur Kunde des Morgenlandes”, Göttingen
YCIS	– „Yale Classical Studies”, New Haven
ZDMG	– „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, Wiesbaden
„Zeszyty Prawnicze”	– „Zeszyty Prawnicze”, Warszawa
ZKG	– „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, Stuttgart
ZN UJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, Kraków
ZPE	– „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, Köln
ZSS KA	– „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Kanonische Abteilung)”, Weimar (obecnie Wien-Köln-Graz)
ZSS RA	– „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)”, Weimar (obecnie Wien-Köln-Graz)

Wstęp

Przez kazirodztwo (*incestum*) rozumiano w prawie rzymskim stosunek seksualny między osobami blisko spokrewnionymi lub spowinowaconymi, które nie mogły ze sobą zawrzeć małżeństwa¹. W starożytnym Rzymie *incestum* było zatem nierozzerwalnie związane z zakazami małżeńskimi, które wynikały, jak pisze Julius Paulus, z dawnych obyczajów:

D. 23,2,39 Paulus libro sexto ad Plautium: (...) *Si quis ex his, quas moribus prohibemur uxores ducere, duxerit, incestum dicitur committere.*

„PAULUS w księdze szóstej Komentarza do pism Plautiusa: (...) Jeśli ktoś wziął za żonę kobietę, z którą stosownie do panującego zwyczaju nie powinien był się żenić, uważa się, że dopuścił się kazirodztwa”².

Przez cały okres funkcjonowania prawa w Rzymie obowiązywał bezwzględny zakaz utrzymywania stosunków seksualnych między krewnymi w linii prostej³. Obejmował on wszystkich krewnych w tej linii *ad infinitum*⁴. Związki tego rodzaju uznawano za bezbożne i kazirodcze (*nefariae et incestae nuptiae*)⁵.

¹ Na temat kazirodztwa w prawie rzymskim zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007. O etymologii rzeczownika *incestum* i jego innych znaczeniach zob. *ibidem*, s. 23-35.

² Przekłady 23 ks. *Digestów* pochodzą z *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, t. 4, ks. 20-27, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman, M. Hładyszewska, T. Palmirski, J. Reszczyński, H. Wolanin, P. Niczy-poruk, Kraków 2014.

³ Coll. 6,2,1: ULPIANUS libro regularum singulari sub titulo de nuptiis: *Inter parentes et liberos, cuiuscumque gradus sint, conubium non est.* – „Ulpian w pojedynczej księdze *Reguł*, w tytule *O małżeństwie*: Nie można zawierać małżeństwa między wstępnymi i zstępnymi, niezależnie od stopnia pokrewieństwa” (*Mosaicarum et Romanarum legum collatio. Zbiór prawa Mojżeszowego i rzymskiego*, przeł. A. Dębiński, Lublin 2011).

⁴ D. 23,2,53, Gaius libro 11 ad edictum provinciale: *Nuptiae consistere non possunt inter eas personas quae in numero parentum liberorumve sunt, sive proximi sive ulterioris gradus sint usque ad infinitum* – „GAIUS w księdze jedenastej Komentarza do edyktu prowincjonalnego: Małżeństwo nie może zostać zawarte między tymi osobami, które są zaliczane do przodków (wstępnych) i potomków (zstępnych), zarówno gdy są one ze sobą spokrewnione w najbliższym stopniu, jak i w dalszym, aż do nieskończoności (bez względu na stopień pokrewieństwa)”.

G. 1,59: *Inter eas enim personas, quae parentum liberorumve locum inter se optinent, nuptiae contrahi non possunt, nec inter eas conubium est, velut inter patrem et filiam vel inter matrem et filium vel inter avum et neptem* (...). – „Między tymi bowiem osobami, które zajmują wobec siebie stanowisko wstępnych i zstępnych, małżeństwa zawierać nie można, nie ma też między nimi *conubium*, na przykład między ojcem i córką albo matką a synem, albo dziadkiem a wnuczką, albo babcią i wnukiem (...).” Zob. *Gai Institutiones. Instytucje Gaiusa*, przeł. W. Rozwadowski, Poznań 2003. Wymienione w tym fragmencie *conubium* było jednym z wymogów *iusti matrimonii*, czyli prawego małżeństwa. W poklasycznym dziele *Regulae Ulpiani* 5,3 znajduje się definicja tego pojęcia: *Conubium est uxoris iure ducendae facultas*. – „*Conubium* jest to uprawnienie do pojęcia żony zgodnie z prawem” (*Ulpiani liber singularis regularum. Pojedyncza księga reguł Ulpiana*, przeł. A. Dębiński, K. Burczak, Lublin 2016). Szerzej na temat znaczenia tego terminu zob. E. Volterra, *La nozione giuridica del conubium*, [w:] *Studi di memoria di E. Albertario*, t. 2, Milano 1953, s. 347-384; *idem*, *La conception du mariage à Rome*, RIDA, 1955, vol. 8, s. 374-379.

⁵ G. 1,59: *et si tales personae inter se coierint, nefarias et incestas nuptias contraxisse dicuntur* – „a jeśli takie osoby ze sobą współżyły, powiada się, że dopuściły się małżeństwa niegodziwego i kazirodczego”.

Jeśli idzie o pokrewieństwo w linii bocznej, to już w prawie archaicznym istniał wywodzący się z prawa zwyczajowego zakaz zawierania małżeństw między krewnymi, których łączył drugi stopień pokrewieństwa, a więc między bratem i siostrą⁶. Nie miało znaczenia, czy rodzeństwo pochodziło od wspólnych rodziców (określane było wówczas jako *germani*), czy jedynie od wspólnego ojca (*consanguinei*), czy też od wspólnej matki (*uterini*)⁷. Zakaz ten dotyczył zarówno rodzeństwa, które urodziło się w *iustum matrimonium*, jak i ze związków pozamałżeńskich⁸. Pokrewieństwo tego rodzaju skutkowało brakiem *conubium*.

Jeśli pokrewieństwo drugiego stopnia w linii bocznej powstawało na skutek przysposobienia, uniemożliwiało to zawarcie małżeństwa nawet po śmierci zwierzchnika familijnego i wygaśnięciu *patria potestas*⁹. Przeszkoda, której źródłem było przysposobienie, ustawała jednak na skutek *capitis deminutio*¹⁰.

W prawie rzymskim zakazane były także małżeństwa między krewnymi, których łączył trzeci stopień pokrewieństwa w linii bocznej. Z tego powodu niemożliwe były małżeństwa między: wujem (*avunculus*) i córką siostry, siostrą matki (*matertera*) a siostrzeńcem, siostrą ojca (*amita*) a bratankiem. Tego rodzaju związki uznawano za kazirodczne¹¹. Zakaz ten opierał się na zasadzie *respectus parentelae*. Siostry i braci rodziców traktowano bowiem w tym przypadku *parentum loco*, czyli jakby byli rodzicami¹².

⁶ *Regulae Ulpiani* 5.6: *Inter parentes et liberos infinite cuiuscumque gradus conubium non est. Inter cognatos autem ex transverso gradu olim quidem usque ad quartum gradum matrimonia contrahi non poterant.* – „Nie ma *conubium* pomiędzy zstępnymi i wstępnymi, niezależnie od stopnia pokrewieństwa. Dawniej małżeństwa nie mogli zawierać krewni aż do czwartego stopnia w linii bocznej”.

⁷ G. 1,61: *Sane inter fratrem et sororem prohibita sunt nuptiae, sive eodem patre eademque matre nati fuerint sive alterutro eorum: Sed si qua per adoptionem soror mihi esse coeperit, quamdiu quidem constat adoptio, sane inter me et eam nuptiae non possunt consistere; cum vero per emancipationem adoptio dissoluta sit, potero eam uxorem ducere; sed et si ego emancipatus fuero, nihil impedimento erit nuptiis.* – „Oczywiście zabronione jest małżeństwo między bratem i siostrą, czy to zrodzonymi z tego samego ojca i tej samej matki, czy też jednego z nich. Ale jeśli ktoś stał się dla mnie siostrą przez przysposobienie, oczywiście małżeństwo między mną a nią nie może dojść do skutku, dopóki trwa adopcja; kiedy jednak przysposobienie zostanie rozwiązane przez emancypację, będę mógł ją pojąć za żonę. Lecz nawet jeśli ja zostanę emancypowany, nic nie będzie stało na przeszkodzie małżeństwu”.

⁸ D. 23,2,54, *Scaevola libro primo regularum*: *Et nihil interest, ex iustis nuptiis cognatio descendat an vero non: nam et volgo quaesitam sororem quis vetatur uxorem ducere.* – „SCAEVOLA w księdze pierwszej *Zasad prawnych*: I nie ma znaczenia, czy pokrewieństwo jest wynikiem uznanego przez prawo małżeństwa, czy też nie. Nie można bowiem brać za żonę także siostry, która pochodzi z przelotnego stosunku seksualnego”.

⁹ Zob. A. Guarino, *Studi sul'incestum*, ZSS RA 1943, vol. 63, s. 222.

¹⁰ D. 23,2,17 pr., *Gaius libro 11 ad edictum provinciale*; pr. *Per adoptionem quaesita fraternitas eousque impedit nuptias, donec manet adoptio: ideoque eam, quam pater meus adoptavit et emancipavit, potero uxorem ducere. Aequae et si me emancipato illam in potestate retinuerit, poterimus iungi matrimonio.* – „GAIUS w księdze jedenastej *Komentarza do edyktu prowincjonalnego*: Powstały wskutek przysposobienia stosunek braterstwa tak długo stanowi przeszkodę małżeństwa, jak długo trwa przysposobienie. Tak więc będę mógł poślubić kobietę, którą mój ojciec adoptował, a następnie uwolnił spod swej władzy”.

¹¹ Zob. H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, [w:] *idem, Opera selecta*, Lublin 2014, s. 296.

¹² *Ibidem*.

Prawo to uległo istotnej modyfikacji w 49 r. Ówczesny cenzor Lucjusz Witeliusz przekonał bowiem senat rzymski do jego zmiany, aby cesarz Klaudiusz mógł się ożenić z Agryppiną¹³, córką swego brata Germanika¹⁴. Zgodnie z przyjętą uchwałą senatu, znaną jako *SC Claudianum*, małżeństwo między stryjem i bratanicą uznano odtąd za zgodne z porządkiem prawnym¹⁵. Autorzy rzymscy piszą jednak, że mimo tej zmiany małżeństwa między stryjem i bratanicą nadal uważane były przez społeczeństwo rzymskie za sprzeczne z prawem boskim (*contra fas*) i niemoralne. Postępowanie Klaudiusza nie znalazło w związku z tym zbyt wielu naśladowców¹⁶.

SC Claudianum zniesiono, po raz pierwszy, w 97 r. za panowania Nerwy¹⁷. Wiemy jednak, że wkrótce przywrócono jego obowiązywanie, a małżeństwa między stryjem i bratanicą były zatem znowu zgodne z porządkiem prawnym. Prawnicy okresu klasycznego podkreślali jednak, że w dalszym ciągu zabronione były małżeństwa między wujem (bratem matki) a siostrzenicą¹⁸ oraz siostrą matki lub ojca a siostrzeńcem albo bratankiem¹⁹. Jeśli idzie o trzeci stopień pokrewieństwa w linii bocznej, prawo zezwalało na małżeństwo z córką adoptowanej siostry, a także *uterina soror* adopcyjnego ojca, czyli przyrodnią siostrą adopcyjnego ojca, jednak pod warunkiem, że mieli oni wspólną matkę, a nie ojca²⁰.

¹³ Zob. I. Żeber, *Julia Agryppina Młodsza*, [w:] *Pozycja prawna kobiet w dziejach*, red. S. Rogowski, Wrocław 2010, s. 57-67.

¹⁴ Na temat przyczyn zawarcia tego małżeństwa zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 49.

¹⁵ G. 1,2: *Fratris filiam uxorem ducere licet: Idque primum in usum uenit, cum divus Claudius Agrippinam, fratris sui filiam, uxorem duxisset: Sororis vero filiam uxorem ducere non licet. Et haec ita principalibus constitutionibus significantur*. – „Wolno pojąć za żonę bratanicę. A stało się to w praktyce po raz pierwszy, gdy boski Klaudiusz pojął za żonę Agryppinę, córkę swego brata. Nie wolno natomiast pojąć za żonę siostrzenicy. Tak się to więc obwieszcza w konstytucjach cesarskich”.

¹⁶ Nielicznych wymieniają Tacyt, *Roczniki* 12, 7 i Swetoniusz, *Klaudiusz* 26. Zob. też C.M.C. Green, *Claudius, Kingship, and Incest*, „Latomus” 1998, vol. 57, s. 765-791.

¹⁷ Zob. Kasjusz Dion, *Historia rzymska* 68,2,4.

¹⁸ D. 23,2,57a, *Marcianus notum ad Papiniani libro secundo de adulterio: Divus Marcus et Lucius imperatores Flaviae Tertullae per mensorem libertum ita rescripserunt: 'Movemur et temporis diuturnitate, quo ignara iuris in matrimonio avunculi tui fuisti, et quod ab avia tua collocata es, et numero liberorum vestrorum: idcircoque cum haec omnia in unum concurrunt, confirmamus statum liberorum vestrorum in eo matrimonio quaesitorum, quod ante annos quadraginta contractum est, perinde atque si legitime concepti fuissent'*. – „MARCIANUSA uwaga w księdze drugiej monografii PAPINIANUSA *O cudzołóstwie*: Boscy cesarze Marek «Aureliusz» i Lucjusz «Werus» tak orzekli w reskrypcie skierowanym do Flavii Tertulii za pośrednictwem wyzwoleńca-mierniczego: „Jesteśmy poruszeni tym, że tak długo, nie będąc świadoma prawa, trwałaś w małżeństwie ze swoim wujem ze strony matki i że mieliście tak liczne potomstwo, oraz tym, że to twoja babka tak cię wydała za mąż. Dlatego, wobec współistnienia wszystkich tych okoliczności, potwierdzamy «prawowity» status waszych dzieci, będących owocem tego zawartego czterdzieści lat temu małżeństwa, tak jak gdyby poczęto je w małżeństwie uznanym przez prawo”.

¹⁹ *Regulae Ulpiani* 5,6: *nunc autem ex tertio gradu licet uxorem ducere; sed tantum fratris filiam, non etiam sororis filiam, aut amitam vel materteram, quamvis eodem gradu sint*. – „Obecnie jednak mężczyzna może zawrzeć małżeństwo z krewną w trzecim stopniu, jeśli jest ona córką brata; wyklucza się jednak związek z córką siostry ojca lub matki, chociaż są z nim spokrewnione w tym samym stopniu”.

²⁰ Zob. D. 23,2,12,4, *Ulpianus libro 26 ad Sabinum: Adoptivae sororis filiam possum uxorem ducere: cognata enim mea non est filia eius, quia avunculus nemo fit per adoptionem et eae demum cognationes contrahuntur in adoptionibus, quae legitimae essent, id est quae agnatorum ius haberent. Pari ratione et sororem patris mei*

SC *Claudianum* zniesiono w konstytucji cesarza Konstancjusza II i Konstansa w 342 r.²¹ Związki z siostrzenicą lub bratanicą traktowano znowu jako kazirodcze, a sankcją za ich utrzymywanie była *poena capitalis*²², a więc zapewne kara śmierci²³. W momencie ogłoszenia tej konstytucji obowiązywała ona jedynie w prowincjach fenickich, w których tego rodzaju małżeństwa były powszechne. Źródła potwierdzają jednak, że mimo istnienia tego zakazu małżeństwa takie były nadal planowane i zawierane jeszcze u schyłku IV w.²⁴

adoptivi possum ducere, si non fuit eodem patre nata. – „ULPIANUS w księdze dwudziestej szóstej Komentarza do pism Sabinusa: Mogę wziąć za żonę córkę mojej przybranej siostry. Jej córka nie jest bowiem moją krewną kognacyjną, ponieważ nikt nie staje się wujem ze strony matki poprzez adopcję, a przez adopcję zawiązywane są tylko takie stosunki pokrewieństwa, które są właściwe dla *iūs civile*, to znaczy takie, które obejmują prawa wynikające z pokrewieństwa agnacyjnego. Na tej samej zasadzie mogę wziąć za żonę siostrę mojego ojca przysposabiającego po warunkiem, że nie mieli tego samego ojca”.

²¹ Fakt, iż obowiązywało ono tak długo, niektórzy tłumaczą „typowo prawniczym konserwatyzmem” (tak W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2018, s. 229).

²² C.Th. 3,12,1: IMPP. CONSTANTIIUS ET CONSTANS AA. AD PROVINCIALES FOENICES: *Si quis filiam fratris sororisve faciendam crediderit abominanter uxorem aut in eius amplexum non ut patruus aut avunculus convolverit, capitalis sententiae poena teneatur.* DAT. PRID. KAL. APR. ANTIOCHIAE CONSTANTIO III ET CONSTATE II AA. CONSS. – „Cesarze Konstans i Konstancjusz do mieszkańców prowincji fenickich: Jeśli ktoś uznał bezecnie, że córkę brata lub siostry może uczynić swoją żoną, albo wziął ją w objęcia nie jako stryj lub wuj, niech podlega karze głównej. W trzecim roku konsulatu Augusta Konstancjusza i drugim roku konsulatu Augusta Konstansa” (przekład autora).

²³ Karę śmierci odrzucają jednak niektórzy uczeni. Szerzej zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 175-176.

²⁴ Dowodem na to jest choćby 58 list św. Ambrożego (*Do Paternusa*). Jego adresatem był Aemilius Florus Paternus, prokonsul Afryki z 393 r. oraz *comes sacrarum largitionum* między 396 a 398 rokiem. W liście, napisanym prawdopodobnie w 393 r., biskup Mediolanu odwołuje Paternusa od małżeństwa, jakim ten ostatni zamierzał połączyć swego syna i wnuczkę. Oto główne argumenty, jakimi posłużył się autor:

„2. Chcesz doprowadzić do małżeństwa między naszymi dziećmi. Pytam, czy powinno się łączyć ze sobą osoby równe czy nierówne. Jednak, jeśli się nie mylę, zwykło się nazywać ich równymi. Ten, kto łączy razem woły do pługa, konie do powozu, dobiera je równe, aby zgadzały się ich wiek i sylwetka, a ich usposobienie nie różniło się, by ta różność nie psuła szyku. Ty przygotowujesz się do połączenia w małżeństwie twego syna i wnuczki, którą urodziła twoja córka, to znaczy chcesz, by wziął sobie za żonę córkę swojej siostry, chociaż urodził się on z innej matki niż [jego przyszła] teściowa. Zapytaj religijności nazw: bez wątpienia on jest nazwany jej wujem, ona jego siostrzenicą. Czy nie powstrzymuje cię sam dźwięk tych nazw, skoro w pierwszym z nich rozbrzmiewa nazwa dziadka, i ona używa tego samego określenia do wuja, jak do dziadka? Jak wielkie potem będzie zamieszanie także [przy używaniu] pozostałych określeń! Ty sam będziesz nazywany [jednocześnie] dziadkiem i teściem, i ona także będzie dla ciebie – nazywana dwoma różnymi określeniami – wnuczką i synową. Także rodzeństwo będzie używać różnych słów, tak iż ona będzie teściową brata, a on zięciem siostry. Niech siostrzenica poślubi swego wuja, a miłość nieskalanych dzieci zamieni się w zwodnicze uczucie [pożądania].

3. Mówisz przeto, że wasz świątobliwy biskup oczekuje na ten temat mojej opinii. Nie przedstawiam tu [mojego] poglądu ani nie wyrażam [własnego] sądu. Bo gdyby tak było, on także uznałby za właściwe napisać; nie pisząc zaś, dał do zrozumienia, że co do tej sprawy nie ma żadnej wątpliwości. Cóż bowiem jest takiego, co do czego można mieć wątpliwości, skoro prawo Boże zabrania zawarcia związku małżeńskiego także kuzynom, którzy są spokrewnieni ze sobą w czwartym stopniu? Tu zaś jest trzeci stopień, który wydaje się być wykluczony z [możliwości] zawarcia małżeństwa także przez prawo cywilne.

4. Ale najpierw zapytajmy postanowień świętego Prawa. Przedstawiasz bowiem w swoim liście [argument], że takie małżeństwo między krewnymi uważa się za dozwolone przez prawo Boże, dlatego, że nie jest ono zabronione. Ja zaś twierdzę, że jest ono także zabronione, jako że, skoro są zakazane związki dalej ze sobą spokrewnionych kuzynów, to tym bardziej sądzę, że jest zakazane to [małżeństwo osób], które łączy jeszcze bliższe pokrewieństwo. Kto bowiem ogranicza w przypadkach lżejszych, w poważniejszych nie zwalnia [z zakazu], lecz zobowiązuje.

Kolejny krok w rozszerzeniu zakazu małżeństw z córką brata lub siostry poczynili cesarze Arkadiusz i Honoriusz w konstytucji wydanej w 396 r.²⁵ Obie konstytucje, Konstancjusza II i Konstansa oraz Arkadiusza i Honoriusza, zostały następnie włączone do *Kodeksu Teodozjańskiego*²⁶.

5. Dlatego jeżeli uważasz, że jest to dozwolone, ponieważ nie jest wyraźnie zabronione, to nie znajdziesz w Piśmie Świętym także zakazu, by ojciec wziął sobie za żonę swoją córkę. Czyż zatem jest to dozwolone dlatego, że nie jest zabronione? Żadną miarą: jest to bowiem zakazane przez prawo naturalne, zakazane przez to prawo, które jest [wryte] w sercu każdego, zakazane przez nienaruszalną zasadę miłości rodzinnej, z racji na pokrewieństwo. Ileż znajdziesz takich rzeczy, które nie są zakazane przez prawo nadane przez Mojżesza, a jednak są zakazane w jakiś sposób przez głos natury! (...)

7. Cóż jest tak zwyczajnego, jak pocałunek między wujem a siostrzenicą, który on jest jej winien prawie jak córce, a ona jemu jak ojcu? Ten przeto pocałunek nieposzlakowanej miłości rodzinnej ty uczynisz podejrzanym, zamierzając takie zaślubiny, a drogie ci osoby pozbawisz tak bardzo świętego znaku?

8. Lecz jeśli nie są ci znane Boskie nakazy, żadną miarą nie powinny ująć twojej uwagi przynajmniej rozporządzenia cesarzy, od których otrzymałeś tak wysokie stanowisko. Albowiem cesarz Teodozjusz także zabronił zawierania małżeństwa między kuzynami i ustanowił bardzo surową karę, gdyby ktoś odważył się zhańbić małoletnie potomstwa swego rodzeństwa. A przecież oni są sobie równi [wiekowo]. Tylko dlatego, że są związani węzłem pokrewieństwa i braterskiej wspólnoty, chciał on, żeby byli zobowiązani uszanować rodzinne uczucie, w którym się narodzili.

9. Lecz twierdzisz, że dla niektórych zawieszono to prawo: to jednak nie przesądza o jego zniesieniu. To bowiem, co się ustanawia dla wszystkich, na tyle przynosi pożytek temu, dla kogo zdaje się być zawieszone, na ile zostanie odwrócona zaszłość. Wprawdzie czytamy w Starym Testamencie, że ktoś swoją żonę nazywał siostrą, nigdy jednak nie słyszano, by ktokolwiek wziął za żonę swoją siostrzenicę i nazywał ją małżonką. (...)

11. Dlatego trzeba, byś zrezygnował ze swego zamiaru, który – nawet gdyby było to dozwolone – jednak nie rozkrzewiłby twojej rodziny. Albowiem i nasz syn powinien dać ci wnuków, a i także najdroższa wnuczka winna urodzić prawnuków (...); Św. Ambroży z Mediolanu, *Listy* (36-69), t. 2, przeł. P. Nowak, oprac. J. Namowicz, Kraków 2003.

Kolejność listów w polskim przekładzie jest zgodna z krytycznym wydaniem listów O. Fallera i M. Zelzera (Ambrosius, *Epistulae et Acta*, t. 2. *Epistularum libri VII-VIII* (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, t. 82/2), Vindobonae 1990). W starszych wydaniach list ten nosi numer 60. Wymieniona w rozdziale ósmym listu konstytucja cesarza Teodozjusza, wydana prawdopodobnie między 387 a 392 r. (tak S. Puliaty, *Incesti crimina. Regime giuridico da Augusto a Giustiniano*, Milano 2001, s. 176), nie zachowała się. Odniesienia do niej znajdują się w konstytucjach Arkadiusza i Honoriusza (C.Th. 3,10,1; 3,12,3).

²⁵ C.Th. 3,12,3: IMPP. ARCAD(IUS) ET HONOR(IUS) AA. EUTYCHIANO P(RAEFECTO) P(RAETORI) O. (...) *si quis incestis posthac consobrinae suae vel sororis aut fratris filiae uxorisve eius postremo, cuius vetitum damnatumque coniugium est, sese nuptiis funestavit, designato quidem lege supplicio, hoc est ignium et proscriptionis, careat, proprias, quamdiu vixerit, teneat facultates: sed neque uxorem neque filios ex ea editos habere credatur, nihil prorsus praedictis ne per interpositam quidem personam vel donet superstes vel mortuus derelinquat.* – „Cesarze Arkadiusz i Honoriusz do Eustychianusa, prefekta pretorianów: (...) Jeśli odtąd ktokolwiek zhańbi się kazirodczymi małżeństwami ze swą kuzynką albo córką siostry lub brata, albo wreszcie żoną mężczyzny, z którym małżeństwo było zakazane i karane, niech nie podlega karze określonej w prawie, to jest karze ognia i konfiskaty dóbr, i niech zachowa swój majątek, jak długo będzie żył, jednak niech nie będzie uznawany za osobę mającą żonę albo dzieci z niej urodzone” (przekład autora).

²⁶ Odpowiednio C.Th. 3,12,1 oraz 3,12,3. Konstytucja Arkadiusza i Honoriusza została także włączona do *Kodeksu Justyniańskiego* (C. 5,5,6), jednak ze zmianami w cytowanym w przypisie 25. zdaniu, któremu nadano następujące brzmienie: *Si quis incesti vetitique coniugii sese nuptiis funestavit, proprias quamdiu vixerit teneat facultates, sed neque uxorem neque filios ex ea editos habere credatur.* Z oryginału usunięto zatem część zdania, w której wymienione były osoby, z którymi związki uznawano za kazirodcze. Usunięto także wzmiankę o sankcji w postaci kary spalania. Wynikało to z faktu wprowadzenia zmian zarówno co do zakresu podmiotowego kazirodztwa w prawie justyniańskim, jak i sankcji (piszę o tym szerzej w rozdziale trzecim).

Z konstytucji cesarza Zenona, wydanej między 476 a 484 r., wynika, że w okresie, kiedy rządy sprawował niewymieniony w niej z imienia uzurpator – którym był, jak się powszechnie uważa, Bazyli²⁷ – zezwolono na zawieranie małżeństw między stryjem i bratanicą oraz wujem i siostrzenicą. Konstytucja ta przypominała o nakazie powstrzymania się od tego rodzaju kazirodzich małżeństw²⁸. Tenże sam Zenon przywrócił w innej konstytucji regulację poprzednich cesarzy, dotyczące zakazu małżeństw z córką brata albo siostry, uznając takie związki za szczególnie niemoralne i odrażające (*nefandissimum scelus*), a także zakazał zwracać się w przyszłości do władców z prośbami o dyspensę od powyższego zakazu²⁹.

Od II w. p.n.e. do panowania Teodozjusza Wielkiego możliwe były małżeństwa między dziećmi rodzeństwa (*consobrini*), czyli dziećmi dwóch braci lub dwóch siostr albo brata i siostry³⁰, a więc krewnymi czwartego stopnia³¹. Cesarz ten wprowadził zakaz zawierania małżeństw między *consobrini*³². Jego synowie, Arkadiusz i Honoriusz, potwierdzili go w konstytucji wydanej w 396 roku³³. Dziewięć lat później obaj ci władcy, pod wpływem

²⁷ Zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 52.

²⁸ C. 5,5,9: *Nam rescripta quoque omnia vel pragmaticas formas aut constitutiones impias, quae quibusdam personis tyrannidis tempore permiserunt scelesto contubernio matrimonii nomen imponere, ut fratris filiam vel sororis et eam, quae cum fratre quondam nuptiali iure habitaverat, uxorem legitimam turpissimo consortio liceret amplecti, aut ut alia huiusmodi committerentur, viribus carere decernimus, ne dissimulatione culpabili nefanda licentia roboretur* * ZENO A. SEBASTIANO PP. * <A 476-484 > – „Wszyscy, którzy podlegają naszej władzy, dowiedzieli się, że należy powstrzymać się od kazirodzich małżeństw. Albowiem postanawiamy pozbawić mocy obowiązującej wszelkie reskrypty, sankcje pragmatyczne albo bezbożne konstytucje, które w okresie tyranii zezwoliły niektórym osobom nadać występny związkowi miano małżeństwa, tak że wolno było przyjąć jako prawowitą małżonkę w najbardziej niemoralnym związku córkę brata albo siostry a także tę, która niegdyś żyła z bratem w małżeńskiej wspólnocie, lub dopuszczały inne tego rodzaju związki, aby niegodziwa swoboda nie została wzmocniona przez zasługującą na karę pobłażliwość. Cesarz Zenon do Sebastiana, prefekta pretorianów. Wydano między 476 a 484 r.” (przekład autora).

²⁹ C. 5,8,2: *Nefandissimum scelus fratris sororisve filiae nuptiarum, quod sacratissimis constitutionibus sub gravissimae poenae interminatione damnatum est, iterato praesentis divinae sanctionis tenore modis omnibus prohibemus*.

1. *Precandi quoque in posterum super tali coniugio, immo potius contagio, cunctis licentiam denegamus, ut unusquisque cognoscat impetrationem quoque rei, cuius est denegata petitio, nec si per subreptionem post hunc diem obtinuerit, sibimet profuturam*. * ZENO A. BASILIO PP. * – „Zakazujemy ponownie wszelkimi sposobami, zgodnie z brzmieniem niniejszego cesarskiego rozporządzenia, najbardziej niegodziwego występkowi małżeństwa z córką brata albo siostry, który jest zabroniony w konstytucjach cesarskich pod groźbą najsurowszej kary.

1. Odmawiamy także wszystkim na przyszłość uprawnienia do ubiegania się o zgodę na tego rodzaju małżeństwo, a raczej zarazę, aby każdy wiedział, że także jemu nie przyniesie pożytku zezwolenie, o które zakazano się ubiegać, nawet jeśli uzyskał je w drodze oszustwa. Cesarz Zenon do Basiliusa, prefekta pretorianów” (przekład autora).

³⁰ Zob. H. Insadowski, *op. cit.*, s. 298.

³¹ Zob. np. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1889 (przedruk Graz 1955), s. 683; W. Kunkel, s.v. *Matrimonium*, RE, vol. XIV, Bd. 2, Stuttgart 1928-1930, szp. 2266; D. Baldson, *Die Frau in der römischen Antike*, München 1979, s. 195; S. Roda, *Il Matrimonio fra cugini germani della legislazione tardoimperiale*, SDHI 1979, vol. 45, s. 294; J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 56-60.

³² Nie znamy treści i daty wydania tej konstytucji, albowiem nie zachowała się do naszych czasów. Wspominają o niej w jednej z konstytucji (C.Th. 3,10,1) syn i wnuk Teodozjusza I Wielkiego, Honoriusz i Teodozjusz II.

³³ Zob. C.Th. 3,12,3=C. 5,5,6 (zob. przyp. 25).

wschodnich praktyk³⁴, zezwolili jednak na zawieranie tego rodzaju małżeństw we wschodniej części cesarstwa rzymskiego³⁵.

Przeszkodą małżeńską w prawie rzymskim było też powinowactwo (*affinitas*)³⁶. Początkowo istniał jedynie bezwzględny zakaz małżeństw między powinowatymi w linii prostej³⁷. Powinowactwo w linii bocznej zaczęto traktować jako przeszkodę małżeńską pod wpływem chrześcijaństwa na skutek nacisków papieża Liberiusza (352-366 r.)³⁸. Konstytucje cesarzy rzymskich wydawane od drugiej połowy IV w. wykluczały możliwość małżeństw z siostrą żony lub bratem męża. W prawie rzymskim nie sformułowano dalej idącej przeszkody³⁹.

Zgodnie z zasadą personalności prawa zamieszkujący rzymskie prowincje *peregrini* mogli zawierać małżeństwa między bliskimi krewnymi. Jednym z krajów, w których przed ich włączeniem do państwa rzymskiego panowały ugruntowane od wieków odmienne praktyki małżeńskie, był Egipt. Małżeństwa między bratem i siostrą miały tu długą tradycję, sięgającą co najmniej schyłku trzeciego tysiąclecia p.n.e.⁴⁰ W pierwszych dwóch stuleciach

³⁴ Zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 59.

³⁵ C. 5,4,19: *Celebrandis inter consobrinis matrimoniis licentia huius legis salubritate indulta est, ut revocata prisci iuris auctoritate restinctisque calumniarum fomentis matrimonium inter consobrinis habeatur legitimum, sive ex duobus fratribus sive ex duabus sororibus sive ex fratre et sorore nati sunt, et ex eo matrimonio editilegitimi et suis patribus successores habeantur.* * ARCAD. ET HONOR. AA. EUTYCHIANO PP. * <A 405 D. III ID. IUN. NICAENAE STILICHONE II ET ANTHEMIO CONSS.> – „Za sprawą tej ustawy przywrócona została swoboda zawierania małżeństw między dziećmi rodzeństwa, tak że po unieważnieniu dawnego prawa i usunięciu pożytki dla fałszywych oskarżeń małżeństwo między dziećmi rodzeństwa powinno być uznawane za zgodne z prawem, [niezależnie od tego] czy pochodzą one od dwóch braci, czy od dwóch sióstr, czy też brata i siostry, a dzieci zrodzone z tego małżeństwa powinny być uznane za prawowitych potomków i spadkobierców swych ojców. Arkadiusz i Honoriusz do Eustychianusa, prefekta pretorianów. Wydano w 405 r. w Nicei, kiedy konsulami byli Stylichon, po raz drugi, i Anthemiusz” (przekład autora).

³⁶ D. 38,10,4,3-4, MODESTINUS libro 12 pandectarum: 3. *Adfines sunt viri et uxoris cognati, dicti ab eo, quod duae cognationes, quae diversae inter se sunt, per nuptias copulantur et altera ad alterius cognationis finem accedit: namque coniugendae adfinitatis causa fit ex nuptiis.* 4. *Nomina vero eorum haec sunt: socer socrus, gener nurus, noverca vitricus, privignus privigna.* 5. *Gradus autem adfinitati nulli sunt.* – MODESTINUS w księdze dwunastej *Pandektów*: „3. Spowinowaconymi przez małżeństwo są krewni męża i żony, nazwani tak dlatego, że dwie linie pokrewieństwa, które są od siebie różne, łączą się w wyniku małżeństwa i jedna linia przylega do drugiej. W wyniku małżeństwa dochodzi bowiem do powstania związków powinowactwa. 4. Natomiast takie są określenia powinowatych: teść, teściowa, zięć, synowa, macocha, ojczym, pasierb, pasierbica. 5. Nie istnieje natomiast stopnie powinowactwa” (*Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst, i przekład*, t. 6,1, red. T. Palmirski, przeł. D. Brodka et alii, Kraków 2016). Szerzej na temat powinowactwa w prawie rzymskim zob. A. Guarino, *Adfinitas*, Milano 1939.

³⁷ Szerzej na ten temat zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 60-69.

³⁸ Zob. B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, t. 3. *La famiglia, rapporti patrimoniali, diritto pubblico*, Milano 1954, s. 39; J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 69.

³⁹ Najważniejsze konstytucje odnoszące się do tej przeszkody małżeńskiej omawia J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 69-73.

⁴⁰ Ogólnie na temat małżeństwa między rodzeństwem w starożytności zob. E. Kornemann, *Die Geschwister Ehe im Altertum*, Mitt. Schles. Gesell. Volksk. 1923, vol. 24, s. 17-45; H.H. Schmitt, *Geschwisterehe*, [w:] *Lexikon des Hellenismus*, eds. H.H. Schmitt, E. Vogt, Wiesbaden 2005, szp. 373-374; S.R. Huebner, s.v. *Brother-sister marriage*, [w:] *The Encyclopedia of Ancient History*, eds. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, S.R. Huebner, Malden MA 2013, s. 1194-1195. Na temat małżeństwa między bratem i siostrą w Egipcie zob.

naszej ery, kiedy Egipt był rzymską prowincją, małżeństwa między rodzeństwem rozpowszechniły się zarówno wśród Egipcjan, jak i zamieszkujących ten kraj Greków. Potwierdzają je między innymi prywatne listy z tego okresu⁴¹. Skalę tego zjawiska ukazują jeszcze lepiej deklaracje majątkowe sporządzane na potrzeby spisów powszechnych, pochodzące z okresu od I do połowy III w.⁴² Rzymski namiestnik Egiptu polecał bowiem lokalnym urzędnikom, aby ci dopilnowali przeprowadzenia spisu powszechnego co 14 lat⁴³ w celu łatwiejszego oszacowania podatków na kolejne lata. Głowa rodziny, pod karą grzywny za złożenie niekompletnej deklaracji, zobowiązana była do wymienienia w niej wszystkich członków rodziny z podaniem ich imion, wieku, pochodzenia oraz relacji rodzinnych. Zachowało się ponad 300 takich deklaracji sporządzonych w języku greckim, który był oficjalnym językiem rzymskiej administracji w Egipcie. Wśród 121 małżeństw, w których stopień pokrewieństwa między małżonkami został ustalony z dużym prawdopodobieństwem, więcej niż 1/5 stanowiły związki między rodzeństwem rodzonym, rodzeństwem przyrodnym i dziećmi rodzeństwa⁴⁴. Związki między rodzonym rodzeństwem są w tej ostatniej grupie najczęstsze, stanowią bowiem prawie 1/6 tych małżeństw⁴⁵. 43 ze 121 małżeństw o ustalonym pokrewieństwie zawarto w metropoliach, wśród nich 17 to małżeństwa zawarte między bliskimi krewnymi (czyli 40%). W osadach taki charakter miało jedynie 9 na 78 małżeństw, co stanowi 12% tej liczby⁴⁶. Najwięcej ocalałych szczęśliwie deklaracji pochodzi z II w. z miasta Arsinoe, położonego w nomie o tej samej nazwie na terenie Fajum⁴⁷.

H.I. Bell, *Brother and sister marriage in Graeco-Roman Egypt*, RIDA 1949, vol. 2, s. 83-92; J. Černý, *Consanguineous Marriages in Pharaonic Egypt*, JEA 1954, vol. 40, s. 23-29; J. Modrzejewski, *Małżeństwo między bratem i siostrą w grecko-rzymskim Egipcie*, „Meander” 1955, t. 9-10, s. 431-437; *idem*, *Die Geschwisterehe in der hellenistischen Praxis und nach römischen Recht*, ZSS RA 1964, vol. 81, s. 52-82; R. Middleton, *Brother-Sister and Father-Daughter Marriage in ancient Egypt*, AMS 1962, vol. 27, s. 603-611; S. Allam, *Geschwisterehe*, [w:] *Lexikon der Ägyptologie*, t. 2, Wiesbaden 1977, s. 568-570; K. Hopkins, *Brother-Sister Marriage in Roman Egypt*, CSSH 1980, vol. 22, s. 303-354; *idem*, *Le mariage frère-sœur en Égypte romaine*, [w:] *Épouser au plus proche. Inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, ed. P. Bonte, Paris 1994, s. 79-95; B.D. Shaw, *Explaining incest: brother-sister marriage in Graeco-Roman Egypt*, „Man” 1992, vol. 27, s. 277-293; S.R. Huebner, *Brother-Sister Marriage in Roman Egypt: A Curiosity of Humankind or a Widespread Family Strategy?*, JRS 2007, vol. 97, s. 21-49; S. Remijsen, W. Clarysse, *Incest or adoption? Brother-sister marriage in Roman Egypt revisited*, JRS 2008, vol. 98, s. 53-61; J. Rowlandson, R. Takahashi, *Brother-sister marriage and inheritance strategies in Greco-Roman Egypt*, JRS 2009, vol. 99, s. 104-139.

⁴¹ Problem polega na tym, że nie zawsze jednak są one dowodem, że mamy do czynienia z korespondencją pomiędzy małżonkami, którzy są rodzeństwem. Używane w listach rzeczowniki *adelphós* (brat) i *adelphé* (siostra), podobnie zresztą jak i inne określenia członków rodziny, mają często jedynie znaczenie konwencjonalne. Nie odnoszą się do rzeczywistego pokrewieństwa, ale wyrażają pewien stosunek emocjonalny czy przywiązanie do tak określanej osoby (szerzej zob. J. Modrzejewski, *Małżeństwo...*, s. 435-436).

⁴² Omawiają je R.S. Bagnall, B.W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge 1994. Ostatnie zachowane sprawozdania pochodzą z roku 257/258 (*ibidem*, s. XV).

⁴³ *Ibidem*, s. 2.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 127.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 128.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 129.

⁴⁷ Wynika z nich, że 17 z 80 małżeństw było związkami między rodzeństwem rodzonym, 3 między rodzeństwem przyrodnym, a jedno między kuzynami; pozostałe małżeństwa (59) zawarte zostały przez osoby

Przyjmuje się, że praktyka małżeństw między bliskimi krewnymi rozpowszechniała się w okresie wczesnego cesarstwa z północy na południe Egiptu oraz z metropolii na obszary wiejskie⁴⁸. Szczególną popularność małżeństw między rodzeństwem w Egipcie próbowano w ostatnich latach tłumaczyć na różne sposoby⁴⁹.

Małżeństwa między rodzeństwem zawierane były także przez przebywających w Egipcie Rzymian. Praktykę tę starano się więc ukrócić. W *Gnomon Idiologi*⁵⁰ umieszczono zakaz zawierania przez Rzymian zamieszkujących Egipt małżeństw z siostrą, siostrą ojca albo matki. W 23 rozdziale czytamy:

Οὐκ Ῥωμαίοις ἀδελφὰς γῆμαι οὐδὲ τηθίδας, ἀδελφῶν θυγατέρας συνκεχώρηται. Παρδαλαῖς μέντοι ἀδελφῶν συνελθόντων τὰ ὑπάρχοντα ἀνέλαβεν⁵¹.

„Nie wolno Rzymianom zawierać związków małżeńskich z siostrami ani ciotkami, wolno zaś żenić się z córkami braci. Pardalas⁵² konfiskował jednak majątek, jeśli bracia związali się [z siostrami]”⁵³.

niespokrewnione (*ibidem*). Przypuszcza się, że proporcje te byłyby jeszcze wyższe, gdyby nie duża śmiertelność wśród dzieci. Jedynie około 40% rodzin miało syna i córkę, którzy dożywali wieku stosownego do ożenku/zamążpójścia (zob. K. Hopkins, *Brother-Sister...*, s. 304). W małżeństwach między rodzeństwem młodszym partnerem była najczęściej siostra. Przyjmuje się, że jedynie 20 procent małżeństw miało starszego syna i młodszą córkę (zob. W. Scheidel, *Brother-Sister and Parent-Child Marriage Outside Royal Families in Ancient Egypt and Iran: A Challenge to the Sociobiological View of Incest Avoidance?*, ES 1996, vol. 17, s. 322-323; *idem*, *Brother-Sister Marriage in Roman Egypt*, J. Biosoc. Sci. 1997, vol. 29, s. 361-376).

⁴⁸ Tak R.S. Bagnall, B.W. Frier, *op. cit.*, s. 130.

⁴⁹ Jedni uzasadniają to zjawisko chęcią uniknięcia rozproszczenia gruntów (zob. A.K. Bowman, *Egypt After the Pharaohs 332 BC-AD 642: From Alexander to the Arab Conquest*, Berkeley/Los Angeles 1996, s. 13; J. Goody, *The Oriental, the Ancient, and the Primitive: Systems of marriage and the family in the pre-industrial societies of Eurasia*, Cambridge 1990, s. 338), inni szukają jego przyczyn w niechęci pierwszych greckich osadników w Egipcie do zawierania małżeństw z Egipcjanami oraz dążenia do utrzymania przez Greków uprzywilejowanej pozycji (B.D. Shaw, *op. cit.*, s. 277-293); zob. też krytyczne komentarze do tej teorii, których autorami są R. Abrahams, *Explaining incest in Graeco-Roman Egypt*, „Man” 1993, vol. 28, s. 599 oraz R. Firth, *Contingency of the incest taboo*, „Man” 1994, vol. 29, s. 712-713. S.R. Huebner (*op. cit.*, s. 27, 48) uważa, że małżeństwa te zawierane były przez rodzeństwa, w których brat bądź siostra byli osobami przysposobionymi, co było powszechną praktyką w Grecji w epoce klasycznej i hellenistycznej, rzymskiej Azji Mniejszej czy też Syrii. Niektórzy autorzy przyjmują, uznając te małżeństwa za związki między rodzonym rodzeństwem, że była to lokalna praktyka występująca dość powszechnie na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego (zob. S. Remijsen, W. Clarysse, *op. cit.*, *passim*; J. Rowlandson, R. Takahashi, *op. cit.*, *passim*). Są też autorzy, którzy uważają, że nie sposób racjonalnie wytłumaczyć tego fenomenu (zob. np. K. Hopkins, *Brother-Sister...*, s. 327; R. Alston, *The City in Roman and Byzantine Egypt*, London/New York 2001, s. 96; W. Scheidel, *Brother-Sister Marriage...*, s. 363).

⁵⁰ Była to regulacja wydana między 150 a 161 r. przez urzędnika określanego mianem *idiólogos* (szerzej na temat tego źródła prawa zob. S. Riccobono jr., *Il Gnomon dell'Idios Logos*, Palermo 1950). Był on urzędnikiem finansowym w rzymskim Egipcie, odpowiedzialnym za zarządzanie i administrowanie *res nullius*, za wszystkie nieregularne źródła dochodu, w tym konfiskaty mienia lub majątku, wpływy z grzywien.

⁵¹ Zob. *ibidem*, s. 40.

⁵² Iulius Pardalas sprawował urząd idiologa w okresie panowania Hadrianusa w latach 122-123. Zob. W. Otto, *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Hellenismus*, t. 1, Leipzig 1905, s. 173; G. Plaumann, *Der Idios Logos. Untersuchungen zur Finanzverwaltung Ägyptens in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin 1918, s. 68.

⁵³ Przekład autora. Szerzej na temat możliwych interpretacji drugiego zdania tego przepisu zob. S. Riccobono jr., *op. cit.*, s. 147-149.

Sytuacja mieszkańców prowincji zmieniła się radykalnie w 212 r., kiedy cesarz Karakalla w *Constitutio Antoniniana* otworzył dostęp do rzymskiego obywatelstwa dla większości wolnej ludności mieszkającej w granicach *Imperium Romanum*⁵⁴. Tym samym mieszkańcy prowincji zostali zobowiązani do przestrzegania rzymskich reguł dotyczących kazirodztwa. Rodzeństwa, które zawarły na terenie Egiptu małżeństwa przed 212 r., będąc wówczas peregrynami, znalazły się w nowej sytuacji prawnej, gdyż ich związki po wydaniu edyktu Karakalli stały się w świetle prawa kazirodczymi⁵⁵. Zawarte dotąd przez Egipcjan kazirodcze małżeństwa były prawdopodobnie przez rzymskie władze tolerowane, a sankcje dotknęły jedynie tych, którzy złamali zakaz kazirodztwa już po wydaniu *Constitutio Antoniniana*⁵⁶. Niestety, nie dysponujemy deklaracjami majątkowymi sporządzonymi po 257/258 r. Nie możemy zatem skorzystać z tego źródła, by móc ocenić, w jakim tempie przebiegał w następnych latach proces odchodzenia od lokalnego zwyczaju

⁵⁴ Szerzej na temat tego aktu prawnego zob. W. Osuchowski, *Constitutio Antoniniana. Przyczyny wydania edyktu Karakalli z r. 212 w świetle współczesnych źródeł historyczno-prawnych*, RTK 1963, t. 10, nr 4, s. 65-82; A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford 1973, s. 279-287; H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana and Papyrus Gissensis 40 I*, Köln 1976; J. Mélèze-Modrzejewski, *Edit de Caracalla conferant aux habitants de l'empire le droit de cité romaine (constitutio Antoniniana, 212 ap. J.-C., [w:] Les lois de Romains, 7e édition des textes de droit Romain*, II, Napoli-Camerino 1977, s. 478-490; idem, *L'Édit de Caracalla de 212: la mesure de l'universalisme romain*, [w:] *Roman Law and Legal Knowledge. Studies in Memory of Henryk Kupiszewski*, red. T. Giaro, Warszawa 2011, s. 21-36; P. Gumiela, ΔΙΑΟΜΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΝ ΡΩΜΑΙΩΝ. Treść i zakres nadania obywatelstwa w *Constitutio Antoniniana*, „Zeszyty Prawnicze” 2010, t. 10, nr 1, s. 129-147; A. Torrent, *La Constitutio Antoniniana. Reflexiones sobre el papiro Giessen 40 I*, Madrid 2012; P. Kuhlmann, *Die Papyrus Gissensis 40*, [w:] *Bürgerrecht und Krise. Die Constitutio Antoniniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen*, eds. B. Pferdehirt, M. Scholz, Mainz 2012, s. 45-50.

⁵⁵ W sytuacji takiej znalazło się rodzeństwo, Theognostos (*alias* Moros) i jego siostra Dioskurus (*alias* Pathotes), które było małżeństwem. Wzmiankowani są oni w kilku papirusach z serii londyńskiej. P.Lond. 3. 935 zawiera deklarację podatkową złożoną przez Herminosą, który wymienia w niej siebie i swego młodszego brata Theognostosa. Dokument datowany jest na 216/217 r. Zgodnie z najnowszymi ustaleniami (zob. P.J. Sijpesteijn, *Theognostos alias Moros and his family*, ZPE 1989, vol. 76, s. 213-218), Theognostos miał wówczas 36 lat. Wydawcy papirusu przyjęli, że miał on w 216 r. 50 lat. W 11 wierszu papirusu odczytali bowiem (ἐτῶν) v (czyli 50 lat). P.J. Sijpesteijn uważa, że po ponownym zbadaniu oryginału należy dokonać korekty i czytać w tym miejscu (ἐτῶν) λς (co wskazuje na 36 lat). Theognostos urodziłby się zatem w 180 r. Wiemy, że poślubił on swą siostrę Dioskurus, która również w tym samym roku złożyła odrębną deklarację majątkową (P.Lond. 3. 936), mając lat 30. W 216/217 r. małżonkowie mieszkali oddzielnie (zob. P.Lond. 3. 935). Przeciwny wniosek płynie z P.Lond. 936, z którego wynika, że rodzeństwo będące małżonkami mieszkło w tym samym domu. Z P.Lond. 3. 946 wynika, że małżonkowie mieszkali w 230/231 r. razem w tym samym domu. Jeśli nawet przyjmiemy, że w 217 r. Theognostos miał 36 lat, a nie 50, jak zakładała starsza literatura (zob. V. Arangio-Ruiz, *L'application du droit romain en Egypte après la Constitution Antoninienne*, Bull. Inst. Eg. 1946-1947, vol. 29, s. 102; J. Modrzejewski, *Die Geschwisterehe...*, s. 74; K. Hopkins, *Brother-Sister...*, s. 353), wydaje się rzeczą bardzo prawdopodobną, że zawarł on małżeństwo z siostrą przed wydaniem *Constitutio Antoniniana* (tak już M. Hombert, Cl. Préaux, *Recherches sur le recensement dans l'Egypte romaine*, Leyde 1952, s. 141, przyp. 2).

⁵⁶ Inną koncepcję zaproponowali E. Schönbauer (*Das römische Recht nach 212 in ausschließlicher Geltung?* Anz. Öst. Ak. 1949, vol. 17, s. 381-382) i R. Taubenschlag (*Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der CA*, [w:] idem, *Opera minora*, t. 1, Warszawa 1959, s. 503, przyp. 106). Uczeń ci wyraził pogląd, że małżeństwa między bratem i siostrą jako lokalna instytucja funkcjonowały w Egipcie także po 212 r. i zostały uznane przez rzymskie władze. Teoria ta została jednak odrzucona przez niektórych znawców problematyki (zob. V. Arangio-Ruiz, *op. cit.*, s. 102; J. Modrzejewski, *Die Geschwisterehe...*, s. 73-75; O. Montevecchi, *Endogamia e cittadinanza Romana in Egitto*, „Aegyptus” 1979, vol. 59, s. 142).

zawierania małżeństw między rodzeństwem. Jest jednak rzeczą niepodważalną, że edykt ten przyczynił się w decydujący sposób do zaniechania tej praktyki. Przyjmuje się, że liczba małżeństw zawieranych między rodzeństwem spadła już w drugiej połowie III w.⁵⁷, a w kolejnych wiekach zjawisko to, nawet jeśli występowało, miało jedynie charakter marginalny⁵⁸. Dowodem na to, że w Egipcie przestrzegano po wydaniu edyktu Karakalli rzymskich zakazów dotyczących kazirodztwa, może być też fakt, że pochodzący z Aleksandrii Orygenes (ok. 185-254 r.), jeden z ojców Kościoła, nie wspomina w swych dziełach o kazirodczych małżeństwach na terenie tej rzymskiej prowincji, piętnując kazirodztwo u Persów⁵⁹.

Drugim obszarem, na terenie którego nie przestrzegano rzymskich reguł zakazujących małżeństw między bliskimi krewnymi, były prowincje stanowiące najbardziej na wschód wysunięte przyczółki cesarstwa rzymskiego: Mezopotamia⁶⁰, Osroena⁶¹

⁵⁷ Zob. J.E. Grubbs, *Law and Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Laws*, Oxford 1995, s. 97-98; eadem, *Women and the Law in the Roman Empire. A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, London/New York 2002, s. 165.

⁵⁸ Zob. K. Hopkins, *Brother-Sister...*, s. 353.

⁵⁹ Zob. niżej, s. 28.

⁶⁰ Do schyłku II w. Mezopotamia wchodziła w skład królestwa Partów. Kraina ta miała ogromne znaczenie ze względu na swe strategiczne położenie i biegnące przez nią szlaki handlowe. Prowincją rzymską stała się w wyniku zwycięstw armii Septymiusza Sewera nad Partami w latach 197-198 (szerzej na ten temat zob. T. Kotula, *Septymiusz Sewer*, Wrocław 1986, s. 46-50; M.G. Angeli Bertinelli, *I Romani oltre L'Eufrate nel II secolo d.C. (le province di Assiria, di Mesopotamia e di Osroene)*, ANRW 1979, vol. 9, Bd. 1, s. 3-45). W momencie utworzenia tej prowincji obejmowała ona jedynie górne dorzecze Eufratu, a jej stolicą było prawdopodobnie Nisibis. Mezopotamia administrowana była przez namiestników ekwickich w randze prefekta. Jej granic broniły legiony partyjskie, wspomagane pomocniczymi oddziałami jazdy.

⁶¹ Osroena (gr. Ὀσροηνή, łac. *Oshroenae*, *Osroene*) była krainą w północnej Mezopotamii, leżącą między rzekami Eufrat i Chabur. Stała się rzymską prowincją po przejściu przez Rzymian w 214 r. królestwa o tej samej nazwie. Jej głównym miastem była Edessa (obecnie Şanlıurfa w Turcji). Nazwa kraju pochodzi od semickiej nazwy Edessy, która brzmiała Urhaj lub Orhaj. Początki miasta związane były prawdopodobnie z Seleukosem I Nikatorem. Przekształcił on przedhellenistyczną osadę w miasto greckie i nazwał je Edessą, aby upamiętnić w ten sposób stolicę Macedonii. Po śmierci Antiocha VII Sidetesa w trakcie wyprawy przeciw Partom (130 r. p.n.e.) władzę w Edessie przejął miejscowy fylarcha. Imiona kolejnych władców wskazują na arabskie pochodzenie nowej dynastii. 11 z blisko 30 władców z tej dynastii nosiło imię Abgar, stąd określa się ją jako dynastię Abgarów albo Abgarydów (zob. J.B. Segal, s.v. *Abgar*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/abgar-dynasty-of-edessa-2nd-century-bc-to-3rd-century-ad>, dostęp 15.03.2019). Początek jej panowania datuje się na 132 r. p.n.e. Abgarydowie uznawali w tym czasie zwierzchnictwo Partów. W 98 r. p.n.e. Osroena znalazła się w sferze wpływów Armenii. Stan ten trwał do 69 r., kiedy to armia Lukullusa pokonała armeńskiego króla Tigranesa Wielkiego. Po klęsce Krassusa pod Karrami tereny na wschód od Eufratu, również Osroena, przeszły we władanie Partów. W 114 r. Trajan podporządkował Edessę Rzymowi. Dwa lata później wybuchło jednak antyrzymskie powstanie książąt syryjsko-mezopotamskich, do którego przyłączyła się także Osroena. Stłumił je Lucius Quietus. Jednak kolejny cesarz, Hadrian, zrezygnował ze zdobyczy swego poprzednika na Wschodzie. Osroena ponownie znalazła się więc w sferze wpływów partyjskich. W 163 r. doszło do partyjskiej ofensywy przeciw Rzymowi. Partowie mianowali w Edessie na miejsce nastawionego przychylnie wobec Rzymu Ma'nu VIII przychylnego im Ua'ela bar Sahru. Władął on Edessą do 165 r., kiedy to legiony rzymskie przywróciły na tron Ma'nu VIII. Panował on do 179 r., tytułując się na monetach *Philoromaioi*. Kolejny król Abgar VIII Wielki (179-212 r.) początkowo poparł obwołanego cesarzem przez legiony wschodnie Pescenniusza Nigra. W końcu opowiedział się jednak za Septymiuszem Sewerem (193-211 r.), który zwycięsko wyszedł z walki o tron cesarski. Osroena zachowała dzięki temu swą formalną niepodległość, mimo że Rzymianie zorganizowali w tym czasie nową prowincję

i Eufratezja⁶². Tereny te, stanowiące niegdyś część królestwa Achemenidów, a potem Arsacydów, od wieków znajdowały się pod silnym wpływem perskiej kultury i cywilizacji. Jednym z charakterystycznych przejawów perskiej obyczajowości na tych ziemiach były endogamiczne małżeństwa zawierane między bliskimi krewnymi: zstępными pierwszego i drugiego stopnia, a także między rodzeństwem. Edykt Karakalli nie spowodował tu podobnych skutków, jak w rzymskim Egipcie w drugiej połowie III w.

Władcą, który postanowił przypomnieć obywatelom, zwłaszcza tym zamieszkującym wschodnie prowincje, o zakazie kazirodztwa, był Dioklecjan. W 295 r. ogłosił on edykt, w którym zakazał zawierania małżeństw między bliskimi krewnymi i powinowatymi. Cesarz wymienił w nim konkretne osoby, z którymi nie wolno było zawierać małżeństw. Edykt ten nie przyniósł jednak oczekiwanych rezultatów w prowincjach wchodzących niegdyś w skład państwa perskiego. Małżeństwa między bliskimi krewnymi były w nich bowiem nadal zawierane, nawet przez lokalnych urzędników i duchownych.

Sytuacji nie zmieniły także zakazy kazirodztwa wynikające z ustawodawstwa Justyniana I, przede wszystkim *Instytucji* (1,10, 1-7), *Kodeksu* (C. 5,4,17) oraz noweli 12. W połowie lat czterdziestych VI w. cesarz ten wydał kolejną ustawę (nowela 154), w której wprowadził nowe zasady karania osób, które złamały zakaz kazirodztwa na terenie Mezopotamii i Osroeny. Trzydzieści lat później jego następca – Justyn II – wydał kolejne prawo (nowela 2), w którym przypomniał o konieczności przestrzegania regulacji swego poprzednika, rozszerzając jej obowiązywanie na kolejną prowincję – Eufratezję.

Niniejsze opracowanie poświęcone będzie tym dwóm cesarskim ustawom. Praca ta będzie zatem wprowadzeniem i komentarzem do 154 noweli Justyniana oraz 2 noweli Justyna II. Problematyka ta nie doczekała się, jak dotąd, szerszego omówienia. W 1988 r. Allen

Mezopotamię ze stolicą w Nisibis, mieście położonym na wschód od Edessy. Następcą Abgara Wielkiego został w 212 r. jego syn – Abgar IX Sewer. Dwa lata później został on podstępnie zwabiony przez Karakallę do Rzymu i uwięziony. Umożliwiło to ostatecznie przekształcenie Osroeny w rzymską prowincję. W *Kronice Pseudo-Dionizego z Tel-Mahre* wzmiankowany jest jeszcze Ma'nu IX, panujący po Abgarze Sewerze 26 lat. Monety z lat 214-242 świadczą jednak, że był to jedynie władca tytularny. Edessa jest tam bowiem określana jako *colonia* lub *metropolis*. W niektórych źródłach pojawia się też rzadko Abgar X (242-244), którego imię występuje na monetach obok imienia cesarza Gordiana III (zob. W. Witakowski, *Geneza chrześcijańskiej kultury syryjskiej*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1978, t. 16, nr 1, s. 132-133). Od reformy Dioklecjana, wprowadzającej tetrarchię, do VI w. Osroena wchodziła w skład diecezji Wschód. Na temat wczesnej historii Osroeny zob. A. von Gutschmid, *Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne*, St. Petersburg 1887. Ze współczesnych opracowań zob. J. Wagner, *Provincia Oshroenae: New Archaeological Finds Illustrating the Military Organization under the Severan Dynasty*, [w:] *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, Oxford 1983, s. 106-114.

⁶² Eufratezja (gr. Εὐφρατησία, łac. *Euphratensis*) stała się rzymską prowincją za rządów Konstancjusza II (337-361), który zdecydował o reorganizacji wschodnich prowincji. Z części terytorium prowincji *Syria Coele* (Cyrestyki i Kommageny) utworzono prowincję *Augusta Euphratensis*. Na zachodzie graniczyła ona z Syrią i Cylcją, jej wschodnią granicą opartą była na rzece Eufrat. Po podziale w 395 r. cesarstwa rzymskiego na część zachodnią i wschodnią wchodziła w skład diecezji Wschód. Autorzy bizantyjscy nazywali ją Kommageną. Szerzej zob. A. Breitenbach, S. Ristow, s.v. *Kommagene (Euphratesia)*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 21, Stuttgart 2006, szp. 233-273.

D. Lee opublikował artykuł zatytułowany *Close-Kin Marriage in Late Antique Mesopotamia*⁶³. Ze względu na ogólny charakter ta ważna publikacja nie ukazuje jednak zbyt dokładnie kwestii prawnych. Te omówili zwięźle w swych pracach włoscy romanisci: Eugenia Franciosi⁶⁴, Salvatore Puliatti⁶⁵ oraz Daniela Masini⁶⁶.

W polskiej literaturze romanistycznej na problem kazirodczych małżeństw we wschodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego zwróciła uwagę Joanna Miształ-Konecka. Uczona ta w monografii *Incestum w prawie rzymskim* odniosła się zwięźle do 154 noweli Justyniana I⁶⁷.

Będące przedmiotem pracy dwie regulacje Justyniana i Justyna II zostaną ukazane w szerszym kontekście kulturowym. Jest to niezbędne dla zrozumienia fenomenu zjawiska, jakim były małżeństwa bliskich krewnych w wymienionych wyżej trzech wschodnich prowincjach cesarstwa, oraz przyczyn ich popularności na terenach, które od wieków podlegały wpływom perskiej kultury i cywilizacji.

Głównym celem pracy będzie wykazanie, że mimo podejmowania przez rzymskich władców prób wprowadzenia egzogamicznego modelu małżeństwa⁶⁸ na terenie Mezopotamii, Osroeny i Eufratezji, małżeństwa między bliskimi krewnymi były tam dalej zawierane. Dla wyznających zaratusztrianizm mieszkańców tych trzech wschodnich prowincji stanowiły one bowiem istotny element ich religijnej tożsamości.

Rozdział pierwszy poświęcony będzie małżeństwu między bliskimi krewnymi w Persji. W pierwszej kolejności przedstawię w nim źródła greckie i łacińskie, a więc najstarsze przekazy potwierdzające funkcjonowanie w Persji tego rodzaju endogamicznych małżeństw. Dalej omówię podstawowe źródła perskie, czyli napisane w języku średnioperskim (pahlawi) uczone traktaty zaratusztriańskie, powstałe między VII a X w. Napisało je, co prawda, już po śmierci Justyniana I i Justyna II, jednak ich przedstawienie jest niezbędne, aby Czytelnik mógł zrozumieć, na czym polegała istota i znaczenie tych małżeństw w zaratusztriańskiej Persji. Na końcu tego rozdziału omówię regulacje Kościoła chrześcijańskiego w Persji, zakazujące małżeństw między bliskimi krewnymi.

⁶³ Zob. GRBS 1988, vol. 29, s. 403-413.

⁶⁴ W artykule *Il regime delle nozze incestuose nelle Novelle Giustiniane*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, t. 2, Madrid 1988, s. 742-744 odniosła się ona do 154 noweli Justyniana

⁶⁵ W pracy *Ricerche sulle novelle di Giustino II. La legislazione imperiale da Giustino I a Giustino II*, cz. 2: *Problemi di diritto privato e di legislazione e politica religiosa*, Milano 1991, omówił on 154 nowelę Justyniana (s. 37-42) oraz 2 nowelę Justyna II (s. 45-51). Do problematyki tej autor ten powrócił w opublikowanej dziesięć lat później pracy *Incesti crimina...*, s. 217-227.

⁶⁶ D. Masini, *Il diritto penale nelle Novelle di Giustino* (2008) [Ph.D. thesis], http://paduaresearch.cab.unipd.it/749/1/tesi_dottorato_Daniela_Masini.pdf [dostęp 15.03.2019].

⁶⁷ Zob. J. Miształ-Konecka, *Incestum...*, s. 94, 182, 186.

⁶⁸ Zob. E. Weiß, *Endogamie und Exogamie im römischen Kaiserreich*, ZSS RA 1908, vol. 29, s. 340-369.

W rozdziale drugim odniosę się do edyktu Dioklecjana z 295 r., inspirowanego prawdopodobnie notorycznym łamaniem zakazu kazirodstwa we wschodnich prowincjach cesarstwa.

Rozdział trzeci dotyczyć będzie zakazu kazirodstwa w prawie justyniańskim. W pierwszej części tego rozdziału przedstawię ograniczenia w zawieraniu małżeństw między krewnymi i powinowatymi w *Instytucjach* i *Kodeksie Justyniańskim*, w drugiej zaś sankcje z tytułu kazirodstwa, jakie wprowadziła nowela 12.

W rozdziale czwartym omówię nowele Justyniana I i Justyna II przeciw kazirodczym małżeństwom w Mezopotamii, Osroenie i Eufratezji.

W zakończeniu sformułuję podstawowe wnioski wynikające z dotychczasowych rozważań.

Chciałbym serdecznie podziękować Pani Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej, Recenzentce wydawniczej mojej pracy, za wnikliwą lekturę i cenne uwagi. Podziękowania kieruję również pod adresem Pani Profesor Joanny Misztal-Koneckiej, która udostępniła mi artykuł Eugenii Franciosi. Szczególne słowa wdzięczności kieruję pod adresem moich Koleżanek z Zakładu Prawa Rzymskiego, Pani dr Dobromiły Nowickiej oraz Pani dr Aleksandry Szymańskiej, pierwszych Czytelniczek mojej książki. Obu Paniom dziękuję nie tylko za pomoc w gromadzeniu wielu opracowań, bez których praca ta nigdy by nie powstała, lecz także za cenne sugestie i uwagi, dzięki którym uniknąłem pewnych nieścisłości.

Rozdział I

Małżeństwa między bliskimi krewnymi w Persji

1. Źródła greckie i łacińskie

Jedną z charakterystycznych cech perskiej obyczajowości były, jak już wspomniano we wstępie, małżeństwa zawierane między bliskimi krewnymi⁶⁹. Najstarsze informacje o tym, że wśród Persów funkcjonowały tego rodzaju małżeństwa, pochodzą od autorów greckich i łacińskich. Odwoływali się oni często do perskich zwyczajów małżeńskich, ponieważ były one całkowicie sprzeczne z zasadami, jakie obowiązywały w odniesieniu do małżeństw w prawach greckich i prawie rzymskim, a także w nauce Kościoła.

Niektóre z tych źródeł mówią o małżeństwach zawieranych w Persji między bliskimi krewnymi jedynie w kontekście magów (μάγοι), czyli wysokich kapłanów zaratusztriańskich⁷⁰. Małżeństwa te były bowiem szczególnie propagowane w zaratusztrianizmie⁷¹, religii stworzonej przez proroka Zaratusztrę⁷². Magowie byli prawdopodobnie pierwszymi, którzy zaczęli w Persji zawierać tego rodzaju związki małżeńskie.

⁶⁹ Należy zaznaczyć, że w Persji funkcjonowała poligamia. A zatem małżeństwa między bliskimi krewnymi praktykowano często obok małżeństw niekonsanguinicznych. Zob. B. Spooner, *Iranian kinship and marriage*, „Iran” 1966, vol. 4, s. 51-59.

⁷⁰ Szerzej na temat perskich i hellenistycznych μάγοι oraz ewolucji znaczenia tego pojęcia zob. A.V. Williams Jackson, *Zoroaster. The Prophet of Ancient Iran*, New York 1965, s. 6-8, 140-143; C. Clemen, s.v. Μάγοι, RE, vol. 14, Hlbd. 1, Stuttgart 1928, szp. 509-518; A.D. Nock, *Greeks and Magi*, [w:] *Essays on Religion and the Ancient World. Selected and edited with an Introduction, Bibliography of Nock's writings, and Indexes*, ed. Z. Stewart, t. 2, Oxford 1972, s. 516-526; R.C. Zahner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961, s. 154-172; E.M. Yamauchi, *The Episode of the Magi*, [w:] *Chronos, Kairos, Christos. Nativity and Chronological Studies Presented to Jack Finegan*, eds. J. Vardman, E.M. Yamauchi, Winona Lake 1989, s. 23-30; M.A. Dandamayev, s.v. *Magi*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/magi> [dostęp 15.03.2019].

⁷¹ Szerzej na temat tej religii zob. M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, t. 1. *The Early Period*, Leiden/Köln 1975; t. 2. *Under the Achemeniens*, Leiden/Köln 1982; M. Stausberg, *Die Religion Zaratusstras. Geschichte-Ge Gegenwart-Rituale*, Stuttgart 2002-2004. Zwięzły zarys religii starożytnego Iranu przedstawił K. Jakubiak, *Religia Iranu*, [w:] *Religie starożytnego Bliskiego Wschodu*, red. K. Pilarczyk, J. Drabina, Kraków 2008, s. 313-356.

⁷² Lata życia tego proroka są w nauce kwestią sporną. Część uczonych umieszcza okres jego życia między 1700 a 1000 r. p.n.e. (zob. np. M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*..., t. 1, s. 3 i 190; t. 2, s. 1-3). Szerzej na temat Zaratusztry zob. E. Herzfeld, *Zoroaster and His World*, Princeton 1947; W.B. Henning, *Zoroaster. Politician or Witch-Doctor?*, London 1951; W. Hinz, *Zarathustra*, Stuttgart 1961; I. Gershevitch, *Zoroaster's Own Contribution*, JNES 1964, vol. 23, s. 12-38; *idem*, *Approaches to Zoroaster's Gathas*, „Iran” 1995, vol. 33, s. 1-29;

Najstarszym źródłem, w którym mowa jest o małżeństwach bliskich krewnych w kontekście magów, jest przekaz Ksantosa Lidyjczyka (VI/V w. p.n.e.)⁷³, pochodzący z jego *Magika*. Cytuje go Klemens Aleksandryjski (ur. w 150 r., zm. ok. 212 r.) w swym dziele *Kobierce* (3,2,11):

Ξάνθος δὲ ἐν τοῖς ἐπιγραφομένοις Μαγικοῖς † μίγνυνται δὲ φησὶν οἱ Μάγοι μητράσι καὶ θυγατράσι καὶ ἀδελφαῖς μίγνυσθαι θεμιτὸν εἶναι κοινὰς τε εἶναι τὰς γυναῖκας οὐ βία καὶ λάθρᾳ, ἀλλὰ συναινούντων ἀμφοτέρων, ὅταν θέλῃ γῆμαι ὁ ἕτερος τὴν τοῦ ἑτέρου.

„W swoim dziele zatytułowanym *Magika* Ksantos mówi, że magowie uważają, iż utrzymywanie stosunków seksualnych z matkami, córkami i siostrami jest rzeczą godziwą oraz że żony mają być wspólne, nie siłą i potajemnie, ale pod warunkiem, że obie strony wyrażają zgodę, kiedy jeden mężczyzna pragnie poślubić cudzą żonę”⁷⁴.

Perypatetyk Sotion z Aleksandrii (ur. ok. 200 r. p.n.e., zm. w 170 r. p.n.e.), zgodnie z tym, co podaje Diogenes Laertios, miał mówić o magach, że (*proem.* 1,7):

καὶ ἀνόσιον ἡγεῖσθαι πυρὶ θάπτειν: καὶ ὄσιον νομίζειν μητρὶ ἢ θυγατρὶ μίγνυσθαι.

„Za obyczaj bezbożny uważają palenie zwłok, a za obyczaj zbożny obcowanie seksualne z matką lub córką”⁷⁵.

Katullus (I w. p.n.e.) w pieśni 90. pisze zaś:

*Nascatur magus ex Gelli matrisque nefando
coniugio et discat Persicum aruspicium:
nam magus ex matre et gnato gignatur oportet,
si vera est Persarum impia religio,
gratus ut accepto veneretur carmine divos
omentum in flamma pingue liquefaciens.*

„Z Gelliuszowego z matką niech się narodzi
związku, niech się wyuczy od Persów wrózenia,
bo trzeba, by Maga z swą matką syn spłodził:

M. Boyce, *Zoroaster the Priest*, BSOAS 1970, vol. 33, s. 22-38; B. Schlerath (ed.), *Zarathustra*, Darmstadt 1970; G. Gnoli, *Zoroaster's Time and Homeland*, Naples 1980; idem, *Zoroaster in History*, New York 2000; C. Herrenschmidt, *Once upon a Time, Zoroaster*, HA 1987, vol. 3, s. 209-237; M. Stausberg, *Faszination Zarathushtra. Zoroaster und die Europäische Religionsgeschichte der Frühen Neuzeit*, t. 1 i 2, Berlin/New York 1998; J. Kellens, *Zoroastre dans l'histoire ou dans le mythe? À propos du dernier livre de Gherardo Gnoli*, JA 2001, vol. 289, s. 171-184; idem, *Réflexions sur la datation de Zoroastre*, JSAI 2002, vol. 26, s. 14-28; J. Rose, *The Image of Zoroaster. The Persian Mage through European Eyes*, New York 2000; P.O. Skjærvø, *Zarathustra: First Poet-Sac-rificer*, [w:] *Paitimāna. Essays in Iranian, Indian, and Indo-European Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, ed. S. Adhami, Costa Mesa 2003, s. 157-194.

⁷³ Zob. K. von Fritz, *Die Griechische Geschichtsschreibung*, t. 1. *Von den Anfängen bis Thukydides: Anmerkungen*, Berlin 1967, s. 348-377.

⁷⁴ Przekład autora.

⁷⁵ Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przeł. O. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski, B. Kupis, Warszawa 1982.

jeśli prawdy jest ziarno w tych perskich wierzeniach,
to syn taki powinien pisać pieśni pochwalne,
gdy skwierczą od tłuszczu stosy całopalne”⁷⁶.

Kolejna wzmianka pochodzi od Strabona (ur. ok. 63 r. p.n.e., zm. ok. 24 r. n.e.). Autor ten mówi w *Geografii* o magach (15,3,20), że:

τούτοις δὲ καὶ μητράσι συνέρχεσθαι πάτριον νενόμισται.

„Ci zgodnie ze zwyczajem przodków zwykli obcować seksualnie z matkami”⁷⁷.

Tacjan (ur. ok. 130 r., zm. ok. 193 r.) w *Mowie do Greków* pisze zaś (1,28):

Νομίζουσι γοῦν Ἕλληνες φευκτὸν εἶναι τὸ συγγίνεσθαι μητρὶ, κάλλιστον δὲ τὸ τοιοῦτόν ἐστιν ἐπιτήδευμα παρὰ τοῖς Περσῶν μάγοις.

„Grecy na przykład uważają, że stosunki płciowe z matką są rzeczą, której należy się wystrzegać, u perskich magów zaś zachowanie tego rodzaju uchodzi za najbardziej stosowne”⁷⁸.

Należy zwrócić jednak uwagę, że nie dla wszystkich antycznych autorów rzeczownik *mágos* oznaczał zaratusztriańskiego kapłana. Wielu z nich używało go w znaczeniu przenośnym jako potocznego określenia Persa.

Inne przekazy mówią o małżeństwach między bliskimi krewnymi jedynie w kontekście rodziny królewskiej i arystokracji perskiej. Ze źródeł greckich wiemy, że małżeństwa między rodzeństwem zawierane były przez władców z dynastii Achemenidów (550–330 r. p.n.e.)⁷⁹. Według Herodota zwyczaj ten wprowadził w Persji Kambyzes II⁸⁰, który miał poślubić swoje dwie siostry. Oto jak historyk przedstawił okoliczności zawarcia pierwszego małżeństwa (3,31,1-4):

δεύτερα δὲ ἐξεργάσατο τὴν ἀδελφεὴν ἐσπομένην οἱ ἐς Αἴγυπτον, τῇ καὶ συνοίκεε καὶ ἣν οἱ ἀπ’ ἀμφοτέρων ἀδελφεῇ. ἔγχευε δὲ αὐτὴν ὧδε: οὐδαμῶς γὰρ ἐώθεσαν πρότερον τῇσι ἀδελφεῇ σισυνοικέειν Πέρσαι. ἡράσθημιτς τῶν ἀδελφεῶν Καμβύσης, καὶ ἔπειτα βουλόμενος αὐτὴν γῆμαι, ὅτι οὐκ ἐωθότα ἐπενόεε ποιήσιν, εἴρετοκαλέσας τοὺς βασιλῆιους δικαστὰς εἴ τις ἐστὶκελεύων νόμος τὸν βουλόμενον ἀδελφεῇ συνοικέειν. οἱ δὲ βασιλῆιοι δικασταὶ κεκριμένοι ἄνδρες γίνονται Περσέων, ἐς οὗ ἀποθάνωσι ἢ σφί παρευρεθῇ τι ἄδικον, μέχρι τούτου: οὗτοι δὲ τοῖσι πέρσῃσι δίκας δικάζουσι καὶ ἐξηγῇται τῶν πατρίων θεσμῶν γίνονται, καὶ πάντα ἐς τούτους ἀνακέεαι. εἰρομένου ὧν τοῦ Καμβύσεω, ὑπεκρίνοντο αὐτῷ οὗτοι καὶ δίκαια καὶ ἀσφαλέα, φάμενοι νόμον οὐδένα ἐξευρίσκειν ὃς κελεύει ἀδελφεῇ συνοικέειν

⁷⁶ Katullus, *Poezje wszystkie*, przeł. G. Franczak, Kraków 2013.

⁷⁷ Przekład autora.

⁷⁸ Przekład autora.

⁷⁹ Zob. M.O. García, *El Matrimonio Consanguíneo en la Persia Aqueménida: la Perspectiva Griega*, „Polis” 2000, vol. 12, s. 43-72; J.M. Bigwood, „Incestuous” Marriage in Achaemenid Iran: Myths and Realities, „Klio” 2009, vol. 91, s. 311-341.

⁸⁰ Syn Cyrusa II Wielkiego. Panował w latach 529-522 p.n.e.

ἀδελφεόν, ἄλλον μέντοι ἐξευρηκέναι νόμον, τῷ βασιλεύοντι Περσέων ἐξεῖναι ποιέειν τὸ ἄν βούληται. οὕτω οὔτε τὸν νόμον ἔλυσαν δεῖσαντες Καμβύσεα, ἵνα τε μὴ αὐτοὶ ἀπόλωνται τὸν νόμον περιστέλλοντες, παρεξεῦρον ἄλλον νόμον σύμμαχον τῷ θέλοντι γαμέειν ἀδελφεάς. τότε μὲν δὴ ὁ Καμβύσης ἔγημε τὴν ἐρωμένην, μετὰ μέντοι οὐ πολλὸν χρόνον ἔσχε ἄλλην ἀδελφεήν. τουτέων δῆτα τὴν νεωτέρην ἐπισπομένην οἱ ἐπ' Αἴγυπτον κτείνει.

„Po wtóre, zgładził on towarzyszącą mu do Egiptu siostrę, z którą żył w małżeństwie, jakkolwiek była mu rodzoną siostrą z obojga rodziców. Pojął zaś ją za żonę wśród następujących okoliczności. Nigdy przedtem nie było u Persów w zwyczaju żyć wspólnie z własnymi siostrami, ale Kambizes zakochał się w jednej ze swych sióstr i chciał się z nią ożenić. Ponieważ jednak zamiar jego sprzeciwiał się zwyczajowi, powołał on królewskich sędziów i przedłożył im pytanie: czy istnieje prawo, które pozwala komuś, kto zechce, poślubić swą siostrę? (Królewscy sędziowie są to wybrani spośród Persów mężowie, którzy piastują swój urząd aż do śmierci albo do chwili, gdy się im dowiedzie niesprawiedliwości. Oni rozstrzygają Persom spory prawne, są tłumaczami ojczystych ustaw i na nich wszystko polega). Otóż na pytanie Kambizesa dali oni odpowiedź sprawiedliwą i bezpieczną, oświadczając, że nie znają żadnego prawa, które pozwala bratu żyć wspólnie z siostrą; że jednak znaleźli inne prawo, na mocy którego królowi Persów wolno jest uczynić, co zechce. W ten sposób z obawy przed Kambizesem nie zniesli prawa, tylko, aby sami w obronie prawa nie zginąć, wyszukali jeszcze inne, które stawało po jego stronie, gdyby jedną z sióstr chciał pojąć za małżonkę. Wtedy Kambizes ożenił się z umiłowaną; ale już po niedługim czasie wziął inną siostrę. Młodszą była ta, która towarzyszyła mu do Egiptu, a którą tam zabił”⁸¹.

Z całą pewnością Herodot, pisząc, że Kambyzes był pierwszym z Persów, który zapoczątkował w tym kraju zwyczaj zawierania małżeństw między bratem i siostrą, myli się. Praktyka ta była bowiem rozpowszechniona wśród zachodnich Persów dużo wcześniej, choćby wśród magów, a Kambyzes II był prawdopodobnie jedynie pierwszym władcą z dynastii Achemenidów, który zawarł tego rodzaju małżeństwa⁸². Przekaz Herodota sugeruje wyraźnie, że pierwsza z poślubionych przez Kambyzesa sióstr była jego siostrą rodzoną⁸³. Niektórzy komentatorzy uważają jednak, że były one jedynie siostrami przyrodnimi⁸⁴. Tego rodzaju związki małżeńskie zawierano aż do końca panowania tej dynastii. Przekazy o małżeństwach między bliskimi krewnymi w rodzinie królewskiej nie są jednak liczne. Wiemy, że Dariusz II⁸⁵ ożenił się ze swą przyrodnią siostrą

⁸¹ Herodot, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, Wrocław 2005; M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, t. 2, s. 75-77.

⁸² K.M.T. Atkinson, *The Legitimacy of Cambyzes and Darius as Kings of Egypt*, JAOS 1956, vol. 76, s. 176-177, sugeruje, że Kambyzes, poślubiając rodzoną siostrę, którą zabrał ze sobą do Egiptu, przyjął zwyczaj faraonów z racji swych roszczeń do tronu egipskiego.

⁸³ M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, t. 2, s. 75 uznała obie małżonki króla za siostry rodzone.

⁸⁴ Tak J. Wiesehöfer, *Ancient Persia from 550 B.C. to 650 A.D.*, przeł. A. Azodi, London/New York 1996, s. 84.

⁸⁵ Panował w latach 423-404 p.n.e.

Parysatis⁸⁶. Oboje byli dziećmi Artakserksesa I⁸⁷. Dariusz III Kodoman⁸⁸ poślubił zaś swoją siostrę przyrodną Stateirę⁸⁹.

Kilka przekazów dotyczy małżeństwa między bliskimi krewnymi wśród perskiej arystokracji. Ktezjasz (ur. po 440 r. p.n.e., zm. po 380 r. p.n.e.), grecki historyk i lekarz króla perskiego Artakserksesa II, wspomina w *Historii perskiej*⁹⁰ o związku Teritouch-mesa, syna Hydarnesa, z siostrą Roksaną⁹¹. Nie mamy jednak pewności, że było to małżeństwo⁹².

Kurcjusz Rufus (I w.) w *Historii Aleksandra Wielkiego* wspomina dwa razy o związku małżeńskim satrapy Nautaki w Sogdianie – Sisimitresa – z jego matką.

8,2,19: *Satrapes erat Sisimithres, duobus ex sua matre filiis genitis: quippe apud eos parentibus stupro coire cum liberis fas est.*

„Satrapą był tam Sisimitres, który miał dwóch synów z własną matką, u nich bowiem mogą dzieci żyć z rodzicami, dopuszczając się kazirodztwa”⁹³.

8,2,29: *Et ipse quidem Sisimithres deditionem annuebat; ceterum mater eademque coniunx morituram se ante denuntians, quam in ullius veniret potestatem, Barbari animum ad honestiora quam tutiora converterat, pudebatque libertatis maius esse apud feminas quam apud viros pretium. Itaque dimisso internuntio pacis obsidionem ferre decreverat.*

„Sisimitres już nawet myślał o poddaniu się, ale jego matka, a zarazem żona, mówiąc, że woli zginąć niż dostać się pod władzę wroga, skłoniła tego dzikiego człowieka do działania bardziej szlachetnego, lecz mniej bezpiecznego – było w tym coś kompromitującego, że kobiety bardziej ceniły wolność niż mężczyźni”.

Małżeństwa między bliskimi krewnymi praktykowane były również w rodzinie królewskiej w okresie panowania Arsacydów (238 r. p.n.e. – 226 r. n.e.)⁹⁴. Źródła dotyczące tego rodzaju małżeństw są jednak nieliczne⁹⁵. Dwa dokumenty greckie zawierają formuły

⁸⁶ Greckie źródła dotyczące Parysatis omawia M. Brosius, *Women in Ancient Persia 559–331 B. C.*, Oxford 1996, s. 110–116.

⁸⁷ Panował w latach 465–424 p.n.e.

⁸⁸ Panował w latach 336–330 p.n.e.

⁸⁹ Szerzej zob. J.M. Bigwood, „*Incestuous*” *Marriage*..., s. 328.

⁹⁰ Więcej na temat tego autora zob. L. Llewellyn-Jones, J. Robson, *Ctesias' History of Persia. Tales of the Orient*, London/New York 2010.

⁹¹ Zob. Ktezjasz, *Persika* frg. 15, 55–56 (Focjusz, *Kodeks* 72, p. 41b38–43b2 § 47–56).

⁹² Zob. J.M. Bigwood, „*Incestuous*” *Marriage*..., s. 325.

⁹³ Kwintus Kurcjusz Rufus, *Historia Aleksandra Wielkiego*, przekład zespołowy pod red. L. Winniczuk, Warszawa 1976.

⁹⁴ Zob. M. Boyce, *Zaratusztrianie. Wiara i życie*, przeł. Z. Józefowicz-Czubak, B.J. Korzeniowski, Łódź 1988, s. 132–133.

⁹⁵ Zob. J.M. Bigwood, *Some Parthian Queens in Greek and Babylonian Documents*, IA 2008, vol. 43, s. 235–274.

datowania, w których pojawia się dynastyczne imię Arsaces, odnoszące się do partyjskiego Króla królów. Starszy z nich zawiera następujący fragment:

„Za panowania Króla królów, Arsacesa (...) i Królowych: Siace, jego siostry z tego samego ojca i małżonki, Arjazate, nazywanej Automa, córki Wielkiego Króla Tigranesa i jego małżonki oraz Azate, jego siostry z tego samego ojca i małżonki”⁹⁶.

Inskrypcje te potwierdzają, że również Arsacydzi, podobnie jak Achemenidzi, praktykowali małżeństwa między bliskimi krewnymi⁹⁷. Niektórzy autorzy są zdania, że w dynastii Arsacydów mamy także przykład małżeństwa między matką a synem. Chodzi o związek między Mousą i jej synem Phraatakesem⁹⁸.

W okresie, kiedy rządy sprawowali Arsacydzi, małżeństwa między bliskimi krewnymi zawierane były także przez Persów mieszkających za granicą. Potwierdza to Bardesanes⁹⁹ (FHG 5,2), którego cytuje Euzebiusz z Cezarei (ur. ok. 265 r., zm. w 339/340 r.) w *Przygotowaniu ewangelicznym* 6,10,16:

Παρὰ Πέρσαις νόμος ἦν γαμεῖν τὰς θυγατέρας καὶ τὰς ἀδελφάς καὶ τὰς μητέρας· καὶ οὐ μόνον ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ καὶ ἐν ἐκείνῳ τῷ κλίματι τούτους τοὺς ἄνοσίους γάμους οἱ Πέρσαι ἐποίησαν. Ἀλλὰ καὶ ὅσοι αὐτῶν τῆς Περσίδος ἐξεδήμησαν, οἵτινες καλοῦνται Μαγουσαῖοι, τὴν αὐτὴν ἀθεμιστίαν διαπράπονται, παραδιδόντες τοὺς αὐτοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθη τοῖς τέκνοις κατὰ διαδοχὴν. Ἐξ ὧν εἰσὶ μέχρι νῦν πολλοὶ ἐν Μηδία καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Γαλατίᾳ.

„W Persji zwyczajem było żenić się z córkami, siostrami i matkami. Jednak Persowie zawierali te bezbożne małżeństwa nie tylko w tym kraju i tej części świata. Albowiem liczni z nich wyemigrowali z Persji, nazywani są oni *Magousaíoi*, i praktykowali swą

⁹⁶ Cytat za: M. Boyce, *Zaratusztrianie...*, s. 132.

⁹⁷ Zob. G. Del Monte, *Testi dalla Babilonia ellenistica*, t. 1. *Testi cronografici*, Pisa 1997, s. 255; I. Huber, U. Hartmann, „Denn ihrem Diktat vermochte der König nicht zu widersprechen”: *Die Position der Frauen am Hof der Arsakiden*, [w:] *Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica Europaea Held in Ravenna, 6-11 October 2003*, t. 1. *Ancient and Middle Iranian Studies*, eds. A. Panaino, A. Piras, Milano 2006, s. 491.

⁹⁸ Tak I. Huber, U. Hartmann, *op. cit.*, s. 495; C. Lerouge, *L'image des Parthes dans le monde gréco-romain*, Stuttgart 2007, s. 340-341; E. Strugnell, *Thea Musa, Roman Queen of Parthia*, IA 2008, vol. 43, s. 275-298. Przeciwnego zdania jest J. M. Bigwood, *Queen Mousa, Mother and Wife (?) of King Phraatakes of Parthia: a Reevaluation of the Evidence*, „Mouseion” 2004, vol. 4, no. 1, s. 35-70.

⁹⁹ Świadek Bardesanesa (ur. w 154, zm. w 222 r.) jest cenne, gdyż jako Syryjczyk urodzony niedaleko Edessy, miał sporą wiedzę dotyczącą małżeństw między bliskimi krewnymi w leżącej nieopodal Persji. Jednym z najważniejszych jego dzieł jest napisany w języku syryjskim *Liber legum regionum* (*Księga praw krajów*). Z greckiego przekładu tego dzieła czerpał obficie Euzebiusz z Cezarei w swojej *Praeparatio evangelica* oraz Pseudo-Klemens w *Recognitiones*. Szerzej o Bardesanesie zob. H.J.W. Drijvers, *Bardaisan of Edessa*, Assen 1996; *idem*, s.v. *Bardesanes*, [w:] *Theologische Real-Enzyklopädie*, Bd. 5, Berlin/New York 1980, szp. 206-212; N. W. Pigulewska, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, przeł. Cz. Mazur, Warszawa 1989, s. 133-141; N. Denzey, *Bardaisan of Edessa*, [w:] *A Companion to Second-Century Christian “Heretics”*, eds. A. Marjanen, P. Luomanen, Leiden/Boston 2005, s. 159-184.

bezbożność, wpoiwszy jedni po drugich te swoje zwyczaje i zachowania potomkom. Wielu z nich aż po dzień dzisiejszy zamieszkuje Medię, Egipt i Galację”¹⁰⁰.

Małżeństwa między bliskimi krewnymi praktykowano także w państwach sąsiednich, w których przyjął się zaratusztrianizm. Taki charakter miały np. małżeństwa Heleny i Monobazusa I z Adiabeny (I w.) oraz Erato i Tigranesa IV z armeńskiej dynastii Artaksydów, panującego między 8 a 2 r. p.n.e. Również inny król Armenii, Tirydates I, panujący w połowie I w., będący kapłanem zaratusztriańskim, w inskrypcjach pochodzących z Garni pisze o sobie jako bracie swej królewskiej małżonki¹⁰¹.

Z napisanego prawdopodobnie w V w. dzieła *O Wardanie i wojnie armeńskiej*, przypisywanego Elisze, w którym opisano bunt Ormian z lat 450-451 przeciw Sasanidom, spowodowany prześladowaniami religii chrześcijańskiej, dowiadujemy się, że emisariusze zaratusztrianizmu nauczali Ormian, że „córki powinny być żonami dla ojców, siostry dla braci. Matki nie powinny być odciągane od synów, a wnuki powinny spać z dziadkami”¹⁰².

Większość źródeł podaje informacje o małżeństwach między bliskimi krewnymi w sposób ogólny, mówiąc jedynie o Persach, bez odnoszenia się do jakichkolwiek grup czy warstw społecznych.

W *Dissoi lógoi*, czyli *Mowach przeciwstawnych*, anonimowym ćwiczeniu retorycznym powstałym prawdopodobnie na przełomie V i IV w. p.n.e., czytamy (2,15):

τοὶ δὲ Πέρσαι κοσμεῖσθαι τε ὥσπερ τὰς γυναῖκας καὶ τὼς ἄνδρας καλὸν νομίζοντι, καὶ ταῖς θυγατρὶ καὶ ταῖς μητρὶ καὶ ταῖς ἀδελφαῖ συνίμεν· τοὶ δὲ Ἕλληνας καὶ αἰσχρὰ καὶ παράνομα.

„Persowie uważają za rzecz obyczajną to, żeby mężczyźni ozdabiali się tak jak kobiety oraz utrzymywali stosunki seksualne z córką, matką lub siostrą; Grecy zaś uważają takie praktyki za haniebne i niezgodne z prawem”¹⁰³.

Kolejna wzmianka na ten temat znajdować się miała w dziele Antystenesa (ur. ok. 450 r. p.n.e., zm. ok. 365 r. p.n.e.), o czym pisze Atenajos (5,220):

Ἀντισθένης δὲ ἐν θατέρῳ τῶν Κύρων κακολογῶν Ἀλκιβιάδην καὶ παράνομον εἶναι λέγει καὶ εἰς γυναῖκας καὶ εἰς τὴν ἄλλην δίαιταν. Συνεῖναι γὰρ φήσιν αὐτὸν καὶ μητρὶ καὶ θυγατρὶ καὶ ἀδελφῇ, ὥς Πέρσας.

¹⁰⁰ Przekład autora.

¹⁰¹ Zob. M. Boyce, *Zaratusztrianie...*, s. 133. Szerzej na temat zaratusztrianizmu w Armenii zob. J.R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, Cambridge Mass. 1987.

¹⁰² Zob. R.W. Thomson, *Elishē: History of Vardan and the Armenian War*, Cambridge 1982, s. 104. Szerzej na temat relacji armeńsko-perskich zob. N. Garsoian, s.v. *Armeno-Iranian relations in the pre-Islamic period*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/armeno-iranian-relations-in-the-pre-islamic-period> [dostęp 15.03.2019].

¹⁰³ Przekład autora.

„Antisthenes w piśmie poświęconym Cyrusowi drugiemu¹⁰⁴ obmawia Alkibiadesa: mówi, że jest przestępcą zarówno w stosunku do kobiet, jak i w ogóle w sposobie życia. Powiada, że współżyje i z matką, i z córką, i z siostrą, jak Persowie”¹⁰⁵.

Także słowa Hermiony, zarzucającej w *Andromasze* Eurypidesa tytułowej bohaterce seksualne kontakty z synem mężczyzny, który zabił jej męża, powinniśmy, wedle dominującej opinii¹⁰⁶, odnieść do Persów (w. 170 –177):

εἰς τοῦτο δ' ἦκεις ἀμαθίας, δύστηνε σύ,
ἢ παιδί πατρός, ὅς σὸν ὤλεσεν πόσιν,
τολμᾷς ξυνεύδειν καὶ τέκν' αὐθεντῶν πάρα
τίκτειν. τοιοῦτον πᾶν τὸ βάρβαρον γένος:
πατήρ τε θυγατρὶ παῖς τε μητρὶ μείγνυται
κόρη τ' ἀδελφῷ, διὰ φόνου δ' οἱ φίλτατοι
χωροῦσι, καὶ τῶνδ' οὐδὲν ἐξείργει νόμος.
ἂ μὴ παρ' ἡμᾶς εἴσφερ'

„W takie już wpadałaś, podła, zaślepienie –
śmiesz z synem tego, co ci zabił męża
spać i poczęcie z krwi mordercy dzieci
rodzić. Tak bywa u wszystkich barbarów:
ojciec spółkuje z córką swą, syn z matką,
a siostra z bratem. Morderstwa najbliższych
ciągle – niczego prawo nie zabrania!
Tego tu do nas nie przynos!”¹⁰⁷

Kolejny przekaz zawdzięczamy Diogenesowi Laertiosowi. Charakteryzując poglądy Pyrrona z Elidy (ur. ok. 360 r. p.n.e., zm. 270 r. p.n.e.), autor ten omawia między innymi zarzuty, jakie sceptycy wysuwali przeciwko zgodności rzeczy poznawanych zmysłami albo umysłem. Wśród dziesięciu tropów, czyli sposobów argumentowania, był też piąty, dotyczący wychowania, praw, wiary w mity, umów między narodami i dogmatycznych założeń (9,83):

τὸ γοῦν αὐτὸ παρ' οἷς μὲν δίκαιον, παρ' οἷς δὲ ἄδικον: καὶ ἄλλοις μὲν ἀγαθόν, ἄλλοις δὲ κακόν. Πέρσαι μὲν γὰρ οὐκ ἄτοπον ἡγοῦνται θυγατρὶ μίγνυσθαι, Ἕλληνας δ' ἔκθεσμον.

¹⁰⁴ Chodzi o Cyrusa Młodszego, który zbuntował się przeciw bratu Artakserksesowi II. Konflikt ten zakończył się klęską tego pierwszego i jego śmiercią w bitwie pod Kunaksą w 401 r. p.n.e.

¹⁰⁵ Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010.

¹⁰⁶ Zob. P.T. Stevens, *Euripides: Andromache*, Oxford 1971 (*ad loc.*).

¹⁰⁷ Eurypides, *Tragedie*, t. 2. *Andromacha, Oszalały Herakles, Trojanki, Elektra, Ifigenia w kraju Taurów, Ijon*, przeł. J. Łanowski, Warszawa 2006.

„Otóż to samo jest dla jednych sprawiedliwe, dla innych niesprawiedliwe; dla jednych dobre, dla innych złe. Persowie np. nie uważają za zdrożne stosunków seksualnych między ojcem i córką, Grecy natomiast je potępiają”.

Autorem kolejnej wzmianki jest Filon Aleksandryczyk, żydowski filozof i teolog z I w. (*O szczególnych prawach* 3,13):

μητέρα γὰρ οἱ ἐν τέλει Περσῶν τὰς ἑαυτῶν ἄγονται καὶ τοὺς φύντας ἐκ τούτων εὐγενεστάτους νομίζουσι καὶ βασιλείας, ὥς λόγος, τῆς μεγίστης ἀξιούσιν.

„Urzednicy perscy biorą za żony swoje matki, a dzieci z nich zrodzone uznają za najbardziej szlachetne i godne, jak się mówi, najwyższej władzy”¹⁰⁸.

O związkach tego rodzaju wspomina też Plutarch (ur. ok. 50 r., zm. ok. 125 r.), mówiąc o naukach, jakich Aleksander udzielał innym narodom (*O szczęściu czy dzielności Aleksandra* 1,5):

τὴν δ' Ἀλεξάνδρου παιδείαν ἂν ἐπιβλέπης, Ὑρκανοὺς γαμεῖν ἐπαίδευσε καὶ γεωργεῖν ἐδίδασκεν Ἀραχωσίους, καὶ Σογδιανοὺς ἐπεισε πατέρας τρέφειν καὶ μὴ φονεύειν, καὶ Πέρσας σέβεσθαι μητέρας ἀλλὰ μὴ γαμεῖν.

„Jeśli zaś spojrzysz na nauczanie Aleksandra, to zauważysz, że wpoił Hyrkańczykom zasady małżeństwa, Arachozyczyków nauczył uprawy roli, Sogdyńczyków przekonał, że należy utrzymywać rodziców, a Persów – że należy czcić matki, a nie żenić się z nimi”¹⁰⁹.

O małżeństwach między bliskimi krewnymi w Persji wspomina także dwukrotnie Sekstus Empiryk w *Zarysach Pirrońskich*, powstałych między 180 a 210 r.:

1,152: καὶ παρ' ἡμῖν μὲν ἀπηγορεύσθαι μητράσι μίγνυσθαι, παρὰ δὲ τοῖς Πέρσαις ἔθος εἶναι μάλιστα οὕτω γαμεῖν.

„(...) u nas zakazujemy obcować z matką, a u Persów takie właśnie małżeństwa są szczególnie obyczajne (...)”¹¹⁰.

W drugim fragmencie Sekstus Empiryk mówi co prawda ogólnie o Persach, ale podkreśla, że zwyczaj zawierania małżeństw z matkami dotyczył szczególnie magów (3,205):

ἄθεσμον τέ ἐστι παρ' ἡμῖν μητέρα ἢ ἀδελφὴν ἰδίαν γαμεῖν· Πέρσαι δέ, καὶ μάλιστα αὐτῶν οἱ σοφίαν ἀσκεῖν δοκοῦντες, οἱ Μάγοι, γαμοῦσι τὰς μητέρας.

„Nie wolno dalej u nas poślubić matki lub własnej siostry, atoli Persowie i to ci przede wszystkim pośród nich, którzy mają uprawiać mądrość, mianowicie magowie, żenią się z matkami (...)”.

¹⁰⁸ Przekład autora.

¹⁰⁹ Plutarch, *O szczęściu czy dzielności Aleksandra*, przeł. K. Nawotka, Wrocław 2003.

¹¹⁰ Sextus Empiricus, *Zarysy Pirrońskie*, przeł. A. Krokiewicz, Warszawa 1988.

Klemens Aleksandryjski (ur. w 150 r., zm. ok. 212 r.) w swoim *Wychowawcy*, pisząc o systemie wychowania synów królewskich w Persji, kreśli te słowa (1,7,55):

Οὐκ ἔλαθον ἡμᾶς οἱ παρὰ Πέρσαις βασιλῆες καλούμενοι παιδαγωγοί, οὓς τέτταρας τὸν ἀριθμὸν ἀριστίνδην ἐκλέγοντες ἐκ πάντων Περσῶν οἱ βασιλεῖς Περσῶν τοῖς σφῶν αὐτῶν ἐφίστων παισίν· ἀλλὰ τοξεύειν μόνον οἱ παῖδες αὐτοῖς μανθάνουσιν, ἡβήσαντες δὲ ἀδελφᾶς καὶ μητράσιν καὶ γυναιξὶν γαμεταῖς τε ἅμα καὶ παλλακίσιν ἀναριθμοὶς ἐπιμίσγονται, καθάπερ οἱ κάπροι εἰς συνουσίαν ἡσκημένοι.

„Nie możemy pominąć wychowawców, których Persowie nazywali «królewskimi». Królowie perscy wybierali czterech takich według pochodzenia spośród wszystkich Persów i im oddawali pod opiekę swoich synów, by uczyli się od nich jedynie strzelania z łuku. Osiągnąwszy dojrzałość obcowali cieleśnie z siostrami, matkami, żonami i niezliczonymi nałożnicami. Zachowywali się w tym względzie jak dzikie świnie”¹¹¹.

Tertulian (ur. przed 160 r., zm. w 240 r.) w swym dziełku *Do narodów* (1,16,4), powołując się na Ktezasza, pisze:

Plane Persae, Ctesias edit, tam scientes quam non horrentes cum matribus libere faciunt.

„W każdym razie Persowie, jak podaje Ktezasz, nie tylko całkowicie świadomie, lecz wręcz nie widząc w tym nic zdrożnego, spółkują swobodnie z matkami”¹¹².

W dziele Orygenesza (ur. ok. 185 r., zm. w 254 r.) *Przeciw Celsusowi* czytamy zaś (5, 27):

καὶ εἰ ὁρθῶς ἔχουσι φέρ' εἰπεῖν οἱ Σκυθῶν περὶ ἀναιρέσεως πατέρων νόμοι ἢ οἱ Περσῶν, μὴ κωλύοντες γαμεῖσθαι τοῖς οἰκείοις παισὶ τὰς μητέρας μηδὲ ὑπὸ τῶν πατέρων τὰς ἑαυτῶν θυγατέρας.

„Czy słuszne są prawa Persów, które nie zabraniają synom żenić się z matkami a ojcom z córkami”¹¹³.

Minucjusz Feliks w dialogu *Oktawiusz*¹¹⁴ pisze (31,3):

Ius est apud Persas misceri cum matribus, Aegyptiis et Athenis cum sororibus legitima conubia, memoriae et tragoediae vestrae incestis gloriantur, quas vos libenter et legitis et auditis; sic et deos colitis incestos, cum matre, cum filia, cum sorore coniunctos.

„U Persów dozwolone jest mieć stosunek z własną matką; Egipcjanie i Ateńczycy zawierają prawne małżeństwa z siostrami; wasze dzieła historyczne i wasze dramaty, które chętnie

¹¹¹ Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, przeł. M. Szarmach, Toruń 2012.

¹¹² Przekład autora.

¹¹³ Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1977.

¹¹⁴ Autor jest dla nas postacią tajemniczą. Wspomniane dzieło powstało między 150 a 260 r. Szerzej na temat autora i jego dzieła zob. M. von Albrecht, *M. Minucius Felix as a Christian Humanist*, Illin. Class. St. 1987, vol. 12, no. 1, s. 157-168.

czytacie i słuchacie, chełpią się kazirodztwami: dlatego i bogów czcicie wszetecznych, miewających stosunek z matką, z córką, z siostrą”¹¹⁵.

U Pseudo-Klemensa (III w.) czytamy zaś w *Homiliach* (19,19):

καὶ ὁ Σίμων· Μῆτι οὖν οὐκ ἔστι τῇ φύσει πονηρὸν ἢ ἀγαθόν, ἀλλὰ νόμῳ διαφέρει καὶ ἔθει. (...) παρὰ Πέρσαις ἴδιον τὸ γαμεῖν μητέρας, ἀδελφάς, θυγατέρας, ἄλλοις δὲ ὥσπερ χαλεπώτ[ερον ἀπὸ] γόρευται. (...) καὶ ὁ Πέτρος ἔφη· Οὐ δύνασαι τοῦτο συστήσαι· πᾶσι γὰρ φαίνεται ὅτι τὸ μητράσι μίγνυσθαι μυσαρὸν, καὶ Πέρσαι, μόριον ὑπάρχοντες τοῦ παντός, ὑπὸ κακοῦ ἔθους τῆς μυσαρᾶς αὐτῶν πράξεως τὸ ἄνομον μὴ ἀντιλαμβάνονται.

„A Szymon [powiedział]: «Czy to znaczy, że z natury nie ma nic złego ani dobrego, lecz różnica wynika jedynie z prawa i zwyczajów? (...) U Persów jest zwykłą rzeczą poślubić [własne] matki, siostry i córki, podczas gdy małżeństwo z innymi kobietami jest zabronione jako najgorsze» (...) A Piotr powiedział: «To nie może stanowić dowodu; albowiem jest rzeczą oczywistą dla wszystkich, że współżycie z matkami jest czymś odrażającym, chociaż Persowie, stanowiący zaledwie ułamek całości, z powodu złego obyczaju mogą nie dostrzegać niegodziwości swego obrzydliwego postępowania»”¹¹⁶.

Kolejnym źródłem jest traktat *Przeciw Galilejczykom* Juliana Apostaty, który cesarz napisał w Antiochii, w czasie przygotowań do wyprawy przeciw Persom, pod koniec 362 albo na początku 363 r.¹¹⁷ Krytykując wyjaśnienia Mojżesza w kwestii tego, w jaki sposób Bóg pomieszał języki, władca pisze (138 B):

καιτοι τῷ παντὶ μείζων ἐστὶν ἢ περὶ τὰ νόμιμα καὶ τὰ πολιτικά τῶν ἐθνῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις τῆς περὶ τὰς διαλέκτους διαφορᾶς. τίς γὰρ Ελλήνων ἀδελφῇ, τίς δὲ μητρὶ φησι δεῖν μίγνυσθαι; τοῦτο δὲ ἀγαθὸν ἐν Πέρσαις κρίνεται.

„Niemniej jednak między ludźmi jest o wiele większa różnica w prawach i w polityce państwowej narodów niż w językach. Czy ktoś spośród Greków mówi, że można związać się z siostrą albo córką, albo matką? Persowie natomiast uznają to za dobrą rzecz”.

Święty Bazyli, biskup Cezarei, (ur. w 329 r., zm. w 379 r.), który podejmował starania w celu nawrócenia zaratusztrian, tak oto pisze o nich w liście *Do biskupa Epifaniasza*¹¹⁸ z roku 377 (List 258, 4):

Τὸ δὲ τῶν Μαγουσαίων ἔθνος ὅπερ διὰ τῆς ἐτέρας ἐπιστολῆς σημῆναι ἡμῖν κατηξίωσας ἑτέρα ἐπιστολῆς σημῆναι ἡμῖν κατηξίωσας πολὺ ἐστὶ παρ’ ἡμῖν κατὰ πᾶσαν σχεδὸν

¹¹⁵ Minucjusz Feliks, *Octavius*, przeł. J. Sajdak, Poznań 1925.

¹¹⁶ Przekład autora.

¹¹⁷ Tak A. Pająkowska we wstępie do polskiego wydania tego traktatu (Julian Apostata, *Przeciw Galilejczykom*, przeł. A. Pająkowska, Poznań 2012, s. 11).

¹¹⁸ Epifanisz był biskupem cypryjskiej Salaminy. Urodził się między 310 a 320 r., zmarł zaś prawdopodobnie w 403 r. Jego najsłynniejszym dziełem jest *Panárion* („Skrzynka”). Powstało ono między 373/374 a 377/378 r. Autor opisał w nim 80 herezji (zob. Epifanisz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1–33*, przeł. ks. M. Gilski, Kraków 2015).

τὴν χώραν διεσπαρμένον, ἀποίκων τὸ παλαιὸν ἐκ τῆς Βαβυλωνίας ἡμῖν ἐπεισαχθέντων. οἱ ἔθουσιν ἰδιάζουσι κέχρηται, ἄμικτοι ὄντες πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους: λόγῳ δὲ πρὸς αὐτοὺς κεχρησθαι, καθὼ εἰσιν ἐξωγρημένοι ὑπὸ τοῦ διαβόλου εἰς τὸ ἐκείνου θέλημα, παντελῶς ἐστὶν ἀδύνατον. οὔτε γὰρ βιβλία ἐστὶ παρὰ ὑτοῖς, οὔτε διδάσκαλοι δογμάτων, ἀλλὰ ἔθει ἀλόγῳ συντρέφονται, παῖς παρὰ πατρός διαδεχόμενοι τὴν ἀσέβειαν. ἐκτὸς δὴ τούτων, ἃ ὑπὸ πάντων ὁράται, τὴν ζωοθυσίαν παραιτοῦνται ὡς μίasma, δι' ἄλλοτρίων χειρῶν τὰ πρὸς τὴν χρεῖαν ζῶα κατασφάττοντες: γάμοις ἐπιμαίνονται παρανόμοις: καὶ τὸ πῦρ ἡγοῦνται Θεόν: καὶ εἴ τι τοιοῦτο. τὰς δὲ ἐκ τοῦ Ἀβραὰμ γενεαλογίας οὐδεὶς ἡμῖν μέχρι τοῦ παρόντος τῶν μάγων ἐμυθολόγησεν: ἀλλὰ Ζαρνοῦ ἀν' τινὰ ἑαυτοῖς ἀρχηγὸν τοῦ γένους ἐπιφημίζουσι. διόπερ οὐδὲν ἔχω πλέον ἐπιστέλλειν ὑπὲρ αὐτῶν τῇ τιμιότητι σου.

„Szczep Maguzeńczyków (na który zechciałeś wskazać nam w innym liście) występuje u nas licznie, rozproszony po całym prawie kraju jako osadnicy dawniej sprowadzeni do nas z Babilonii. Mając osobliwe zwyczaje, nie wchodzić oni w związki z innymi ludźmi, a porozumieć się z nimi w ogóle nie sposób, jako że wydani są na pastwę szatana w pełnię jego zamysłów. Nie ma u nich ani ksiąg, ani ludzi nauczających o zasadach wiary, ale wychowani są oni w nierozumnej obyczajowości, przy czym dziecko po ojcu przejmuje jego bezbożność. Oprócz tych praktyk, które dla wszystkich są widoczne, unikają jako zbrukania się zabijania zwierząt, w miarę potrzeby tylko w cudze ręce wydają je na rzeź. Mają oni obłędny popęd do małżeństw nieprawych, ogień uważają za boga oraz inne tego rodzaju siły przyrody. Co do rodowodów magów, pochodzących jakoby od Abrahama, to jak dotąd nikt nam o nich nie opowiadał, tubylcy natomiast podają Zarnausa jako tego, który zapoczątkował ród. W tym stanie rzeczy nie mogę waszej dostojności więcej o tym napisać”¹¹⁹.

Święty Bazyli potwierdza jednoznacznie, że w drugiej połowie IV w. we wschodniej Anatolii społeczności zaratusztriańskie trwały żarliwie przy swej religii i tradycjach, nie dając się od nich odwieść.

Święty Hieronim w swym dziele *Przeciw Jowinianowi*, które napisał w 393 r., kreśli zaś te słowa (2,7):

Persae, Medi, Indi, et Aethiopes, regna non modica, et Romano regio paria, cum matribus et aviis, cum filiabus et neptibus copulantur.

„Persowie, Medowie, Indyjczycy i Etiopczycy, narody niemałe i dorównujące Rzymianom, współżyją ze [swymi] matkami i babkami, córkami i wnuczkami”¹²⁰.

Teodoret z Cyru (ur. ok. 393 r., zm. ok. 466 r.) w *Leczeniu chorób hellenizmu*, dziele powstałym przed 423 r., pisze (9,33)¹²¹:

¹¹⁹ Św. Bazyli Wielki, *Listy. Wybór*, przeł. W. Krzyżaniak, Warszawa 1972.

¹²⁰ Przekład L. Nieścior, [w:] Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi, Przeciw Jowinianowi, Przeciw Wigilancuszowi*, przeł. W. Kania, L. Nieścior, G. Rurański, Tyniec 2013.

¹²¹ Teodoret z Cyru, *Leczenie chorób hellenizmu*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1981.

ἀλλὰ κατὰ τοὺς Ζαράδου πάλαι Πέρσαι πολιτευόμενοι νόμους καὶ μητράσι καὶ ἀδελφαῖς ἀδεῶς καὶ μέντοι καὶ θυγατράσι μιγνύμενοι καὶ νόμον ἔννομον τὴν παρανομίαν νομίζοντες.

„W dawnych czasach Persowie rządili się wedle praw Zaratustry (Zaradesa); utrzymywali bezwstydnie stosunki płciowe z własnymi matkami, siostrami, a nawet córkami, uważając to bezprawie za legalne prawo”¹²².

Dysponujemy także przekazem autora żyjącego w czasach Justyniana I. Agatiasz Scholastyk, zwany też racji miejsca urodzenia Agatiaszem z Myriny (ur. po 536 r., zm. w 585 r.), historyk, retor i poeta, w swym dziele *O panowaniu Justyniana*¹²³, pisząc o różnych obyczajach Persów, wspomina i ten (2, 24):

Οὐκ οὖν ἐκεῖνοί γε ὥδε ἐγίνωσκον, οὔτε περὶ τὰς ταφὰς, οὐ μένοῦν ἀλλὰ οὐδὲ ἐς τὴν τῆς εὐνῆς παρανομίαν ὅποῖα οἱ νῦν ἀκολασταίνουσιν, οὐ μόνον ἀδελφαῖς τε καὶ ἀδελφιδαῖς ἀνέδην μιγνύμενοι, ἀλλὰ πατέρες τε θυγατράσι, καὶ τὸ δὴ πάντων ἀνοσιώτερον, ὃ νόμοι γε καὶ φύσις! υἱοὶ ταῖς τεκούσαις.

„Dawni mieszkańcy tych ziem nie znali z pewnością tego bezprawia, jakie teraz się panoszy, ani w zakresie pochówku, ani małżeństwa, [obecnie] swobodnie obcują bowiem cieleśnie nie tylko z siostrami i siostrzenicami, lecz także ojcowie [spółkują] z córkami, i co jest rzeczą szczególnie bezbożną – o prawa i naturę! – synowie z matkami”¹²⁴.

Odniesienia do małżeństw między bliskimi krewnymi w Persji odnajdujemy też w źródłach arabskich¹²⁵, żydowskich¹²⁶, chińskich¹²⁷ oraz indyjskich¹²⁸.

Po zapoznaniu się z przekazami greckimi i łacińskimi dotyczącymi małżeństw między bliskimi krewnymi w Persji należy postawić kilka pytań. Czy prezentowane wyżej źródła są wiarygodne? A może powielają one jedynie stereotypy na temat Persów, związane z okresem panowania Achemenidów? Czy źródła te dotyczą czasów współczesnych autorom?

¹²² Przekład autora.

¹²³ Agatiasz kontynuował dzieje cesarstwa od wydarzeń, na których zakończył swoją *Historię wojen* Prokopiusz z Cezarei. Opis dotyczy lat 552-558.

¹²⁴ Przekład autora.

¹²⁵ Zob. G.J. van Gelder, *Close Relationship. Incest and Inbreeding in Classical Arabic Literature*, New York 2005, s. 36-77; P.O. Skjærvø, *Marriage II. Next of Kin Marriage in Zoroastrianism (Xwēdōdah in the Arabic sources)*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-next-of-kin> [dostęp 15.03.2019].

¹²⁶ Zob. P.O. Skjærvø, *Marriage II...*, (*Xwēdōdah in the Jewish sources*).

¹²⁷ Wymieniają je S.E. Inostrantzev, *The Custom of the Caspian Population of Persia in the Tenth Century*, JCOI 1926, vol. 7, s. 61-62; O. Klima, *Zur Problematik der Ehe Institution im alten Iran*, ArOr 1966, vol. 34, s. 554-569.

¹²⁸ Zob. J.A. Silk, *Putative Persian Perversities: Buddhist Condemnations of Zoroastrian Close-Kin Marriage in Context*, BSOS 2008, vol. 71, s. 433-64; *idem*, *The Story of Dharmaruci In the Divyāvādāna and Kṣemendra's Bodhisattvāvadānakalpalatā*, IJ 2008, vol. 51, s. 137-85; *idem*, *Incestuous Ancestries: The Family Origins of Gautama Siddhārtha, Abraham and Sarah in Genesis 20:12, and the Status of Scripture in Buddhism*, „History of Religions” 2008, vol. 47, no. 4, s. 253-281.

Do świadectw greckich i łacińskich powinniśmy podchodzić z wielką ostrożnością. Najstarsze z tych źródeł pochodzą z V w. p.n.e. Grecy mieli skłonność do traktowania Persów jako nacji pozbawionej wszelkich cnót, które posiadali Hellenowie¹²⁹. Ich komentarze dotyczące Persów w okresie Achemenidów, będących przecież przez wieki ich głównym przeciwnikiem, wynikały często z uprzedzeń i jawnej wrogości. Autorzy rzymscy zaś wydają się zmierzać szlakiem wytyczonym wcześniej przez Greków.

Niewielu cytowanych wyżej autorów miało osobistą wiedzę na temat małżeństw między bliskimi krewnymi w Persji. Tylko nieliczni z nich bowiem mogli naocznie stwierdzić podczas swych wędrówek, że takie małżeństwa funkcjonowały w okresie panowania Achemenidów. Pierwszym z nich był z pewnością Herodot, o którym wiemy, że peregrynował po zachodniej części perskiego imperium. Drugim jest niewątpliwie Ksantos z Lidii, którego *Magika* powstały mniej więcej w tym samym czasie, co *Dzieje* Herodota. Los obszedł się jednak z twórczością Ksantosa mniej łaskawie, gdyż zachowały się z niej jedynie fragmenty. Można na ich podstawie wysnuć wniosek, że autor ten przejawiał pewną skłonność do epatowania czytelnika sensacyjnymi historiami, w tym również dotyczącymi osobliwych praktyk seksualnych¹³⁰. Najlepszą okazję do obserwacji małżeńskich zwyczajów Persów miał historyk o pokolenie starszy od Herodota i Ksantosa – Ktezjasz, lekarz króla perskiego Artakserksesa II. Jego *Historia Persji* zachowała się jednak jedynie we fragmentach, przekazanych w dziełach późniejszych autorów.

Za wiarygodne należy także uznać przekazy ojców Kościoła. Pochodzili oni bowiem albo z Aleksandrii, albo ze Wschodu, a więc z terenów, na których funkcjonowały zartusztriańskie wspólnoty.

U wszystkich greckich autorów małżeństwa między krewnymi są jednym z przykładów perskiego barbarzyństwa. Źródła greckie i łacińskie są dowodem na to, iż w społeczeństwach tych istniało ugruntowane przekonanie, że Persowie, jeśli chodzi o ich seksualne i małżeńskie zwyczaje, byli całkowicie zdeprawowani¹³¹. Jednocześnie jednak źródła te wyraźnie zaznaczają, że małżeństwa między bliskimi krewnymi były zgodne zarówno z perskim prawem, jak i religijnymi zasadami.

Czy zatem w okresie panowania Achemenidów rzeczywiście funkcjonowały w Persji małżeństwa między bliskimi krewnymi i jak częste było to zjawisko? Odpowiedź na pierwszą część pytania jest z pewnością pozytywna. Wydaje się jednak, że dominującym modelem w takich małżeństwach, zwłaszcza w dynastii panującej, był związek między rodzeństwem

¹²⁹ Szerzej na temat obrazu Persji oraz Persów w greckiej literaturze zob. R. Bichler, R. Rollinger, s.v. *Greece VI. The Image of Persia and Persians in Greek Literature*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/greece-vi> [dostęp 15.03.2019]. Autorzy podają tam obszerną literaturę tematu.

¹³⁰ Zob. P. Georges, *Barbarian Asia and the Greek Experience: From the Archaic Period to the Age of Xenophon*, Baltimore 1994, s. 122-123.

¹³¹ Por. J.M. Bigwood, „Incestuous” Marriage..., s. 320.

przyrodnim¹³². Nie odbiegałoby to zatem od zwyczajów, jakie obowiązywały w tym zakresie w *poleis* greckich w V i IV w. p.n.e.¹³³ Jeśli idzie o drugą część pytania, to wydaje się, że małżeństwa między bliskimi krewnymi nie były w okresie panowania Achemenidów zbyt popularne i występowały głównie wśród elit: w rodzinie królewskiej, rodach arystokratycznych i wśród magów. Trudno jednoznacznie ocenić, jak duży wpływ na decyzje o zawarciu tego rodzaju małżeństw wywierał w tym okresie zaratusztrianizm. Przyjmuje się, że Achemenidzi

¹³² *Ibidem*, s. 332.

¹³³ O małżeństwach między rodzeństwem przyrodnim w Atenach i Sparcie pisze Filon z Aleksandrii, filozof i pisarz z pierwszej połowy I w. (*O szczególnych prawach* 3,4): Ἐξῆς ἐστὶ παράγγελμα μὴδ' ἀδελφὴν ἐγγυᾶσθαι, πάνυ σπουδαῖον καὶ συντεῖνον εἰς ἐγκράτειαν ὁμοῦ καὶ εὐκοσμίαν. ὁ μὲν οὖν Ἀθηναῖος Σόλων ὁμοπατρίους ἐφεῖς ἄγεσθαι τὰς ὁμομητρίους ἐκώλυσεν, ὁ δὲ Λακεδαιμονίων νομοθέτης ἔμπαλιν τὸν ἐπὶ ταῖς ὁμογαστρίοις γάμον ἐπιτρέψας τὸν πρὸς τὰς ὁμοπατρίους ἀπέπειν· ὁ δὲ τῶν Αἰγυπτίων χλεῦν <θέμενος> τὴν ἐκατέρων εὐλάβειαν ὥς ἡμίεργα διαταττατομένων εὐφώρησεν εἰς ἀσέλγειαν, ἐπιδαψιλεύμενος δυσθεράπευτον κακὸν σώμασι καὶ ψυχαῖς ἀκρασίαν καὶ παρασχὼν ἄδειαν ἀπάσας ἀδελφὰς ἄγεσθαι, τὰς τε ἰδίας τοῦ ἐτέρου τῶν γονέων, τοῦδε ἢ τοῦδε, καὶ τὰς ἐξ ἁμφοῖν καὶ τὰς οὐ νεωτέρας μόνον ἀλλὰ καὶ πρεσβύτερας καὶ ἰσηλικας. – „Następny w kolejności jest przepis, aby nie zawierać małżeństwa z siostrą, bardzo szlachetny i zmierzający jednocześnie do wstrzemięźliwości i przyzwoitości. Otóż Ateńczyk Solon zezwolił poślubić siostry z tego samego ojca, ale zabronił żenić się z siostrami z tej samej matki. Ustawodawca spartański natomiast odwrotnie, dopuścił małżeństwa między braćmi i siostrami z tej samej matki, ale zakazał małżeństw pomiędzy braćmi i siostrami z tego samego ojca. Prawodawca Egipcjan zaś, kpiąc sobie z rozważi jednych i drugich – jakby ci ustanowili połowiczne prawa – skierował się w stronę rozwiązłości, dostarczając hojnie ciałom i duszom nieuleczalnego zła i szkodliwej mieszanki, pozwalając żenić się bezkarnie z wszystkimi własnymi siostrami, zarówno pochodzącymi od jednego z rodziców, czy to ojca czy matki, jak też od obojga, i to nie tylko z młodszymi, ale nawet starszymi lub w tym samym wieku” (przekład autora). Komentatorzy prawa ateńskiego zgodnie przyjmują, że przymiotnik *homopátrios* określał rodzeństwo posiadające jedynie wspólnego ojca. Jeśli idzie o przymiotnik *homométrios*, zdecydowana większość badaczy jest zdania, że dotyczył on wszystkich rodzeństw, które posiadały wspólną matkę. Wykluczało to zatem możliwość zawarcia w Atenach małżeństwa zarówno przez rodzeństwo rodzone, jak też przyrodnie, ale mające jedynie wspólną matkę (tak B. Kübler w swojej recenzji pracy Hruzy, ZSS RA 1894, vol. 15, s. 407; L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la république athénienne*, t. 1. *Le droit de famille*, Paris 1897, s. 163 i 172; J.H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig 1905-1915, s. 476; E. Kornemann, *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur*, Heidelberg 1927, s. 37; W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland*, München 1934, s. 185-186; I. Heinemann, *Philons griechische und jüdische Bildung. Kulturvergleichende Untersuchungen zu Philons Darstellung der jüdischen Gesetze*, Breslau 1932, s. 280; J. Modrzejewski, *Die Geschwisterehe...*, s. 59-60; A.R.W. Harrison, *The Law of Athens. The Family and Property*, Oxford 1968, s. 22; D.M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, s. 86; E. Karabélias, *Inceste, mariage et stratégies matrimoniales dans l'Athènes Classique*, [w:] *Symposion 1985. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, ed. G. Thür, Köln-Wien 1990, s. 241; L. Dean-Jones, *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Oxford 1994, s. 153, przyp. 20). Jedynie nieliczni badacze uważają, że zakaz zawierania małżeństw w Atenach dotyczył tylko tych rodzeństw, które miały wspólną matkę, a więc rodzeństw rodzonych (tak E. Ruschenbusch, ΣΟΛΩΝΟΣ ΝΟΜΟΙ. *Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes*, Wiesbaden 1966, s. 85-86, przyp. 25; *idem*, *Plutarchs Solonbiographie*, ZPE 1994, vol. 100, s. 356; L. Piccirilli, *Il filolaconismo, l'incesto e l'ostracismo di Cimone*, QS 1984, vol. 19, s. 172). Dominujący w nauce pogląd, zgodnie z którym w Atenach zakazane były małżeństwa między rodzeństwem rodzonym, odrzucił jedynie Ernst Hruza, który, wbrew faktom, dopuścił legalność tego rodzaju małżeństw (E. Hruza, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechtes*, t. 2. *Polygamie und Pellikat nach griechischem Rechte*, Leipzig 1894, s. 165-169). Jednym z argumentów, jakie podniósł, jest ten, że Ateńczycy nie mieli w swym języku technicznego określenia dla rodzzonego rodzeństwa. Jego zdaniem przymiotniki *homopátrios* oraz *homométrios* określają przede wszystkim wspólnotę wymienionego w nich rodzica, co nie znaczy, że tym samym wykluczają, że drugi z rodziców nie był również wspólnym rodzicielem dla obojga rodzeństwa (pogląd E. Hruzy został jednak powszechnie odrzucony; zob. np. J.H. Lipsius, *op. cit.*, s. 477, przyp. 24; A.R.W. Harrison, *op. cit.*, s. 22, przyp. 3). Szerzej na temat kazirodztwa w starożytnej Grecji zob. J. Rominkiewicz, Θεομοσιῇ δὲ καὶ αἰσχροῦν αἰσχίστα. *Kazirodztwo w starożytnej Grecji*, AUWr, „Prawo” 2018, t. 325, s. 11-57.

byli wyznawcami doktryny zaratusztriańskiej¹³⁴. Gdyby kierować się w tym zakresie źródłami, odpowiedź byłaby negatywna, albowiem tylko dwaj autorzy, i to do tego późni, Teodoret z Cyru oraz Agatiasz, wiązali popularność tych małżeństw jednoznacznie z tą doktryną.

2. Źródła perskie

W źródłach napisanych w języku średnioperskim (pahlawi) związku między bliskimi krewnymi określane są terminem *xwēdōdah*¹³⁵. Termin ten jest derywatem od *xvaētavadatha*¹³⁶. W *Aweście*¹³⁷ ta ostatnia forma pojawia się pięć razy¹³⁸. Jednym z tych miejsc jest *Frawarane*¹³⁹, zaratusztriańskie wyznanie wiary, które powstało, jak się przyjmuje, już u zarania tej religii, jednak w formie pisemnej przekazane zostało dopiero w *Aweście*. W ostatniej części tego tekstu, w której mowa jest o szlachetnych rzeczach, czytamy (*Yasna* 12, 9): „Poświęcam się religii, która czci Mazdę, która odpiera ataki, która sprawia, że odkłada się broń, która podtrzymuje *chwaetwadata*, która jest prawidłowa”¹⁴⁰. Słowo *xvaētavadatha* jest często identyfikowane z terminem *xwēdōdah*, używanym w tekstach pahlawijskich¹⁴¹.

¹³⁴ Szerzej na temat religii w Persji Achemenidów zob. H. Koch, *Die religiösen Verhältnisse der Dareioszeit. Untersuchungen an Hand der elamischen Persepolisstempelchen*, Wiesbaden 1977; M. Schwartz, *The Religion of Achaemenian Iran*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 2. *The Median and Achaemenian Period*, ed. I. Gershevitch, Cambridge 1985, s. 664-697; J. Kellens (ed.), *La religion iranienne à l'époque achéménide*, Gent 1991; P.O. Skjærvø, *The Achaemenids and the Avesta*, [w:] *Birth of the Persian Empire*, eds. V.S. Curtis, S. Stewart, London/ New York 2005, s. 52-84.

¹³⁵ Inne spotykane w literaturze transkrypcje podaje P.J. Frandsen, *Incestuous and Close-Kin Marriage in Ancient Egypt and Persia*, Copenhagen 2009, s. 62. Termin ten tłumaczony jest w literaturze anglojęzycznej różnie: *consanguineous marriage*, *family marriage* czy wreszcie *marriage within the family group*. Szerzej na ten temat tego pojęcia zob. M. Macuch, *Inzest im vorislamischen Iran*, AMI 1991, vol. 24, s. 141-154.

¹³⁶ Na temat etymologii i znaczenia terminu *xwēdōdah* zob. M. Macuch, *Inzest...*, s. 143. Szerzej na temat małżeństw między bliskimi krewnymi w zaratusztriańskiej Persji zob. C. Herrenschildt, *Le xwētōdas ou mariage 'incestueux' en Iran ancien*, [w:] *Épouser au plus proche. Inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, ed. P. Bonte, Paris 1994, s. 113-125; P.O. Skjærvø, *Marriage II...*; M.O. García, „*Xwedodah*”: *el matrimonio consanguíneo en la Persia Sásanida. Una comparación entre fuentes pahlavíes y greco-latinas*, „*Iberia*” 2001, vol. 4, s. 181-197; B. Hjerrild, *Studies in Zoroastrian Family Law. A Comparative Analysis*, Copenhagen 2002, s. 167-204.

¹³⁷ Ta święta księga zaratusztrianizmu napisana jest w starożytnym języku zwanym awestyjskim (szerzej zob. P.O. Skjærvø, *The Antiquity of Old Avestan*, IJAIS 2003-2004, vol. 3, no. 2, s. 15-41), zawiera przekazywaną w drodze tradycji ustnej naukę Zaratusztry. Składa się z dwóch części: Awesty Starszej i Młodszej. Pierwsza powstała między 1000 a 600 r. p.n.e., druga zaś między 800 r. p.n.e. a III w. (tak P.O. Skjærvø, *The Avesta as Source for the Early History of the Iranians*, [w:] *The Indo-Aryans of Ancient South Asia*, ed. G. Erdosy, Berlin/New York 1995, s. 160). Najważniejszą częścią Awesty jest *Yasna*, będąca zbiorem liturgicznych modlitw i religijnych inwokacji, zawierająca 17 hymnów, czyli gath.

¹³⁸ Szerzej zob. M. Macuch, *Inzest...*, s. 142.

¹³⁹ Zob. M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, t. 2, s. 75.

¹⁴⁰ Cytat za: M. Boyce, *Zaratusztrianie...*, s. 77-78. Szerzej na temat kazirodztwa w *Aweście* zob. N. Sidler, *Zur Universalität des Inzesttabu*, Stuttgart 1971, s. 95-99; P.O. Skjærvø, *Marriage II... (Xwēdōdah in the Old Avesta and its Pahlavi commentaries)*.

¹⁴¹ Zob. np. E. Benveniste, *Les classes sociales dans la tradition avestique*, JA 1932, vol. 221, s. 124-125; M. Schwartz, *The old eastern iranian world view according to the Avesta*, [w:] *Cambridge History of Iran*, t. 2. *The Median and Achaemenian Period*, ed. I. Gershevitch, Cambridge 1985, s. 656.

Najstarszym źródłem perskim z wczesnego okresu sasanidzkiego jest jedna z inskrypcji wysokiego kapłana zaratusztriańskiego Kartira¹⁴². Stwierdza on w niej z dumą, że doprowadził do zawarcia wielu małżeństw między bliskimi krewnymi, podtrzymując w ten sposób dawną tradycję¹⁴³.

Najwięcej odniesień do *xwēdōdah* znajdujemy jednak w źródłach średnioperskich (pahlawijskich), które powstały między VII a X w. Warto podkreślić, że wszystkie te relacje mają odmienny charakter od źródeł dotyczących małżeństw między bliskimi krewnymi w starożytnym Egipcie. Te ostatnie mają w głównej mierze charakter prywatny, są to bowiem albo prywatne listy, albo sprawozdania z cyklicznych spisów majątkowych. Przekazy w języku pahlawi są zaś tekstami o charakterze religijnym i naukowym¹⁴⁴. Z powodu odmiennego charakteru źródeł nasza wiedza o rzeczywistym zasięgu małżeństw

¹⁴² Inne spotykane w literaturze wersje jego imienia to Kirder albo Kerdir. Kartir był drugim po Tansarze najważniejszym przywódcą religijnym w okresie panowania Sasanidów. O jego pozycji świadczy między innymi fakt, że był jedyną osobą spoza rodziny królewskiej, której przysługiwało prawo do rycia inskrypcji wzorowanych na inskrypcjach królewskich. Zachowało się ich kilka (wszystkie wykute zostały w języku średnioperskim). Jedna z nich znajduje się w Naksz-i-Rustam na Kaba Zarduszt (poniżej inskrypcji Szapura I). Drugą wykuto na skale w Naksz-i-Radżab, obok reliefów, w których uwieczniono koronacje Ardaszira I i Szapura I. Najdłuższa z inskrypcji Kartira (niestety znacznie uszkodzona w wyniku erozji) znajduje się w Sar-Maszhad, mieście, w którym urodził się i wychował ten kapłan. W inskrypcjach Kartira znajdujemy m.in. informacje o ufundowaniu wielu świętych ognia, niezwykle istotnych symboli w kuldzie zaratusztriańskiej. W czasie swego bardzo długiego żywota Kartir przyczynił się do znacznego ożywienia życia religijnego w wielu rejonach Persji. Kapłan ten pisze (KSM 37 i nn.), że kult świętego ognia, a także opiekujących się nim kapłanów, napotykał podczas kampanii, w których towarzyszył królom w wielu obcych krajach (Syrii, Cylicji, Kapadocji, Poncie, Armenii czy Gruzji). Kartir podjął także działania zmierzające do ograniczenia szeregów wyznawców innych religii na terenie Persji. W inskrypcji z Szar-Maszhad czytamy (KSM 29-30): „Potężne ciosy i zniszczenia spadły na Ahrimana i dewy. Nauka Ahrimana i dewów opuściła kraj i nikt więcej nie wierzy. Żydzi, buddyści, bramini, Grecy oraz mówiący po aramejsku chrześcijanie, (...) manichejczycy, żydowska sekta mugtasila w (całym) kraju zostali rozgromieni” (cytat za: M. Boyce, *Zaratusztrianie...*, s. 150). Jego działalność przypadła na okres panowania aż sześciu władców, poza wymienionymi już wyżej, byli to: Hormizd I, Wahram I, Wahram II (w okresie jego rządów, czyli w latach 276-293, przypadł szczyt działalności Kartira). Kapłan ten zmarł za panowania Narseza (lata 293-302). Szerzej na temat inskrypcji z Szar-Maszhad zob. P. Gignoux, *L'inscription de Kartir à Sar Mashad*, JA 1968, vol. 256, s. 387-418; idem, *Les quatre inscriptions du mage Kirdīr. Textes et concordances*, Paris 1991, s. 71-72. Więcej na temat Kartira zob. P.O. Skjærvø, s.v. Kartir, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/kartir> [dostęp 15.03.2019]. Zob. też K. Maksymiuk, *Kartir – przywódca zaratusztrianizmu czy mistrz propagandy?*, [w:] *Z Chrystusem w służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa z okazji 60. rocznicy urodzin i 30-lecia pracy naukowej Księdza Profesora Romana Krawczyka*, red. J. Gmitruk, A. Wielgosz, Siedlce 2012, s. 397-405.

¹⁴³ KSM 17: „Et j'ai fait beaucoup de testaments et conventions pour les feux et les mages, et avec la protection des dieux et du roi des rois, et de mon fait, dans le pays de l'Ērān beaucoup de feux de Vahrām furent fondés et beaucoup de mariages consanguins furent réalisés, et beaucoup de gens qui étaient incroyants, devinrent croyants” (przekład P. Gignoux, *Les quatre inscriptions...*, s. 71-72). Ponieważ nie jestem iranistą, korzystam jedynie z przekładów z języka perskiego dokonanych przez jego wytrawnych znawców.

¹⁴⁴ Omówienie literatury pahlawijskiej znaleźć można w następujących opracowaniach: J. de Menasce, *Zoroastrian literature after the Muslim conquest*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 4. *The Period after the Arab Invasion to the Saljuqs*, ed. R.N. Frye, Cambridge 1975; idem, *Zoroastrian Pahlavi writings*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 3. *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Yarshater, Cambridge 1983; M. Macuch, *Pahlavi Literature*, [w:] *The Literature of Pre-Islamic Iran. Companion Volume I to A History of Persian Literature*, eds. R.E. Emmerick, M. Macuch, London 2009, s. 116-196; T. Daryaei, *Pahlavi Literature*, [w:] *A Companion to Late Antique Literature*, eds. S. McGill, E. Watts, Malden MA 2018, s. 103-121.

między bliskimi krewnymi w Persji jest zdecydowanie mniejsza niż o tożsamym zjawisku w rzymskim Egipcie.

Wzrost zainteresowania *xwēdōdah* w tym okresie wynikał z zagrożeń, jakie stanowił dla zaratusztrianizmu najpierw coraz popularniejszy od III w. manicheizm, później zaś ekspansja religii chrześcijańskiej (szczególnie w VI w.). W VIII i IX w. religia zaratusztriańska zaczęła podupadać. Główną przyczyną tego zjawiska był podbój Persji przez Arabów i związana z tym stopniowa ekspansja islamu. Wiele z dzieł napisanych w tym czasie powstało po to, aby objaśniać i bronić dawną wiarę przed wpływem islamu. Dzieła z tego okresu pisane w języku pahlawi propagowały *xwēdōdah* również ze względów czysto praktycznych. Utrzymanie małżeństw między bliskimi krewnymi pozwalało bowiem, po pierwsze, na utrzymanie majątku w rodzinie, po drugie zaś, na przetrwanie wspólnoty zaratusztriańskiej i ograniczenie negatywnych zjawisk związanych z konwersją na islam dotychczasowych wyznawców zaratusztrianizmu¹⁴⁵.

Najważniejsze dzieła pahlawijskie, w którym możemy znaleźć odniesienia do *xwēdōdah*, to:

- *Mādayān ī Hazār Dādestān* (*Księga tysiąca decyzji*), kodeks prawny z czasów Sasanidów, datowany na czasy panowania Chosrowa II Parwiza (lata 591-628)¹⁴⁶;
- *Šayast nē šayast* (*To, co właściwe i niewłaściwe*), dzieło powstałe między VII a IX w., dotyczące zaratusztriańskiego orzecznictwa, zawierające różne prawa dotyczące grzechów, czystości i nieczystości¹⁴⁷;
- *Dādestān ī Dēnīg* (*Religijne wyroki*); dzieło zawierające ponad 90 pytań wraz odpowiedziami, napisane w IX w. przez wysokiego kapłana zaratusztriańskiego Manūščihrā¹⁴⁸;
- *Dādestān ī Mēnōg ī Xrad* (*Orzeczenia Ducha Mądrości*), z przełomu IX i X w.¹⁴⁹;

¹⁴⁵ Zob. T. Daryaei, *Marriage, Property and Conversion among the Zoroastrians: From Late Sasanian to Islamic Iran*, JPS 2013, vol. 6, s. 91-100.

¹⁴⁶ Szerzej na temat tego dzieła zob. M. Macuch, s.v. *Mādayān ī hazār dādestān*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/madayan-i-hazar-dadestan> [dostęp 15.03.2018]. Przekład z języka rosyjskiego N.G. Garsoian [w:] *Farraxumart ī Vahrāmān. The Book of A Thousand Judgements (A sasanian Law –Book)*, eds. A. Perikhanian, N.G. Garsoian, Costa Mesa 1997.

¹⁴⁷ Zob. E.W. West, *Shāyast Lā-Shāyast*, [w:] *Pahlavi Texts, Part 1. Sacred Books of the East V*, Oxford 1880, s. 237-406; J.C. Tavadia, *Šāyast nē šāyast, A Pahlavi Text on Religious Customs*, Hamburg 1930; F. Vahman, s.v. *Šāyest nē šāyest*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/shayest-ne-shayest> [dostęp 15.03.2019].

¹⁴⁸ Zob. A.V. Williams, *The Pahlavi Rivāyat Accompanying the Dādestān ī Dēnīg*, t. 2. Translation, Commentary and Pahlavi Text, Copenhagen 1990; M. Shaki, s.v. *Dādestān ī Dēnīg*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dadestan-i-denig-religious> [dostęp 15.03.2019].

¹⁴⁹ Przekład angielski E.W. West, *Pahlavi texts*, t. 3. *The Dīnā-ī Maīnōg-ī Khirad, Sikand-Gūmānīk Vigār, Sad Dar*, Oxford 1885.

- *Dēnkard* (*Zasady wiary*), swoista encyklopedia zaratusztrianizmu z IX w., na którą składają się cytaty z dzieł powstałych wcześniej, zawierająca materię dotyczącą religii, zwyczajów oraz historii¹⁵⁰;
- *Vizdadha ī Zadspram* (*Wybór [dokonany] przez Zadsprama*), dzieło napisane przez wymienionego w tytule uczonego w IX w.¹⁵¹;
- *Rivāyat ī Ēmēd ī Ašawahistān* (*Objaśnienie [zaratusztriańskich doktryn] autorstwa Ēmēda, syna Ašawahišty*), dzieło z pierwszej połowy X w.¹⁵²

Dādestān ī Dēnīg wymienia sześć odmian endogamicznych związków: z matką¹⁵³, z córką¹⁵⁴, z córką, która jednocześnie jest siostrą¹⁵⁵, między rodzeństwem przyrodnym posiadającym jedynie tego samego ojca¹⁵⁶, między rodzeństwem przyrodnym posiadającym jedynie wspólną matkę¹⁵⁷ oraz między mężczyzną i jego nieprawą córką¹⁵⁸.

Niektóre ze źródeł określają hierarchię małżeństw między bliskimi krewnymi. Najwyższą wartość przypisuje się najczęściej *xwēdōdah* między matką i synem¹⁵⁹.

Z tekstów pahlawijskich wynika, że spłodzenie potomstwa nie było wcale głównym celem *xwēdōdah*. W jednym z nich pada pytanie, czy *xwēdōdah*, które nie daje nadziei na urodzenie potomków, jest aktem chwalebnym¹⁶⁰. Prawnik odpowiada, że znaczenie tego aktu nie jest w żadnym przypadku przez to mniejsze, podobnie jest w sytuacji, kiedy mężczyznę pozostającego w związku małżeńskim z bliską krewną dotyka impotencja¹⁶¹.

Literatura pahlawijska podkreśla etyczny wymiar *xwēdōdah*. Wiele tekstów wskazuje na duchowe korzyści wynikające z praktykowania tego rodzaju małżeństw. Pojawienie się dobrych cechy u ludzi jest tym bardziej prawdopodobne, im potomstwo jest bliższe rodzicom¹⁶². To samo dzieło poleca, aby wziąć za żonę kobietę z „własnego nasienia”, co przyczyni się do wejścia na wyższy poziom kolejnej generacji potomków¹⁶³. Zawarcie

¹⁵⁰ Zob. J.-P. de Menasce, *Une encyclopédie mazdéenne. Le Dēnkart*, Paris 1958; P. Gignoux, s.v. *Dēnkard*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/denkard> [dostęp 15.03.2019].

¹⁵¹ Zob. Ph. Gignoux, *Un témoin du syncrétisme mazdéen tardif: le traité pehlevi des "Sélections de Zādspram"*, [w:] *Transition Periods in Iranian History. Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau, 22-24 Mai 1985*, Paris 1987, s. 59-72; Ph. Gignoux, A. Tafazzoli, *Anthologie de Zādspram. Edition critique du texte pehlevi*, Paris 1993.

¹⁵² Zob. N. Safa-Isfahani, *Rivāyat-i Hēmūt-i Ašawahistān. A Study in Zoroastrian Law*, Cambridge Mass. 1980; M. Shaki, s.v. *Ēmēd ī Ašawahištān*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/emed-i-asawahistan> [dostęp 15.03.2019].

¹⁵³ Dd 8d1.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ *Ibidem* 8d4. Chodzi o córkę spłodzoną z własną matką (por. M. Macuch, *Inzest...*, s. 144).

¹⁵⁶ *Ibidem* 8d5.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ *Ibidem* 8d6.

¹⁵⁹ *Ibidem* 8d 1-3.

¹⁶⁰ REA 28.

¹⁶¹ *Ibidem* 30.

¹⁶² DKM 3,80.

¹⁶³ *Ibidem* 3,199.

małżeństwa z matką, córką lub siostrą uznawano za najlepszą z czterech rzeczy, jakie mogą spotkać wyznawców Zaratusztry¹⁶⁴. Zaratusztriański kapłan Zādspram naucza, że *xwēdōdah* to najlepsza z trzech rzeczy, którą Zaratusztra przekazał ludzkości, zapewniająca możliwość przenoszenia czystego nasienia i narodzenia dobrych dzieci¹⁶⁵. Wszelkie zło pojawić się miało zaś w Persji wówczas, kiedy przybyli do tego kraju cudzoziemcy zaczęli zawierać mieszane małżeństwa z Persjankami¹⁶⁶. Działania i słowa praktykującego *xwēdōdah* są lepsze od słów każdego innego człowieka¹⁶⁷, najlepszym z ludzi jest zaś ten, kto wyznaje religię mazdajską i praktykuje w swojej rodzinie *xwēdōdah*¹⁶⁸.

Praktykowanie *xwēdōdah* miało chronić przed złymi mocami. *Xwēdōdah* jako najbardziej pożądany z wszystkich aktów seksualnych był przeciwieństwem stosunków homoseksualnych uprawianych przez Arymana i demony. W tych ostatnich praktykach upatrywano przyczyny większości zła, które pojawiło się na świecie¹⁶⁹. Praktykowanie *xwēdōdah* miało też trzymać z dala od ludzkich ciał dewy, czyli wszystkie złe duchy pozostające na usługach Arymana¹⁷⁰. Przypomina im ono bowiem pierwsze *xwēdōdah*, za sprawą których pojawili się ludzie, wywołując u złych duchów ból, który powoduje, że tracą one chęć niszczenia ludzkości¹⁷¹. W zamieszczonej w tym dziele fikcyjnej rozmowie między Żydem i zaratusztriańskim kapłanem, ten drugi mówi, że praktykowanie *xwēdōdah* rodzi w demonach pragnienie śmierci¹⁷². Teksty pahlawijskie podkreślają też skuteczność praktyki *xwēdōdah* w zabijaniu demonów, czarnoksiężników i czarownic. Ten, kto praktykuje *xwēdōdah* po raz pierwszy, uśmierca w ten sposób 1000 demonów i 2000 czarnoksiężników i czarownic. Czyniąc to po raz drugi, podwaja ich śmierć, po raz trzeci zaś doprowadza do unicestwienia 3000 demonów i 6000 czarownic¹⁷³.

Czytamy w nich również o nagrodach, które przypadną osobom praktykującym *xwēdōdah*, oraz karach dla przeszkadzających w jego zawarciu. Małżeństwa między bliskimi krewnymi likwidują najcięższe grzechy, nawet grzech śmiertelny¹⁷⁴, i ratują od

¹⁶⁴ Dd 8c1-2: „In one place (it is) revealed that Ohrmazd said to Zoroaster: These (are) the four best things: worship of Ohrmazd the Lord; and offering firewood and incense and oblation (to) the fire; and satisfying (the needs of) the priest; and he who practises *xwēdōdah* with (his) mother or daughter or with (his) sister. And of all those he who practises *xwēdōdah* is greatest and best of foremost” (przekład A.V. Williams, *op. cit.*).

¹⁶⁵ *Vizdadha* 26,3. Zob. Ph. Gignoux, A. Tafazzoli, *op. cit.*, s. 86-89.

¹⁶⁶ Dd 8a9.

¹⁶⁷ *Ibidem* 8f3.

¹⁶⁸ *Zand ī Wahman Yasn* 5,5 (zob. C.G. Cereti, *The Zand ī Wahman Yasn. A Zoroastrian Apocalypse*, Roma 1995, s. 159). *Zand* jest zaratusztriańskim określeniem pahlawijskich komentarzy do Awesty. W *Zand ī Wahman Yasn* przedstawiona została rozmowa między Zaratusztrą i Ahura Mazdą, w której ten ostatni daje swemu prorokowi możliwość wejrzenia w przyszłość religii zaratusztriańskiej.

¹⁶⁹ Dd 8c3. W tych ostatnich praktykach upatrywano przyczyny większości zła, które pojawiło się na świecie, kiedy ludzkość odwróciła się od nakazów Boga (Dd 8a7-8).

¹⁷⁰ DKM 3,195 i 196.

¹⁷¹ *Ibidem* 3,80.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ Dd 8f 3.

¹⁷⁴ *Šns* 8,18.

piekła¹⁷⁵. Jedynym grzechem, którego *xwēdōdah* nie eliminowało, była sodomia¹⁷⁶. *Xwēdōdah* uznawano za dziesiątą z trzydziestu trzech dróg prowadzących do nieba¹⁷⁷. Ten, kto uniemożliwiał zawarcie małżeństwa między bliskimi krewnymi, musiał pójść do piekła¹⁷⁸. Zerwanie małżeństwa między bliskimi krewnymi zajmowało w hierarchii trzydziestu najcięższych grzechów miejsce czwarte, zaraz po nienaturalnym stosunku seksualnym (prawdopodobnie chodzi o zoofilię), stosunku homoseksualnym¹⁷⁹ i zamordowaniu sprawiedliwego człowieka¹⁸⁰.

Xwēdōdah można było zawierać także na określony czas (od jednego roku do czterech lat), po upływie którego małżeństwo takie ustawało¹⁸¹. Ta czasowa odmiana *xwēdōdah* pełniła istotną rolę w funkcjonowaniu w Persji instytucji *ayōgēn*, określanej przez iranologów mianem „sukcesji pośredniej” (*intermediary succession*). W sasanidzkim prawie rodzinnym funkcjonował patrylinearny system dziedziczenia. Każdy mężczyzna musiał zadbać o prokreację synów, aby po śmierci nie pozostał „bezimienny” (*abēnam*). Sądownictwo sasanidzkie stworzyło dwa główne sposoby pozyskiwania synów dla mężczyzny, który nie pozostawił zstępnych płci męskiej.

Pierwszy polegał na zaangażowaniu jednej z kobiet należących do rodziny nuklearnej, jako „pośredniej sukcesorki” (*intermediary successor*), wobec której stosowano techniczny termin *ayōgēn*. „Pośrednie sukcesorki” tworzyły łącznik między zmarłym a jego prawowitym spadkobiercą płci męskiej. *Ayōgēn* była albo żoną, albo córką, albo siostrą zmarłego, na której ciążył obowiązek urodzenia męskiego następcy w celu zapewnienia ciągłości rodziny¹⁸². Żona zmarłego, który zawarł z nią związek „z pełnymi prawami małżeńskimi” (*pādixšāy*), działała jako „pośredni sukcesor” swego zmarłego męża. Aby uzyskać męskiego spadkobiercę dla zmarłego męża, żona zawierała specjalny rodzaj

¹⁷⁵ Dd 8b1-3.

¹⁷⁶ REA 29.

¹⁷⁷ DMX 37.

¹⁷⁸ Dd 8k1-2.

¹⁷⁹ Szerzej na temat stosunku zaratusztrianizmu do homoseksualizmu zob. P.O. Skjærvø, s.v. *Homosexuality*. I. In *Zoroastrianism*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/homosexuality-i> [dostęp 15.03.2019].

¹⁸⁰ DMX 36.

¹⁸¹ Zob. M. Macuch, *Inzest...*, s. 153; eadem, *The Function of Temporary Marriage in the Context of Sasanian Family Law*, [w:] *Proceedings of the Fifth Conference of the Societas Iranologica Europaea held in Ravenna, October 6–11, 2003*, eds. A. Panaino, A. Piras, t. 1. *Ancient and Middle Iranian Studies*, Milano 2006, s. 585-597; eadem, *Incestuous Marriage in the Context of Sasanian Family Law*, [w:] *Ancient and Middle Iranian Studies. Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, held in Vienna, 18–22 September 2007*, eds. M. Macuch, D. Weber, D. Durkin-Meisterernst, Wiesbaden 2010, s. 145.

¹⁸² Szerzej zob. M. Macuch, *Die Zeitehe im sasanidischen Recht – ein Vorläufer der šī'ītischen mut'a-Ehe in Iran?*, AMI 1985, vol. 18, s. 189-190; eadem, *Zoroastrian Principles and the Structure of Kinship in Sasanian Iran*, [w:] *Religious Themes and Texts of pre-Islamic Iran and Central Asia. Studies in honour of Professor Gherardo Gnoli on the occasion of his 65th birthday on 6 December 2002*, eds. C. Cereti, M. Maggi, E. Provasi, Wiesbaden 2003, s. 231-246; eadem, *The Pahlavi Marriage Contract in the Light of Sasanian Family Law*, [w:] *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume*, eds. M. Macuch, M. Maggi, W. Sundermann, Wiesbaden 2007, s. 183-204.

małżeństwa z innym mężczyzną (krotnym albo innym obywatel), oznaczony terminem technicznym *čagar*, który iranologzy tłumaczą jako *auxiliary marriage* („małżeństwo pomocnicze”). Żona zmarłego pozostawała legalnie dalej jego małżonką, gdy zawierane było małżeństwo określane jako *čagar*, a dzieci z tego drugiego małżeństwa nie były traktowane jako prawe potomstwo ich naturalnego ojca, lecz za ich ojca uznawano poprzedniego męża ich matki, który zmarł, nie pozostawiwszy syna¹⁸³.

Jeśli głowa rodziny, umierając, nie miała żony, która mogłaby się podjąć obowiązku pozyskania spadkobiercy, do działania w charakterze *ayōgēn* zobowiązana była córka zmarłego lub, w razie ich braku, jego siostra. Zawierały one *čagar* z innym mężczyzną, w celu urodzenia męskiego następcy dla zmarłego. Dzieci urodzone w małżeństwie *čagar* córki lub siostry były uważane za prawowitych spadkobierców głowy rodziny tak samo, jak dzieci urodzone przez wdowę w małżeństwie *pādixšāy*, działającą jako *ayōgēn*. W takich przypadkach córkę lub siostrę zmarłego traktowano zgodnie z prawem tak, jakby zawarła wcześniej małżeństwo typu *pādixšāy* z ojcem lub bratem¹⁸⁴. Małżeństwa między ojcem a córką, będącą *ayōgēn*, a także pomiędzy bratem i siostrą, będącą *ayōgēn*, w praktyce były często fikcyjne, a zatem nigdy nie dochodziło do ich skonsumowania. Prowadzi to do wniosku, że prawoznawstwo sasanidzkie znało także fikcyjne kazirodzkie małżeństwa, które nie były wcale rzadkie¹⁸⁵. Małżeństwa z córką albo siostrą, będącą *ayōgēn*, były często w rzeczywistości niczym innym, jak prawną konstrukcją fikcyjnego *xwēdōdah*, opartą na religii zaratusztriańskiej i społecznej akceptacji kazirodstwa¹⁸⁶.

Innym argumentem przemawiającym za praktykowaniem *xwēdōdah* były korzyści ekonomiczne wynikające z tego rodzaju małżeństw. Obowiązkiem żony było bowiem wniesienie posagu, który mógł się składać zarówno z nieruchomości, jak i rzeczy ruchomych. Małżeństwa między bliskimi krownymi przyczyniały się zatem do utrzymania w rodzinie majątku w stanie nienaruszonym¹⁸⁷.

W świetle antycznych relacji na temat małżeństw między bliskimi krownymi w Persji Achemenidów, Arsacydów i Sasanidów oraz uczonej literatury tworzonej w języku średnioperskim między VII a X w. wydaje się faktem niezaprzeczalnym, że w Persji przez co najmniej kilkanaście wieków obecne były różne warianty związków endogamicznych. Kazirodstwo w obrębie wąskiego kręgu najbliższej rodziny było zatem we wspólnotach zaratusztriańskich akceptowane i dozwolone¹⁸⁸. Wyjątkowość *xwēdōdah* polegała na tym, że

¹⁸³ Zob. M. Macuch, *Incestuous Marriage...*, s. 143.

¹⁸⁴ Zob. M. Macuch, *Zoroastrian Principles...*, s. 341 i n.

¹⁸⁵ Tak M. Macuch, *Incestuous Marriage...*, s. 143.

¹⁸⁶ Tak M. Macuch, *Zoroastrian Principles...*, s. 242.

¹⁸⁷ Zob. M. Shaki, *Family law. i. In zoroastrianism*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/family-law> [dostęp 15.03.2019].

¹⁸⁸ Zob. S. Slotkin, *On a possible lack of incest regulations in old Iran*, AA 1947, vol. 49, s. 612-617. Należy podkreślić, że pogląd ten nie był i nie jest jednak powszechny. Nie podzielali go i nie podzielają Parsi, żyjący

małżeństwo tego rodzaju uzyskało w Persji sankcję religijną, która podniosła jego rangę i moralną ocenę w stosunku do pozostałych małżeństw zawieranych w tym państwie. Małżeństwa między bliskimi krewnymi były zalecane i preferowane w zaratusztrianizmie, który w okresie panowania Sasanidów stał się religią państwową¹⁸⁹. W tekstach pahlawijskich *xwēdōdah* ukazany jest jako instytucja, która z jednej strony zapewnia tym, którzy praktykowali tego rodzaju związki, zasługi religijne, z drugiej zaś jako praktyka gwarantująca jedność i czystość rasową społeczeństwa. Motyw zasług religijnych i duchowego wymiaru *xwēdōdah* jest cechą wyróżniającą perskie małżeństwa między bliskimi krewnymi od podobnych związków małżeńskich funkcjonujących w innych kulturach¹⁹⁰.

3. Kościół chrześcijański w Persji wobec małżeństw między bliskimi krewnymi

Kolejnym dowodem na funkcjonowanie małżeństw między bliskimi krewnymi w sasanidzkiej Persji są dokumenty synodów Kościoła chrześcijańskiego w tym kraju¹⁹¹.

w Indiach współcześni wyznawcy zaratusztrianizmu. Pierwszym, który zaprotestował przeciw takiej interpretacji źródeł antycznych oraz średnioperskich, był D.P. Sanjana, *The Alleged Practices of Next-of-Kin Marriage in Old Iran*, London 1888. Podobne poglądy zaprezentował J.C. Katrak, *Marriage in Ancient Iran*, Bombay 1965. Wątpliwości w tym zakresie mieli także uczeni europejscy, jak np. O. Klima, *op. cit.* Szerzej na ten temat zob. P.O. Skjærvø, *Marriage II... (Modern Parsi opinions on the meaning of xwēdōdah)*.

¹⁸⁹ Por. M.O. García, „*Xwedodah*”..., s. 186.

¹⁹⁰ Zob. R.N. Frye, *Zoroastrian Incest*, [w:] *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, eds. G. Gnoli, L. Lanciotti, Roma 1985, s. 446.

¹⁹¹ Jego rozwój na ziemiach perskich nastąpił po deportacjach dokonanych przez panującego w latach 241-272 króla Szapura I (zob. K. Mosig-Walburg, *Deportationen römischer Christen in das Sasanidenreich durch Schapur I. und ihre Folgen – Eine Neubewertung*, „*Klio*” 2010, vol. 92, no. 1, s. 117-156). Król królów nakazał bowiem po zdobyciu Antiochii przesiedlić mieszkańców tego miasta na ziemie perskie, głównie do takich ośrodków jak Fars, Partia i Suzjana (zob. K. Maksymiuk, *Kilka uwag dotyczących deportacji mieszkańców Antiochii przez Szapura I*, [w:] *Eurazja i Antyk*, red. A. Bednarczuk, E. Bugaj, W. Rządka, Poznań 2007, s. 145-153). Na początku IV w. na terenie Persji funkcjonowało już wiele gmin chrześcijańskich (szerzej zob. W. Hage, *Die öströmische Staatskirche und die Christenheit des Perserreiches*, ZKG 1973, vol. 84, s. 174-187). Kościół chrześcijański w Persji podlegał w tym czasie patriarchsze Antiochii, jego więzy z Kościołem w cesarstwie rzymskim stopniowo jednak słabły. Hierarchą, który rozpoczął proces usamodzielnienia się Kościoła w Persji, był biskup Seleucji-Ktezyfontu Mar Papa (310/317-329) (obszerną literaturę na temat genezy i znaczenia patriarchatu Seleucji-Ktezyfontu podaje A. Uciecha, *Patriarchat i patriarchowie Seleucji-Ktezyfontu. Z dziejów starożytnego Kościoła w Persji*, „*Vox Patrum*” 2012, R. 32, t. 58, s. 54, przyp. 25). Podjął on usilne starania dotyczące zjednoczenia Kościoła w Persji. Ogłosił się katolikosem, co spotkało się z wrogą reakcją innych biskupów Kościoła wschodniego, którzy w czasie synodu podjęli próbę złożenia go z urzędu (zob. A. Wigram, *An introduction to the history of Assyrian Church or The Church of the sassanid Persian Empire, 100-640 A.D.*, Piscataway 1910, s. 44-56). Mar Papa zwrócił się o pomoc do biskupów wschodnich prowincji cesarstwa rzymskiego, którzy potwierdzili pierwszeństwo jego siedziby biskupiej w Persji (por. A. Uciecha, *op. cit.*, s. 50). W okresie panowania Szapura II (310-379 r.), już po śmierci cesarza Konstantyna Wielkiego, rozpoczęły się prześladowania chrześcijan, które trwały blisko 40 lat (szerzej zob. W. Schwaigert, *Das Christentum in Hūzistān im Rahmen der frühen Kirchengeschichte Persiens bis zur Synode von Seleukeia-Ktesiphon im Jahre 410*, Marburg 1989, s. 103-175; J. Rist, *Die Verfolgung der Christen im spätantiken Sasanidenreich. Ursachen, Verlauf und Folgen*, OrChr 1996, vol. 80, s. 17-42). Syryjscy chrześcijanie stanowili w Persji elitę wśród rzemieślników i kupców. Byli często ludźmi bardzo zamożnymi. Na prowadzenie aktywnej działalności Szapur II

Kwestią kazirodczych małżeństw zajął się on pod koniec pierwszej połowy VI w.¹⁹² W 544 r. w Seleucji-Ktezyfonie odbył się synod, mający rozwiązać istotne problemy Kościoła po

potrzebował zasobów pieniężnych, których mu brakowało. W 31 r. swego panowania wydał rozporządzenie, na podstawie którego zażądał od chrześcijan, którym zarzucał sprzyjanie Rzymowi, co jest w pewnym sensie niezrozumiałe, gdyż duża część wschodnich chrześcijan nie uznawała już w tym czasie zwierzchnictwa patriarchy Antiochii, płacenia podatku w podwójnej wysokości. Żądanie to przedstawił biskupowi Seleucji-Ktezyfontu Symeonowi bar Sabbie (więcej na jego temat zob. J.-M. Fiey, *Saints syriaque*, ed. L.I. Conrad, Princeton 2004, s. 177-178; L. Van Rompay, *Shem 'on bar Šabba'e*, [w:] *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, eds. S.P. Brock, A.M. Butts, G.A. Kiraz, L. Van Rompay, Piscataway 2011, s. 373-374). Biskupa sprowadzono do Karka de Ledan – letniej siedziby króla królów – leżącego w pobliżu Suzy. Jego męczeńska śmierć miała miejsce prawdopodobnie w 344 r. (więcej szczegółów na temat datacji śmierci Symeona podaje R. Kosiński, *Jeszcze raz o dacie męczeństwa Symeona Bar Sabb'e i prześladowania chrześcijan w Persji za panowania Szapura II*, ZNUJ 2017, t. 144, z. 1, s. 1-24). Śmierć ta poprzedziła falę prześladowań zwaną Wielką Masakrą, która miała miejsce między wrześniem 344 r. a miesiącem Ab (między 17 lipca a 15 sierpnia) w roku następnym (tak R. Kosiński, *Jeszcze raz...*, s. 17). Konflikt podsycali zaratusztriańscy kapłani. Oskarżali przed władcą perskim chrześcijan, że pogardzają oni słońcem, wodą i powietrzem, a także przeszkadzają w sprawowaniu istotnych dla mazdaizmu rytuałów. Męczeńską śmiercią zginęło kilku biskupów, którzy odmówili porzucenia swej wiary, dziesiątki duchownych i zakonników oraz setki bezimiennych wiernych, w sumie około 35 tys. chrześcijan (zob. D.D. Bundy, *Early Asian and East African Christianities*, CHC 2008, vol. 2, s. 132). Dokonano w tym czasie również konfiskaty majątków wielu chrześcijan, zburzono też liczne kościoły. Wzmianki o tych wydarzeniach zachowały się w licznych aktach dotyczących martyrologii syryjskich chrześcijan (zob. P. Devos, *Les Martyrs persans à traveurs leurs actes syriaques*, [w:] *Atti de Convegno sul tema: La Persia e il mondo graeco-romano. Roma 11-14 Aprile*, Rome 1966, s. 213-242; G. Wissner, *Zur Martyrerüberlieferung aus der Christenverfolgung Schapurs II*, Göttingen 1967). Za rządów Jazdagirda I, panującego między 399 a 420 r., ogromną rolę w odbudowie wspólnot chrześcijańskich w państwie perskim odegrał biskup Maruta, który, będąc rzymskim ambasadorem, przyczynił się do załagodzenia relacji między Królem królów a wschodniorzymskim cesarzem Arkadiuszem (zob. L. Sako, *Le rôle de la hiérarchie syriaque orientale dans les rapports diplomatiques entre la Perse et Byzance aux Vè-VIIe siècles*, Paris 1986, s. 59-61). W roku 400 podjęto pierwszą próbę odcięcia Kościoła w Persji od wpływów Kościoła zachodniego. W Seleucji-Ktezyfonie zwołano synod, któremu przewodniczył Maruta (zm. przed 420 r.), późniejszy biskup Martyropolis. Sobór przyczynił się do zahamowania prześladowań chrześcijan, wybrano też na nim katolikosa, którym został Mar Izaak (zob. D.D. Bundy, *op. cit.*, s. 133). W 410 r. zwołano do Seleucji-Ktezyfontu synod, któremu przewodniczył Mar Izaak, określany jako „biskup Seleucji i Ktezyfontu”, „katolikos” oraz „arcybiskup całego Orientu”. Synod przyjął dogmatyczne i dyscyplinarne postanowienia Soboru Nicejskiego (325 r.). Przyjęto na nim organizację Kościoła perskiego wedle schematu: „jeden kościół dla jednej parafii, jeden biskup dla diecezji, jeden metropolita dla prowincji” (A. Uciecha, *op. cit.*, s. 51). Zwierzchnikiem Kościoła był „wielki metropolita i głowa biskupów”, którego siedzibą była Seleucja-Ktezyfont, a którego wybierano za zgodą Króla królów (zob. A. Uciecha, *op. cit.*, s. 54-55). W 424 r. zebrał się synod zwołany przez katolikosa Dadiszu. W tytulatrze metropolitów Seleucji-Ktezyfontu pojawił się wtedy po raz pierwszy w *Synodicon Orientale* termin „patriarchat” (zob. *Gesta concilii Mār Dadyeshu*, [w:] *Synodicon Orientale ou Recueil de synodes nestoriens, d'après le Ms. syriaque 332 de la Bibliothèque Nationale et le Ms. K. VI, 4 du Musée Borgia à Rome. Publié, traduit et annoté J.B. Chabot*, Paris 1902, s. 44, <http://contentdm.lib.byu.edu/cdm/ref/collection/CUA/id/29422>, dostęp 15.03.2019). Kościół Orientu pod przewodnictwem katolikosa Seleucji-Ktezyfontu potwierdził w uchwałach tego synodu swoją niezależność i odrębność od patriarchatu Antiochii. Wobec Dadiszu stosowano określenie „najwyższy przywódca biskupów i zarządca wszystkich Kościołów Orientu”. Przyjęto, że nie musi on już podlegać żadnej zwierzchności „ojców zachodnich”. Synod ten postanowił także, że chrześcijanie pozostający pod władzą patriarchy Seleucji-Ktezyfontu nie będą mogli odtąd skarżyć się na swojego katolikosa przed trybunałem patriarchów Zachodu. Tym samym biskup Seleucji-Ktezyfontu miał odtąd rozstrzygać wszelkie sprawy kościelne (zob. A. Uciecha, *op. cit.*, s. 56). Szerzej na temat chrześcijaństwa w Persji i jego miejsca w zaratusztriańskim systemie politycznym stworzonym przez Sasanidów zob. ostatnio R.E. Payne, *A State of Mixture. Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, Oakland 2015.

¹⁹² Podobną tendencję można zauważyć w tym czasie w Kościele zachodnim. W okresie funkcjonowania na Zachodzie cesarstwa rzymskiego tematykę kazirodztwa podjęły bowiem jedynie dwa synody: w Elwirze (ok. 306 r.) oraz Neocezarei (314-319 r.); szerzej zob. G. Colantuono, *Note sul canone 2 del concilio di Neocesarea*:

piętnastoletnim okresie schizmy, podczas której wybrano kilku rywalizujących ze sobą biskupów. Patriarchą Kościoła w Persji był w tym czasie katolikos Mar Aba I (540-552)¹⁹³. Odwiedził wcześniej tereny objęte sporem religijnym, a następnie wynegocjował porozumienie, które miało doprowadzić do zjednoczenia Kościoła. W 544 r. Mar Aba zwołał synod, który miał je ratyfikować¹⁹⁴.

W *Liście III*, nazwanym w dokumentach synodu Mar Aby *Dekretem o zaprowadzeniu właściwych obyczajów*¹⁹⁵, skierowanym do chrześcijan wszystkich stanów, Mar Aba

la proibizione delle seconde nozze fra cognati nella tarda antichità, RDR 2006, vol. 6, s. 1-17; J. Misztal-Konecka, *Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim i prawodawstwie kościelnym (III-VI w.)*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, t. 11, Nr 1, s. 219-221. Problematyka związków kazirodczych stała się jednym z tematów poruszanych szerzej w prawodawstwie synodów kościelnych w okresie panowania Merowingów. Zakaz zawierania małżeństwa pomiędzy bliskimi był najczęściej poruszany na nich spośród wszystkich przeszkód małżeńskich. Odnajdujemy go w kanonach 14 synodów (szerzej zob. J. Gaudemet, *Du droit roman tardif aux conciles mérovingiens. Les condamnations de l'inceste*, ZSS KA 1996, vol. 113, s. 376-379; J. Limmer, *Konzilien und Synoden im spätantiken Gallien von 314 bis 696 nach Christi Geburt*, Frankfurt am Main 2004; J. Oko, *Przeszkody małżeńskie w VI i VII wieku na podstawie postanowień synodów merowińskich*, ŚSHT 2009, t. 42, z. 2, s. 169-181; W. Ubl, *Inzestverbot und Gesetzgebung. Die Konstruktion eines Verbrechens (300-1100)*, Berlin 2008, s. 137-175). Synody Kościoła na Zachodzie rozszerzyły w VI w. przeszkodę pokrewieństwa do szóstego stopnia w linii bocznej włącznie w komputacji rzymskiej (zob. J.D. Gandía Barber, *El impedimento de consanguinidad. Historia y fundamentación*, Roma 2006, s. 78-82; G. Dzierżon, *Przeszkoda pokrewieństwa*, [w:] *Przeszkody małżeńskie w prawie kanonicznym*, red. W. Góralski, Warszawa 2016, s. 392).

¹⁹³ Urodził się w perskiej rodzinie zaratusztriańskiej w Hali na terenie Mezopotamii (zob. G. Greatrex, S.N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II, 363–630 AD*, New York/London 2002, s. 273). Przypadkowe spotkanie z pewnym mnichem spowodowało jego nawrócenie. Mar Aba pobierał nauki w chrześcijańskiej w szkole w Nisibis (zob. A. Izdebski, *Kanony szkoły w Nisibis. Wprowadzenie*, „U Schyłku Starożytności” 2014, vol. 13, s. 101-113). W kolejnym okresie swego życia odbył wiele podróży. Anonimowy żywot Mar Aby (zob. P. Bedjan, *Histoire de Mar-Jabalaha, des trois autres patriarches, d'un prêtre et de deux laïques, Nestorians*, Paris 1895, s. 206-287; O. Braun, *Ausgewählte Akten persischer Märtyrer: mit einem Anhang: Ostsyrisches Mönchsleben*, München 1915, s. 188-220) podaje, że przebywał w Aleksandrii, Konstantynopolu, Atenach, Koryncie, Antiochii. Był także w: Achai, Cylicji i Tebaidzie. Głosił tam nauki, które poznał w Nisibis, i nawracał miejscową ludność na chrześcijaństwo. Następnie wrócił do Persji i osiadł w akademii w Nisibis, w której nauczał. Dzięki świetnej znajomości języka greckiego przetłumaczył na syryjski między innymi pisma Theodora i Nestoriusza. Pisał także komentarze biblijne, homilie oraz listy. W 540 r. król perski Chosrow I wskazał go jako katolikosa. Mar Aba I był dla zaratusztrian odstępą. Ponieważ działalność patriarchy skutkowałą konwersją wielu zaratusztrian na chrześcijaństwo, elity zaratusztriańskie wywierały presję na króla Chosrowa I, aby podjął przeciw niemu działania odwetowe. Mar Abę umieszczono w końcu w areszcie domowym, a następnie zesłano do prowincji Adorbarigan (dzisiejszy Azerbejdżan). Wrócił stamtąd po siedmiu latach, szukając ochrony na dworze Króla królów. Z obawy przed rozruchami chrześcijańskich Syryjczyków i Persów Chosrow I nakazał go jedynie uwięzić. Katolikos został jednak wkrótce uwolniony i wysłany do Chuzestanu, aby zażegnać wzrastające gwałtownie napięcia społeczne. Mar Aba zmarł w 552 r. (szerzej na temat tego katolikosa P. Peeters, *Observations sur la Vie syrienne de Mār Abā, catolikos de l'Église Perse (540-552)*, MGM 1946, vol. 5, s. 69-112; M. Hutter, *Mār Abā and the Impact of Zoroastrianism on Christianity in the 6th Century*, [w:] *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia*, eds. C.G. Cereti, M. Maggi, E. Provasi, Wiesbaden 2003, s. 167-73; W. Baum, D.W. Winkler, *The Church of the East*, London 2003, s. 32-34; A. Izdebski, *Cultural Contacts between the Superpowers of Late Antiquity. The Syriac School of Nisibis and the Transmission of Greek Educational Experience to the Persian Empire*, [w:] *Cultures in Motion. Studies in the Medieval and Early Modern periods*, red. A. Izdebski, D. Jasiński, Kraków 2014, s. 193-202).

¹⁹⁴ Szerzej na temat reformy Kościoła dokonanej przez Mar Abę zob. R.E. Payne, *op. cit.*, rozdział *Christian Law Making and Iranian Political Practice. The Reforms of Mar Aba*, s. 93-126.

¹⁹⁵ Zob. *Dokumenty synodów od 506 do 553 roku*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2014, s. 264-264*.

I odniósł się między innymi do małżeństw między bliskimi krewnymi (*xwēdōdah*)¹⁹⁶. Zawierali je głównie zaratusztrianie, były one jednak popularne także wśród chrześcijan na terenie Persji¹⁹⁷. W liście tym czytamy między innymi:

„Bóg ustanowił małżeństwo cudownym wsparciem naszej natury, dla utrwalenia naszego gatunku, nie tak jak czynią to bezmyślne zwierzęta, ale zgodnie z porządkiem, jaki przystoi istotom rozumnym, poprzez węzeł miłości w czystym i zgodnym z prawem związku mężczyzny i kobiety. Brutalnie łamie tę zasadę każdy, kto nie zadowala się posiadaniem jednej żony, na wzór pierwszego człowieka, Adama, który miał tylko jedną żonę – Ewę, a ośmiela się, za życia swej prawowitej małżonki, brać sobie inną, wbrew kanonom, stając się bigamistą. Tak samo kobieta, która ma dwóch mężów, co samo z siebie jest rzeczą ohydną. Podobnie grzeszy [ten], kto oddalił pierwszą bez poważnej racji, a połączył się z tą, którą wziął sobie po niej, z powodu jej zewnętrznej urody, niczym człowiek bezmyślny i lubieżny, albo też z powodu pieniędzy, bogactwa albo innych dóbr, jak ktoś niezadowolony w chciwości. Poza tymi dwoma motywami, niektórzy mieli nawet czelność zbliżyć się do swojej macochy; albo do żony stryja; albo do żony swego wuja; albo do siostry swego ojca; albo do siostry swojej matki; albo do swej własnej siostry; albo do swej synowej; albo do swej córki; albo do swej pasierbicy; albo do córki swego syna; albo do córki swojej córki; albo do córki swej pasierbicy, niczym magowie (*μύγοι*); albo do żony swego brata, niczym Żydzi; albo do jakiejś niewierzącej, niczym poganie. Co do tych i im podobnych, my [patriarcha], wraz z metropolitami i biskupami, którzy nam towarzyszą, postanawiamy i określamy, zgodnie ze Słowem Bożym, którego moc przenika wysokości i głębokości, spisujemy i zatwierdzamy, zgodnie z Pismem Świętym, że żaden wierzący nie ma prawa wstępować w nielegalne związki wyżej opisane, niszcząc i wprowadzając chaos w prawowite małżeństwo, ustanowione przez Boga jako wsparcie naszej rozumnej natury, w Jego niewysłowionej mądrości.

Postanowiliśmy ponadto, że ten, kto ma dwie żony, oraz ten kto połączył się z poganką; albo ze swą macochą; albo z żoną swego stryja; albo z żoną swego wuja; albo z siostrą swego ojca; albo z siostrą swej matki; albo ze swoją siostrą; albo ze swoją synową; albo ze swoją córką; albo ze swoją pasierbicą; albo z córką swojej pasierbicy; a także ten, który zaliczając się do synów przymierza, połączył się z żoną swego brata – będzie im dany okres jednego albo dwóch, gdy są oporni, albo też trzech miesięcy aż do jednego roku, jeśli się podporządkują, na uporządkowanie spraw pomiędzy nimi a owymi kobietami, z którymi

¹⁹⁶ Problematykę kazirodczych małżeństw poruszył wcześniej Mar Aba w traktacie, będącym interpretacją zakazanych relacji seksualnych w *Księdze kapłańskiej*, trzeciej księdze *Starego Testamentu*, w kontekście praktyk seksualnych w ówczesnej Persji (syryjski tekst, przekład niemiecki i komentarz [w:] E. Sachau, *Syrische Rechtsbücher*, t. 3. *Corpus iuris des persichen Erzbischofs Jesubocht, Erbrecht oder Kanones des persichen Erzbischofs Simeon, Eherecht des Patriarchen Mâr Abhâ*, Berlin 1914, s. 259-369). Traktat ten powstał prawdopodobnie jeszcze podczas pobytu Mar Aby na wygnaniu w Azerbejdżanie (tak R.E. Payne, *op. cit.*, s. 108-109).

¹⁹⁷ Szerzej na temat zasad dotyczących małżeństwa w Kościele nestoriańskim zob. J. Woźniak, *Małżeństwo w nauczaniu i prawodawstwie nestorian*, „Vox Patrum” 1985, R. 5, t. 8-9, s. 223-270.

się połączyli, aby się od nich odłączyć. Przeważnie bowiem popadli w swoje błędy w okresie schizmy, ale tylko wówczas, jeśli zachodzi taki przypadek.

Natomiast mówię temu, kto wziął sobie drugą żonę za życia pierwszej; a także temu, kto połączył się z niewierzącą; i temu, kto złączył się z żoną swego ojca; albo z żoną swego stryja; albo z żoną swego wuja; albo z siostrą swego ojca; albo z siostrą swej matki; albo swoją siostrą; albo swoją synową; albo swoją córką; albo swoją pasierbicą; albo córką swojej pasierbicy; a także temu, kto wziął sobie żonę swego brata – że jeśli nie pójdzie i nie poprosi kapłanów, aby mu dali czas, jak to wyżej powiedzieliśmy, na uwolnienie się od swego grzechu; albo jeśli już przyjął termin i się zobowiązał, lecz go nie dotrzymał i nie naprawił swego błędu, ale pozostał w nim niewzruszony – niech będzie wiadome, że któkolwiek by tak uczynił, będzie mu zabronione mocą słowa Bożego, wchodzić do kościoła, przyjmować święte misteria, i kontaktować się z wiernymi, dopóki nie odstąpi od swego grzechu. Niech będzie wiadome także, że kara, jaka spada na mężczyzn, którzy dopuścili się tych wykroczeń, dotyczy także kobiet, jak to zostało napisane; nawet, jeśli córka brata albo córka siostry nie były wymienione w Pismach.

(...) Odnosnie do wiernych świeckich, którzy bezmyślnie popadli w ten sam grzech, łącząc się z żoną brata – sądzili bowiem, że nie jest grzechem wziąć [84] żonę swego brata, a nawet myśleli przeciwnie, że jest to rzeczą bardzo dobrą – ponieważ w swojej niewiedzy nie zrozumieli słów Pisma świętego, daliśmy następujące rozporządzenie: Pozostawiamy ich decyzji, na podstawie własnego osądu, powstrzymać się od owego grzechu nielegalnego małżeństwa, za radą i z napomnieniem kapłanów Kościoła, potrzebnego im do ich uregulowania. Jeśli to jest dla nich rzeczą trudną i nie są w stanie rozejść się, pozostając w związku od wielu lat, albo ze względu na dzieci, jakie z niej mają, postanowiliśmy, że będą pościć oboje – mówię o tym, który wziął żonę swego brata, i o tej, która złączyła się ze swoim szwagrem – przez cały rok, wspólnie. Będą modlić się i błagać Boga o wybaczenie swych występków. Jako zadośćuczynienie za swoje grzechy ofiarują na przybyszów (ξένοϋ) i na ubogich kościoła w swoim mieście albo wsi jakąś część z posiadanych dóbr, wedle ich statusu majątkowego; i będzie im darowane. Od kiedy jednak jest wiadome i ogłoszone przez Pisma Boże i nasze listy na ten temat, jak bardzo grzeszą ci, którzy tak postępują, jeśli jakiś syn przymierza albo świecki ośmieli się popaść dobrowolnie w takie wykroczenie, jeśli zlekceważy zakaz, jaki wydaliśmy w tej sprawie, i ostatecznie połączy się z żoną swego brata, niech wie, że zostanie wyłączony, i że będzie mu zabronione, w niebie i na ziemi, wstępować do kościoła, przyjmować święte misteria i mieć udział z wiernymi, mocą żyjącego i boskiego Słowa, które przenika wysokości i głębokości, i rządzi całym stworzeniem.

Odtąd nikomu nie wolno przekraczać żadnego z tych przepisów, jakie już w tej sprawie, mocą słowa Bożego, jasno wyraziliśmy. Gdyby jakiś syn przymierza, albo świecki odważył się popełniać któreś z tych wykroczeń i się nie poprawił, i potem też nie chciał, i nie bał się popadać w te same, albo w całkiem inne winy – zostanie zapomniany i wyłączony, obojętnie kim jest, mężczyzną czy kobietą. Kto się nie ulęknie i nie odstąpi od

jedności z takim, który został ukarany, czy to potajemnie czy publicznie, czy to w działaniu czy w intencji, także na niego spadnie kara i zostanie wyłączony tak samo jak tamten. Niech spadnie na niego z nieba gniew Boży, wraz z «amen» całego chrześcijaństwa. Żaden syn przymierza ani świecki nie ośmieli się czuwać przy nich w dniu ich śmierci, ani uczestniczyć w odprawianym za nich oficjum, ani towarzyszyć złożeniu do grobu w dniu ich pogrzebu, w tajemnicy ani publicznie. Skoro [85] sami odłączyli się, przez swoje postępowanie, od wzniosłych praktyk chrześcijaństwa, brukając się nielegalnym małżeństwem, niczym bezmyślne zwierzęta, tak samo będą oddzieleni w śmierci i pozbawieni wszelkiego udziału z wiernymi. Niech będą pogrzebani niczym osły, niczym bestie, które naśladowali przez swe obyczaje.

Błogosławieństwo Chrystusa niech spocznie na każdym, kto zachowuje, strzeże i wypełnia [te nakazy]: niech go chroni nieustannie.

Bądźcie zdrowi i baczcie, by uczynić wiarygodnym powyższe postanowienia, niczego nie lekceważąc. Chwała Chrystusowi, który zaszczyił swój Kościół, dając mu pasterzy niezłomnych. Jego miłosierdzie i łaska niech będą z nami, na wieki wieków, amen”¹⁹⁸.

Mar Aba I zaproponował w tym liście zakazanie małżeństw z powinowatymi i bliskimi krewnymi, tj.: macochą, żoną stryja, żoną wuja, siostrą ojca, siostrą matki, własną siostrą, synową, córką, pasierbicą, wnuczką oraz córką pasierbicy. Mężczyźni pozostający w tego rodzaju związkach mieli maksymalnie rok na rozwiązanie swych małżeństw z wymienionymi wyżej kobietami. Sankcją dla tych, którzy będą trwać w zakazanych związkach, miał być zakaz wstępu do kościoła, przyjmowania sakramentów oraz kontaktu z wiernymi. Te same sankcje obejmować miały również kobiety.

List adresowany był do wszystkich chrześcijan perskich, a więc zarówno dawnych zaratusztrian, którzy przechodząc na chrześcijaństwo, stali się odstępcami, a których szeregi powiększyły się znacznie w VI w.¹⁹⁹, jak i tych, którzy, nie będąc nigdy wcześniej wyznawcami zaratusztrianizmu, ulegali praktykom małżeńskim zaratusztrian.

Zakazy te zostały powtórzone w skrócie również w przyjętym na synodzie Mar Aby kanonie 38²⁰⁰.

¹⁹⁸ Przekład z języka syryjskiego R. Zarzeczny [w:] *Dokumenty synodów od 506 do 553 roku*, s. 266*-269*.

¹⁹⁹ Zob. M. Morony, *Iraq after the Islamic Conquest*, Princeton 1984, s. 298-300.

²⁰⁰ Zachował się on jednak częściowo uszkodzony: „[Trzydziesty ósmy. ...dla] wskazanych powodów ośmielił się połączyć ze swoją macochą; albo z żoną swego stryja, brata swego ojca; albo z żoną swego wuja, brata swej matki; albo ze swoją ciotką, [550] siostrą swego ojca; albo ze swoją ciotką, siostrą swej matki; albo ze swoją siostrą; albo ze swoją synową; albo z córką swego syna; albo z córką swej córki; albo z córką córki swej żony, jak magowie; albo z żoną swego brata, jak Żydzi; albo z jakąś niewierną, jak poganie. Odnosnie do nich i do tych, którzy są im podobni, postanowiliśmy i określiliśmy, my oraz metropolici i biskupi, którzy nam towarzyszą, że odtąd i na zawsze, duchowni albo świeccy, mężczyźni albo kobiety, którzy ośmielą się równie podle i bezwstydnie postępować, a także ci, którzy będą ich wspierać i udzielać im pomocy, zostaną ukarani i wyłączeni, w niebie i na ziemi, (pozbawieni) wstępu do kościoła, przyjmowania świętych misterii i komunii z wiernymi. I niech gniew z nieba zstąpi na nich, wraz z «amen» wszystkich, i tak dalej” (*Dokumenty synodów od 506 do 553 roku*, s. 291*).

W roku 576 synod Mar Ezechiela reguły, jakie miały dotyczyć małżeństwa, określił w sposób bardzo ogólny²⁰¹:

„Co do związków niezgodnych z prawem (niesakramentalnych), synod zalecił podporządkowanie się w pełni zasadom ustanowionym w tym zakresie przez dawnych Ojców [Kościoła], których nikt z wiernych nie powinien odrzucić”.

Na synodzie Mar Ishayaba w roku 585 zasady zabraniające małżeństw z bliskimi krewnymi oraz powinowatymi wymieniono w kanonie 13²⁰²:

„Zostały one dokładnie wyszczególnione przez czcigodnego katolikosa Mar Abę w jego liście synodalnym do chrześcijan wszystkich warstw społecznych, dotyczącym prawa małżeńskiego, z których przytoczymy jedną, która odnosi się do bigamii. Przyjmujemy wszystko, co zostało ujęte w Piśmie Świętym i zalecone w kanonach. To znaczy: zgodnie z prawem kanonicznym mężczyzna nie może oddalić swojej prawowitej małżonki bez popełnienia przez nią cudzołóstwa, ani też związać się z inną kobietą, jako bezwstydnik pozbawiony rozumu, kuszony zewnętrznym i nietrwałym pięknem, bądź jako nienasycony chciwiec kierowany pragnieniem pieniędzy, bogactwa, dóbr przemijających. Z tych dwóch powodów, czyli zewnętrznego piękna i przemijających dóbr, bezwstydni i rozpustni ośmielili się związać z żoną swojego ojca, lub też żoną swojego wuja, będącą żoną brata ich ojca, albo też ciotką będącą siostrą ich ojca, lub z ich ciotką będącą siostrą ich matki, albo z ich siostrą, ich synową, z ich córką lub córką żony, lub z wnuczką żony, jak bezbożnicy, albo z żoną brata, jak Żydzi, lub z niewierną, jak poganie. Ktokolwiek będzie przestrzegał tych zasad, będzie w swych uczynkach błogosławiony; każdy, kto je złamie, zostanie przez nie potępiony”²⁰³.

Podsumowując, synody Kościoła perskiego, które obradowały w VI w., za przeszkodę małżeńską uznawały pokrewieństwo w linii prostej, w linii bocznej zaś do trzeciego stopnia²⁰⁴.

²⁰¹ Zob. *Synodicon Orientale...*, s. 377-378.

²⁰² *Ibidem*, s. 410-411.

²⁰³ Przekładu fragmentów dokumentów synodalnych z 576 oraz 585 r. dokonała z języka francuskiego Aleksandra Szymańska.

²⁰⁴ W Kościele wschodnim pokrewieństwo do szóstego stopnia w linii bocznej zostało uznane za przeszkodę małżeńską dopiero na zwołanym przez Justyniana II synodzie trullańskim w 692 r. w kanonie 54 (zob. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, t. 11, Florentiae 1765, s. 967; H. Insadowski, *op. cit.*, s. 299).

Rozdział II

Edykt Dioklecjana z 295 r.

Po ogłoszeniu w 212 r. *Constitutio Antoniniana* w niektórych prowincjach, w których przed ich włączeniem do państwa rzymskiego panowały ugruntowane od wieków odmienne praktyki małżeńskie, nie przestrzegano reguł prawa rzymskiego dotyczących kazirodztwa. O ile sytuacja w Egipcie do końca III w. zdecydowanie się poprawiła, o tyle w prowincjach, które dawniej wchodziły w skład imperium perskiego – Mezopotamii i Osroenie – małżeństwa między bliskimi krewnymi były w dalszym ciągu popularne. Tereny te znajdowały się bowiem pod silnym wpływem perskiej kultury i obyczajowości, której jedną z istotnych cech były małżeństwa między bliskimi krewnymi.

Ten sam problem, aczkolwiek prawdopodobnie głównie w odniesieniu do związków między stryjem i bratanicą oraz wujem i siostrzenicą, dotyczył prowincji fenickich i syryjskich, co spowodowało stosowną reakcję rzymskich władców²⁰⁵.

Łamanie przez mieszkańców wschodnich prowincji reguł dotyczących kazirodztwa spowodowało wydanie przez Dioklecjana edyktu, w którym cesarz wymienił osoby, z jakimi nie wolno było, z racji pokrewieństwa lub powinowactwa, zawierać małżeństw. Edykt ten został następnie umieszczony w siódmej księdze *Kodeksu Gregoriańskiego*, w tytule *De maleficiis et manicheis*, skąd anonimowy dla nas autor *Mosaicarum et Romanarum legum collatio* przeniósł jego treść do swego dzieła (Coll. 6,4,1-6).

Oto tekst tego edyktu i jego polski przekład.

IV. 1. GREGORIANUS libro quinto sub titulo de nuptiis.

Exemplum litterarum Diocletiani et Maximiani impp. talem coniunctionem graviter punire commemorat: 1. Exemplum edicti Diocletiani et Maximiani Augg. et Constantii et Maximiani nobilissimorum Caesarum. Quoniam piis religiosisque mentibus nostris ea, quae Romanis legibus caste sancteque sunt constituta, venerabilia maxime videntur atque aeterna religione servanda, dissimulare ea, quae a quibusdam in praeteritum nefarie incesteque commissa sunt, non oportere credimus: cum vel cohibenda sunt vel etiam vindicanda, insurgere nos

²⁰⁵ Zob. s. 18.

disciplina nostrorum temporum cohortatur. Ita enim et ipsos immortales deos Romano nomini, ut semper fuerunt, faventes atque placatos futuros esse non dubium est, si cunctos sub imperio nostro agentes piam religiosamque et quietam et castam in omnibus mere colere perspexerimus vitam. 2. In quo id etiam providendum quam maxime esse censuimus, ut matrimoniis religiose atque legitime iuxta disciplinam iuris veteris copulatis tam eorum honestati, qui nuptiarum coniunctionem sectantur, quam etiam his, qui inde deinceps nascentur, servata religione incipiat esse consultum et honestate nascendi etiam posteritas ipsa purgata sit. Id enim pietati nostrae maxime placuit, ut sancta necessitudinum nomina optineant apud affectus suos piam ac religiosam consanguinitati debitam caritatem. Nefas enim credere est ea, quae in praeteritum a compluribus constat esse commissa, cum pecudum ac ferarum promiscuo ritu ad illicita conubia instinctu execrandae libidinis sine ullo respectu pudoris ac pietatis intruerint. 3. Sed quaecumque antehac vel imperitia delinquentium vel pro ignorantia iuris barbaricae inmanitatis ritu ex illicitis matrimoniis videntur admissa, quamquam essent severissime vindicanda, tamen contemplatione clementiae nostrae ad indulgentiam volumus pertinere, ita tamen, ut quicumque in ante actum tempus illicitis incestisque se matrimoniis polluerunt, hactenus adeptos se esse nostram indulgentiam sciant, ut post tam nefaria facinora vitam quidem sibi gratulentur esse concessam, sciant tamen non legitimos se suscepisse liberos, quos tam nefaria coniunctione genuerunt. Ita enim fiet, ut de futuro quoque nemo audeat infrenatis cupiditatibus oboedire, cum et sciant ita praecedentes admissores istius modi criminum venia liberatos, ut liberorum quos illicito genuerunt successione arceantur, quae iuxta vetustatem Romanis legibus negabatur. Et optassemus quidem nec ante quicquam eiusmodi esse commissum, quod esset aut clementia remittendum aut legibus corrigendum. 4. Sed posthac religionem sanctitatemque in conubiis copulandis volumus ab unoquoque servari, ut se ad disciplinam legesque Romanas meminerint pertinere et eas tantum sciant nuptias licitas, quae sunt Romano iure permissae. 5. Cum quibus autem personis tam cognatorum quam ex adfinium numero contrahi non liceat matrimonium, hoc edicto nostro complexi sumus: cum filia nepte pronepte itemque matre avia proavia et ex latere amita ac matertera sorore sororis filia et ex ea nepte. Itemque ex adfinibus privigna noverca socru nuru ceterisque quae antiquo iure prohibentur, a quibus cunctos volumus abstinere. 6. Nihil enim nisi sanctum ac venerabile nostra iura custodiunt et ita ad tantam magnitudinem Romana maiestas cunctorum numinum favore pervenit, quoniam omnes leges suas religione sapienti pudorisque observatione devinxit. 7. Quare hoc edicto nostro volumus omnibus palam fieri, quod praeteritorum venia, quae per clementiam nostram contra disciplinam videtur indulta, ad ea tantum delicta pertineat, quae in diem III kal. Ian. Tusco et Anullino cons. videntur esse commissa. 8. Si qua autem contra Romani nominis decus sanctitatemque legum post supradictum diem deprehenduntur admissa, digna severitate plectentur. Nec enim ullam in tam nefario scelere quisquam aestimet veniam se consequi posse, qui tam evidenti crimini et post edictum nostrum non dubitabit intruere. Dat. kal. Mai. Damasco Tusco et Anullino cons. (a. 295).

Kodeks Gregoriański w piątej księdze, w tytule O małżeństwach:

„Odpis listu cesarzy Dioklecjana i Maksymiana przypomina, że związek taki jest surowo karany:

«Tekst edyktu znamienitych i czcigodnych Augustów Dioklecjana i Maksymiana, a także cesarów Konstancjusza i Maksymiana: Jako że, zgodnie z naszym głębokim poczuciem wiary, ustanowione przez prawo rzymskie zasady moralne godne są szczególnego uszanowania, uważamy, że nie należy ukrywać aktów kazirodczych popełnionych w przeszłości przez pewne osoby. Obyczaj naszych czasów zachęca do podejmowania zdecydowanych działań wobec takich praktyk, które należy ograniczyć i ukarać. Nie ma wątpliwości, że bogowie nieśmiertelni, tak jak [dotychczas] sprzyjali, tak [nadal] będą niezmiennie sprzyjać narodowi rzymskiemu, o ile zadbamy, aby wszyscy znajdujący się pod naszym panowaniem wiedli życie pobożne i religijne, pokornie wyznając w każdym zakresie swego życia zasadę bezwzględnej czystości. 2. Niniejszym uznaliśmy, iż musimy, na tyle, na ile jest to możliwe, zatroszczyć się o kwestie dotyczące małżeństw zawartych zgodnie z wiarą i naszym starożytnym prawem. Zgodnie z wymogami wiary są nimi: ochrona dobrej reputacji tych, którzy pragną wstąpić w związek małżeński oraz ich potomstwa i zadbanie o to, by ich potomkowie, z racji czystości urodzenia, nie byli napiętnowani. To bowiem najbardziej odpowiada naszemu poczuciu pobożności, aby święte zasady rodzinne miały pierwszeństwo i zachowywały należną miłość oraz pobożność religijną wobec uczuć rodzących się pomiędzy krewnymi. Nie przewidujemy [możliwości] kontynuowania takich zachowań w przyszłości, choć dopuściło się ich wiele osób kierujących się ohydą żądzą i pozbawionych jakichkolwiek zasad wiary i przyzwoitości; łączyli się oni w niegodziwe związki, przypominając swoją postawą bydło lub dzikie zwierzęta. 3. Niemniej jednak w odniesieniu do tych czynów popełnionych wcześniej, dokonanych czy to z braku doświadczenia, czy też wskutek nieznajomości prawa, na modłę barbarzyńskich związków, kierując się wyrozumiałością, życzymy sobie, by sprawcom tych czynów okazano łaskę, mimo że zasługują na bardzo surową karę. Nasza pobłażliwość wobec tych, którzy splamili się w przeszłości bezprawnymi i kazirodczymi związkami, winna być postrzegana przez nich jako łaska, dzięki której zachowali swoje życie pełne obrzydliwych występków; niech jednak wiedzą, że dzieci poczęte z takich związków i uznane [przez nich] za swoje są nieprawe. Będzie bowiem tak, że nikt w przyszłości nie odważy się ulegać nieokiełznanym żądom, wiedząc, że ci, którzy przed nimi dopuścili się tego rodzaju przestępstw, chociaż zyskali nasze darowanie kary, jednak zgodnie ze starożytną zasadą ustaw rzymskich zostali pozbawieni prawa do przekazania majątku dzieciom, które pochodzą z nieprawego związku. Życzilibyśmy sobie, aby takie czyny nigdy nie zostały popełnione i aby nie było potrzeby korzystania ani z łaski, ani z kar przewidzianych przez ustawy. 4. Dlatego jest naszą wolą, by od tej pory każdy przestrzegał zasad wiary i moralności w zawieraniu związków małżeńskich i aby pamiętał, że podlegamy prawom i obyczajom rzymskim, oraz by było powszechnie wiadomo, że dopuszcza się tylko te małżeństwa, które są usankcjonowane

prawem rzymskim. 5. W tym naszym edykcie wymieniliśmy osoby, z którymi nie wolno zawierać małżeństwa ze względu na więzy krwi lub powinowactwo. Są to: córka, wnuczka, prawnuczka, podobnie matka, babka, prababka, w linii bocznej: siostra ojca, siostra matki, córka lub wnuczka siostry. Pośród krewnych ze strony małżonka: teściowa, macocha, pasierbica, synowa oraz krewni w innym stopniu pokrewieństwa, z którymi prawo zabrania wstępować w związek małżeński; pragniemy, aby wszyscy powstrzymali się od tego rodzaju związków. 6. Nasze prawa zawierają tylko to, co święte i godne szacunku, a Imperium Rzymskie doszło do tak wspaniałej świetności dzięki przychylności wszystkich bóstw oraz ochronie swoich ustaw usankcjonowanych mądrością religijną i dbałością o dobre obyczaje. 7. Niech zatem będzie wszystkim wiadome to, co zapisano w niniejszym edykcie, że darowanie kar z naszej łaski za przeszłe wykroczenia, choć wbrew porządkowi, odnosi się jedynie do tych przestępstw, które miały miejsce do 30 grudnia za konsulatu Tuska i Anullina²⁰⁶. 8. Wszystkie wykroczenia przeciwko dobremu imieniu Rzymu i świętości praw, popełnione i ujawnione po tej dacie, będą karane z należytą surowością. Niech też nikt nie sądzi, że w wypadku dopuszczenia się podobnie niegodziwego występku będzie mógł uzyskać jakąś łaskę, jeśli nie zawaha się ważyć na tak oczywistą zbrodnię już po wydaniu naszego edyktu. Wydano 1 maja w Damaszku za konsulatu Tuska i Anullina [295 r.]»²⁰⁷.

Edykt ten został wydany przez cesarza Dioklecjana²⁰⁸ w Damaszku²⁰⁹, 1 maja 295 r. Cesarz potwierdził w nim w całości istniejące wcześniej w rzymskim prawie klasycznym zakazy dotyczące kazirodztwa. Zaznaczył wyraźnie, że dotyczyć one będą wszystkich

²⁰⁶ C. Annius Annulinus był konsulem w roku 295 (zob. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 1. *A.D. 260-395*, Cambridge 1973, s. 79; P. von Rohden, s.v. *Anullinus* (5), [w:] RE vol. I, Hlbd. 2, Stuttgart 1984, szp. 2651).

²⁰⁷ Przeł. A. Dębiński (zob. przyp. 3).

²⁰⁸ Niektórzy badacze nie wykluczają jednak, że autorem mógł być był cesarz Dioklecjan – Galeriusz (zob. T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge MA/London 1982, s. 62; S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Oxford 1996, s. 270; *idem*, *The Sins of the Fathers: A Neglected Constitution of Diocletian on Incest*, JI 2000, vol. 21, No. 2, s. 9). Źródła potwierdzają, że Galeriusz w drodze do Egiptu, jesienią 293 r., przeszedł przez Cezareę w Palestynie i był w Egipcie zimą na przełomie 293 i 294 (Sammelbuch XVIII.13851 zob. R. Rea, R.P. Salomons, K.A. Worp, *A ration-warrant for an adiutor memoriae*, YCI 1985, vol. 28, s. 101-113). Teoretycznie Galeriusz, dysponując pełnomocnictwem Dioklecjana, mógł zatem ogłosić w Damaszku powyższy edykt.

²⁰⁹ Miejsce publikacji budzi jednak wątpliwości niektórych uczonych. T.D. Barnes, *Damascus or Demessus?*, ZPE 2005, vol. 151, s. 266-268, sugeruje, że rzeczywistym miejscem publikacji edyktu była miejscowość Demessus (w oryginale byłby to zatem narzędnik *Demesso*, a nie *Damasco*). Miejscowość Demessus wymieniona jest w reskrypcie Dioklecjana, datowanym na 20 lub 22 września 294 r. (zob. C. 2,12,20). Jest ona dość trudna do lokalizacji. Jednak na podstawie przekazów dotyczących przemieszczania się cesarza we wrześniu 294 r. należy przyjąć, że leżała ona pomiędzy Singidunum i Viminacium. Jej położenie odpowiadałoby lokalizacji dzisiejszej wsi Stojnik w gminie Sopot w Serbii. Na położonej niedaleko górze Kosmaj w czasach rzymskich wydobywano rudę żelaza. Góra ta położona była ok. 35 km na południe od Singidunum (zob. S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, ANRW 1977, vol. 2, Bd. 6, s. 55 i 78). Zdaniem Barnes'a można przyjąć, że Dioklecjan odwiedził Demessus, po raz drugi, wiosną 295 r. i wydał tam powyższy edykt. Zimą 294/295 r. spędził w Nikomedii (dzisiejszy Izmit w Turcji), gdzie jego obecność została potwierdzona od 15 listopada do 30 grudnia 294 r. oraz 18 marca 295 r. (zob. C. 5,72,3). Jego podróże w kolejnych miesiącach tego roku nie zostały jednak udokumentowane.

mieszkańców imperium, a więc przede wszystkim tych, którzy zostali rzymskimi obywatelami po wydaniu *Constitutio Antoniniana*. Dioklecjan zapowiedział w edykcie zastosowanie łaski wobec osób, które dopuściły się czynów kazirodzich przed 30 grudnia 295 r.²¹⁰; te które zostaną popełnione, miały być karane z „należytą surowością” (*digna severitate plectentur*). Edykt nie określa jednak, na czym miały polegać te kary. Mogła to być *deportatio in insulam*²¹¹, która pozbawiała skazanego podmiotowości prawnej²¹². Łaska cesarza wynikała stąd, że małżeństwa te zawarto albo z braku doświadczenia, albo z powodu nieznajomości prawa (*vel imperitia [...] vel pro ignorantia iuris*). Amnestia miała charakter powszechny, stąd, jak się wydaje, nie miało znaczenia, czy było to *incestum iure gentium*, czy *incestum iure civili*²¹³. Amnestia dotyczyła jedynie sankcji karnych, a nie sankcji przewidzianych w prawie cywilnym. Kazirodzkie małżeństwa były zatem nieważne, zrodzone w nich dzieci nieprawe i wyłączone z dziedziczenia po rodzicach.

W rozdziale piątym edyktu cesarz wymienił związki, które traktowane będą jako kazirodzkie, ze względu na łączące strony więzy krwi lub powinowactwo. Zakazał zawierania małżeństw z krewnymi w linii prostej: córką, wnuczką, prawnuczką, matką, babką i prababką. Jeśli idzie o krewnych w linii bocznej, zakaz dotyczył: siostry ojca, siostry matki, córki i wnuczki siostry. Co do powinowatych edykt zakazywał małżeństw z teściową, macochą, pasierbicą i synową²¹⁴.

Jeśli miejscem publikacji tego edyktu był rzeczywiście Damaszek, mogłoby to sugerować, że konstytucja ta skierowana była do mieszkańców prowincji Syrii. Syryjczycy byli co prawda postrzegani jako sybarycy i osoby nieco zniewieściałe²¹⁵, jednak nie jest rzeczą do końca jasną, czy małżeństwa między bliskimi krewnymi były w Syrii rzeczywiście zjawiskiem na tyle powszechnym, aby cesarz musiał mieszkańcom tej prowincji

²¹⁰ Zastanawiająca jest aż ośmiomiesięczna zwłoka odnośnie do stosowania sankcji wobec łamiących prawo. S. Puliatti uważa (*Incesti crimina...*, s. 160), że łaska cesarza wynikała głównie z przesłanek politycznych i społecznych. Była ona zapewne spowodowana koniecznością rozpowszechnienia treści edyktu. Gdyby dotyczył on jedynie ludności w Syrii, tak długi okres wydaje się aż nadto łaskawy (tak S. Corcoran, *The Sins of the Fathers...*, s. 30, przyp. 84). Nasze zdziwienie byłoby mniejsze w sytuacji, gdyby edykt adresowany był do mieszkańców Mezopotamii i Osroeny, prowincji o zdecydowanie większym obszarze.

²¹¹ Zob. R. Astolfi, *Studi sul matrimonio nel diritto Romano postclassico e giustiniano*, Milano 2012, s. 118. T.A.J. McGinn, *Diocletian on Bigamy and Incest*, [w:] *Estudos em Homenagem a Luiz Fabiano Corrêa*, eds. S. Corrêa Fattori et alii, São Paulo 2014, s. 387-389.

²¹² Kara ta polegała na dożywotnim wygnaniu, które połączone było z konfiskatą całego majątku i utratą praw obywatelskich. W razie powrotu skazanemu groziła śmierć. Szerzej na temat tej kary zob. G. Kleinfeller, s.v. *Deportatio in insulam*, RE 1905, vol. V, Hlbd. 1, szp. 231-233.

²¹³ Najogólniej rzecz ujmując – jak pisze J. Misztal-Konecka (*Incestum...*, s. 85) – „*incestum iure gentium* obejmowało wszystkie te przypadki, w których pochodzenia zakazu małżeńskiego dopatrywano się w naturze czy zwyczaju (*mos maiorum, maiorum instituta*), *incestum iuris civilis* zaś – przypadki występowania przeciw *leges*”. Szerzej na temat tej dychotomii i czasu jej powstania zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 83-87; S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 35-47.

²¹⁴ Szerzej zob. S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 156-163.

²¹⁵ Zob. S. Corcoran, *The Sins of the Fathers...*, s. 10.

przypominać o regułach, jakie obowiązywały w zakresie prawa małżeńskiego po ogłoszeniu *Constitutio Antoniniana*²¹⁶.

Wydaje się rzeczą bardziej prawdopodobną, że główną przyczyną ogłoszenia tego edyktu było nieprzestrzeganie rzymskich reguł dotyczących kazirodztwa w prowincjach leżących w widłach Tygrysu i Eufratu, które sąsiadowały z Persją²¹⁷. Jak już pisałem w rozdziale pierwszym, Persja była w źródłach greckich i łacińskich wskazywana jako kraj, w którym nie istniał prawny zakaz kazirodztwa. W edykcie Dioklecjana nie znajdujemy jednak żadnych bezpośrednich odniesień ani do Persji, ani do perskich obyczajów małżeńskich, ani do ich naśladownictwa we wschodnich prowincjach rzymskich, wchodzących niegdyś w skład państwa perskiego. W treści edyktu są jednak pewne fragmenty pozwalające na tego rodzaju skojarzenia. W rozdziale drugim cesarz Dioklecjan przeciwstawia rzymskie małżeństwa, zawarte zgodnie z religią i prawem, małżeństwom zawieranim przez inne ludy, które łączą się w niegodziwych związkach, „przypominając swoją postawą bydło lub dzikie zwierzęta”. W rozdziale trzecim, zapowiadając łaskę dla tych, którzy zawarli kazirodcze małżeństwa albo nie znając obowiązujących w tym zakresie w Rzymie praw, albo *barbaricae inmanitatis ritu* („na modłę barbarzyńskich związków”), cesarz podkreśla w ten sposób wyższość rzymskiej cywilizacji, w której endogamia jest wartością szczególną. Mając jednak świadomość, że jego państwo cechuje różnorodność kulturowa, daruje karę tym, którzy złamali zakaz kazirodztwa z powodu *ignorantia iuris*.

Gdyby przyjąć, że edykt Dioklecjana z 295 r. miał przede wszystkim ukrócić sprzeczną z prawem praktyki małżeńskie w prowincjach wschodnich, wchodzących niegdyś w skład państwa perskiego, należy podkreślić, że nie byłby to jedyny akt prawny tego cesarza związany z Persją. Kilka lat później Dioklecjan ogłosił bowiem edykt, w którym nałożył wysokie kary na zwolenników Maniego²¹⁸. Przywódców manichejczyków skazano na śmierć przez spalenie na stosie²¹⁹. Nakazano także spalić ich pisma, a majątek wyznawców tej

²¹⁶ O takich małżeństwach wspominają dwa epigramy pochodzące jednak z późniejszego okresu, bo z połowy VI w., odkryte w Apamei (SEG 1998, vol. 48, nr 1849). Szerzej zob. D. Feissel, *Deux épigrammes d'Apamène et l'éloge de l'endogamie dans une famille syrienne du VIe siècle*, [w:] AETOΣ: *Studies in Honour of Cyril Mango*, eds. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart/Leipzig 1998, s. 116-136.

²¹⁷ Por. R. Astolfi, *op. cit.*, s. 118-119.

²¹⁸ Datacja edyktu jest sporna. Obecnie niektórzy badacze proponują rok 302 (zob. S. Corcoran, *The Empire...*, s. 135; R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh 2004, s. 58). Edykt ten przetłumaczył na język polski A. Dębiński (*Mosaicarum et Romanarum...*, s. 185-189).

²¹⁹ W momencie pojawienia się manichejczyków w granicach cesarstwa rzymskiego ich nauki uznano za „herezję chrześcijańską”. W rzeczywistości manicheizm był niezależną, eklektyczną religią, w której widoczne są elementy zaratusztriańskie, buddyjskie, a także chrześcijańskie. Z racji tego, że ten nurt religijny narodził się w sasanidzkiej Persji, kraju, z którym Rzym prowadził liczne wojny, władcy rzymscy uznawali manichejczyków niejako za „piątą kolumnę” (tak B. Dumézil, *Chrześcijańskie korzenie Europy*, przeł. P. Rak, Kęty 2008, s. 240). Szerzej zob. V.M. Minale, *Legislazione imperiale e manicheismo da Diocleziano a Costantino. Genesi di un'eresia*, Napoli 2013.

herezji skonfiskować²²⁰. Dioklecjan pisze w edykcie o manichejczykach, że „pojawił się niby jakiś złowroźny znak od nieprzyjawnego nam ludu perskiego”, i że trzeba „się obawiać, aby z upływem czasu nie starali się (...) zarazić niewinnych, prawych i spokojnych Rzymian, a także całego świata godnymi potępienia zwyczajami oraz przewrotnymi prawami Persów i truciznami płynącymi z ich złośliwej wrogości”²²¹. Jak widać, cesarz ten miał ugruntowane, dodajmy zdecydowane negatywne, poglądy na temat Persów, nie sposób więc wykluczyć, że wydając edykt w 295 r. miał na myśli ograniczenie charakterystycznych dla perskiej obyczajowości małżeństw między bliskimi krewnymi, popularnych w dalszym ciągu w rzymskich prowincjach leżących na Wschodzie.

Niektórzy komentatorzy upatrują w tym edykcie również próby rozszerzenia na Wschód rzymskich wartości etycznych, co miało legitymizować planowaną wojnę przeciw Persji²²².

Po wydaniu przez Dioklecjana edyktu z 295 r. żaden cesarz rzymski do Justyniana Wielkiego nie ogłosił aktu prawnego, który tak szeroko i w tak rozbudowanej retorycznie formie odnosiłby się do zakazu kazirodztwa.

²²⁰ Zob. A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 1990, s. 67-69.

²²¹ Coll. 3,4.

²²² Tak H. Chadwick, *The Relativity of Moral Codes: Rome and Persia in Late Antiquity*, [w:] *Early Christian Literature and the Classical Intellectual Tradition. In honorem R.M. Grant*, eds. W.R. Schoedel, R.L. Wilken Paris 1979, s. 135-163.

Rozdział III

Zakaz kazirodztwa w prawie justyniańskim

1. Pokrewieństwo i powinowactwo jako przeszkody małżeńskie w *Instytucjach* i *Kodeksie Justyniańskim*

W wydanych w 533 r. *Instytucjach* określono wyraźnie granice pokrewieństwa, wykluczające możliwość zawarcia małżeństwa (1,10,1-7). Po pierwsze, zawarcie *matrimonium* uniemożliwiało jakiekolwiek pokrewieństwo w linii prostej:

1. Ergo non omnes nobis uxores ducere licet: nam quarundam nuptiis abstinendum est: inter eas enim personas quae parentum liberorumve locum inter se optinent nuptiae contrahi non possunt, veluti inter patrem et filiam vel avum et neptem vel matrem et filium vel aviam et nepotem et usque ad infinitum: et si tales personae inter se coierunt, nefarias atque incestas nuptias contraxisse dicuntur. et haec adeo ita sunt ut, quamvis per adoptionem parentum liberorumve loco sibi esse coeperint, non possint inter se matrimonio iungi, in tantum ut etiam dissoluta adoptione idem iuris maneat: itaque eam quae tibi per adoptionem filia aut neptis esse coeperit, non poteris uxorem ducere, quamvis eam emancipaveris.

„1. Jednak nie każdą <kobietę> wolno nam pojąć za żonę. Od pewnych małżeństw musimy się bowiem powstrzymywać. Nie można mianowicie zawierać małżeństw między dwoma osobami, z których jedna jest wstępnym lub zstępnym względem drugiej, na przykład między ojcem i córką, między dziadkiem i wnuczką, między matką i synem, między babką i wnukiem i tak dalej. Jeżeli osoby te łączą się ze sobą, zawierają niegodziwe i kazirodcze małżeństwo. Zakaz ten jest tak bezwzględny, że dwie osoby, z których jedna stała się wstępnym lub zstępnym drugiej choćby <dopiero> wskutek przysposobienia, nie mogą się połączyć ze sobą węzłem małżeńskim, a nawet po uchyleniu skutków przysposobienia przeszkoda ta nie ustaje. Tak więc tej kobiety, która wskutek przysposobienia stała się dla ciebie córką lub wnuczką, nie będziesz mógł pojąć za żonę, chociażbyś ją uwolnił spod swojej władzy (emancypacja)”²²³.

²²³ Wszystkie cytowane w pracy fragmenty tego dzieła w przekładzie K. Hilmana i T. Palmirskiego (*Instytucje Justyniańskie. Tekst i przekład*, Kraków 2018).

W dalszej części tytułu dziesiątego określono granice pokrewieństwa w linii bocznej. Pokrewieństwo w drugim stopniu uniemożliwiało zawarcie *iustae nuptiae*:

2. Inter eas quoque personas, quae ex transverso gradu cognationis iunguntur, est quaedam similis observatio, sed non tanta. sane enim inter fratrem sororemque nuptiae prohibita sunt, sive ab eodem patre eademque matre nati fuerint, sive ex alterutro eorum. Sed si qua per adoptionem soror tibi esse coeperit, quamdiu quidem constat adoptio sane inter te et eam nuptiae consistere non possunt: cum vero per emancipationem adoptio dissoluta sit, poteris eam uxorem ducere: sed et si tu emancipatus fueris, nihil est impedimento nuptiis. et ideo constat, si quis generum adoptare velit, debere eum ante filiam suam emancipare: et si quis velit nurum adoptare, debere eum ante filium emancipare.

„2. Również między tymi osobami, które połączone są węzłem pokrewieństwa w linii bocznej, przestrzega się podobnych zakazów, ale nie tak rozległych. Oczywiście zabronione jest małżeństwo między bratem a siostrą, <niezależnie od tego> czy mają tych samych rodziców, czy też tylko tego samego ojca albo tę samą matkę. Jeżeli jednak kobieta jakaś stała się twoją siostrą wskutek przysposobienia, to jak długo ono trwa, małżeństwo między wami nie może istnieć. Kiedy jednak ustaną skutki przysposobienia w wyniku uwolnienia jej spod władzy <twojego> ojca, będziesz mógł pojąć ją za żonę. Również jeżeli ty zostaniesz uwolniony spod władzy ojca, nic nie stoi na przeszkodzie małżeństwu. I dlatego, istnieje zgoda co do tego, że jeśli ktoś chce przysposobić zięcia, powinien najpierw dokonać emancypacji swojej córki, a jeśli ktoś chce przysposobić synową, winien przedtem emancypować swojego syna”.

Przeszkodę małżeńską stanowiło również pokrewieństwo w trzecim stopniu:

3. Fratris vel sororis filiam uxorem ducere non licet. sed nec neptem fratris vel sororis ducere quis potest, quamvis quarto gradu sint. cuius enim filiam uxorem ducere non licet, eius neque neptem permittitur. eius vero mulieris quam pater tuus adoptavit filiam non videris impediri uxorem ducere, quia neque naturali neque civili iure tibi coniungitur.

„3. Nie wolno pojąć za żonę córki swojego brata lub swej siostry. Lecz także i wnuczki brata lub siostry, chociaż są one krewnymi czwartego stopnia. Skoro bowiem nie wolno pojąć za żonę czyjejś córki, nie wolno również i wnuczki. Bez żadnej przeszkody możesz się wszakże ożenić z córką kobiety, którą twój ojciec przysposobił, gdyż ta nie jest z tobą spokrewniona ani według prawa naturalnego ani według *ius civile*”.

Małżeństwo mogło być natomiast zawarte między krewnymi w linii bocznej, których łączył czwarty stopień pokrewieństwa:

4. Duorum autem fratrum vel sororum liberi vel fratris et sororis iungi possunt.

„4. Dzieci zaś dwóch braci lub dwóch sióstr lub <dzieci> brata i siostry mogą się połączyć węzłem małżeńskim”.

Prawo justyniańskie nie zezwalało także na małżeństwa z ciotką, zarówno ze strony ojca, jak i matki:

5. Item amitam licet adoptivam uxorem ducere non licet, item materteram, quia parentum loco habentur. qua ratione verum est, magnam quoque amitam et materteram magnam prohiberi uxorem ducere.

„5. Nie można także żenić się z ciotką ze strony ojca, nawet przysposobioną ani z ciotką ze strony matki, ponieważ te zajmują miejsce wstępnych. Z tego samego powodu jest rzeczą słuszną, że zabrania się brać za żonę siostrę dziadka i siostrę babki”.

Mażeńską przeszkodą było także powinowactwo:

6. Adfinitatis quoque veneratione quarundam nuptiis abstinere necesse est. ut ecce privignam aut nurum uxorem ducere non licet, quia utraeque filiae loco sunt. quod scilicet ita accipi debet, si fuit nurus aut privigna: nam si adhuc nurus est, id est si adhuc nupta est filio tuo, alia ratione uxorem eam ducere non poteris, quia eadem duobus nupta esse non potest: item si adhuc privigna tua est, id est si mater eius tibi nupta est, ideo eam uxorem ducere non poteris, quia duas uxores eodem tempore habere non licet. 7. Socrum quoque et novercam prohibitum est uxorem ducere, quia matris loco sunt. quod et ipsum dissoluta demum adfinitate procedit: alioquin si adhuc noverca est, id est si adhuc patri tuo nupta est, communi iure impeditur tibi nubere, quia eadem duobus nupta esse non potest: item si adhuc socrus est id est si adhuc filia eius tibi nupta est, ideo impediuntur nuptiae, quia duas uxores habere non possis.

„6. Także z szacunku dla powinowactwa, wstrzymać się należy od niektórych małżeństw. I tak na przykład nie wolno się żenić z pasierbicą lub synową, ponieważ obie zajmują miejsce córki. To jednak odnosi się do kobiety, która była twoją synową lub pasierbicą. Jeśli bowiem ta kobieta jeszcze jest twoją synową, to jest, dopóki pozostaje jeszcze w związku małżeńskim z twoim synem, nie możesz pojąć jej za żonę z innego powodu, mianowicie zaś dlatego, że kobieta nie może mieć jednocześnie dwóch mężów. Podobnie jeśli jest twoją pasierbicą, czyli jeśli małżeństwo <twoje> z jej matką jeszcze trwa, dlatego nie możesz jej poślubić, albowiem nie wolno ci mieć dwóch żon. 7. Zabronione jest także małżeństwo z teściową i macochą, ponieważ te zajmują miejsce matki. Zakaz ten również znajduje zastosowanie dopiero po rozwiązaniu powinowactwa. W przeciwnym bowiem razie, jeżeli jest jeszcze twoją macochą, to znaczy, jeżeli jej związek małżeński z twoim ojcem jeszcze trwa, ogólny przepis prawa zabrania ci wziąć ją za żonę, ponieważ jedna i ta sama kobieta nie może mieć dwóch mężów. Tak samo, jeśli jest jeszcze twoją teściową, to znaczy, jeśli jej córka nadal pozostaje z tobą w małżeństwie, przeszkadza to małżeństwu, gdyż nie wolno ci mieć dwóch żon. 8. Jednak syn męża z innej żony i córka żony z innego męża, lub odwrotnie, ważnie zawierają małżeństwo, chociażby mieli brata lub siostrę, zrodzonych z zawartego później małżeństwa. 9. Jeśli twoja żona po rozwodzie, wyszedłszy za mąż za kogoś innego, ma z nim córkę, ta nie jest twoją pasierbicą, Iulianus stwierdza jednak, że od

takiego małżeństwa należy się wstrzymać. <Jakkolwiek> bowiem, chociaż zaręczona z synem nie jest synową, zaś zaręczona z ojcem nie jest macochą, to jednak bardziej właściwie i zgodnie z prawem postępują ci, którzy powstrzymują się od tego rodzaju małżeństw. 10. Jest rzeczą pewną, że pokrewieństwo zachodzące między niewolnikami jest przeszkodą dla małżeństwa, na przykład gdyby wyzwoleni zostali ojciec i córka albo brat i siostra”.

W drugiej redakcji kodeksu z 534 r. (*Codex repetitae praelectionis*) komisja przygotowująca tę część kodyfikacji umieściła w księdze piątej, w tytule czwartym *De nuptiis*, a nie, co ciekawe, w tytule piątym *De incestis et inutilibus nuptiis*, piąty rozdział omówionego wcześniej edyktu Dioklecjana z 295 r. dotyczącego małżeństw kazirodczych, nieco modyfikując jego treść (C. 5,4,17):

Nemini liceat contrahere matrimonium cum filia nepte pronepte, itemque matre avia proavia et ex latere amita ac matertera, sorore sororis filia et ex ea nepte, praeterea fratris filia et ex ea nepte, itemque ex adfinibus privigna noverca nuru socru ceterisque, quae iure antiquo prohibentur: a quibus cunctos volumus abstinere.

„Nikomu nie wolno zawierać małżeństwa z córką, wnuczką, prawnuczką, podobnie z matką, babką, prababką, w linii bocznej z siostrą ojca, siostrą matki, córką lub wnuczką siostry, córką lub wnuczką brata. Pośród krewnych ze strony małżonka: z teściową, macochą, pasierbicą, synową oraz pozostałymi krewnymi, z którymi prawo zabrania wstępować w związek małżeński; pragniemy, aby wszyscy powstrzymali się od tego rodzaju związków”²²⁴.

W stosunku do oryginału zmieniono nieco początek a także dodano frazę: *praeterea fratris filia et ex ea nepte*. Był to niewątpliwie wpływ konstytucji wydanej przez Konstancjusza II i Konstansa w 342 r. (C.Th. 3,12,1)²²⁵, w której przywrócono zakaz małżeństw między stryjem i bratanicą oraz wujem i siostrzenicą²²⁶.

Podsumowując, odnośnie do zakresu podmiotowego kazirodztwa Justynian nie wprowadził żadnych zmian w stosunku do regulacji poprzedników. Małżeństwa nie mogli zawierać krewni w linii prostej oraz krewni w linii bocznej do trzeciego stopnia włącznie.

2. Sankcje z tytułu kazirodztwa

W okresie archaicznym oraz republikańskim *incestum* było występkiem religijnym, w związku z tym powodowało sankcje natury sakralnej²²⁷. Cyceron pisze, że za *incestum*

²²⁴ Przekład autora.

²²⁵ Zob. przyp. 22.

²²⁶ Por. R.M. Frakes, *Compiling the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum in Late Antiquity*, Oxford 2011, s. 269; T.A.J. McGinn, *op. cit.*, s. 370, przyp. 703.

²²⁷ Zob. A. Guarino, *Studi...*, s. 218.

pontyfikowie winni wymierzać *supremum supplicium*²²⁸, a więc karę śmierci²²⁹. To, w jaki sposób była ona wykonywana, jest przedmiotem sporu w nauce²³⁰.

W okresie pryncypatu, według dominującej wśród uczonych opinii, wymierzana za kazirodztwo karą była *deportatio in insulam*²³¹, stosowana zarówno wobec mężczyzn, jak i kobiet²³².

W okresie dominatu sankcje karne za *incestum* zostały w pierwszym okresie zaostrzone²³³. Niektóre konstytucje cesarskie przewidywały bowiem nawet karę śmierci²³⁴. Konstytucja Teodozjusza I Wielkiego, przywracająca zakaz zawierania małżeństw między dziećmi rodzeństwa, w razie złamania tej normy przewidywała konfiskatę majątku i karę śmierci polegającą na spaleniu żywem²³⁵.

Cesarze panujący po Teodozjuszu I Wielkim, którzy podtrzymali zakaz zawierania małżeństw pomiędzy najbliższymi krewnymi, zrezygnowali z sankcji w postaci konfiskaty majątku i kary śmierci. Główną sankcją stosowaną w tym czasie był przypadek posagu na rzecz fiskusa²³⁶.

Nowe sankcje z tytułu *incestum* przewidziane zostały w noweli 12 Justyniana Περὶ ἁθεμιτογαμίων (*O niedozwolonych małżeństwach*), wydanej w 535 r.²³⁷

Już we wstępie cesarz podkreślił, że główną pobudką, jaką kierował się, wydając nowe prawo, jest ochrona dzieci z kazirodczych związków, które ponoszą skutki kazirodczego pożycia swych rodziców:

Τοὺς ὑπὲρ τῶν ἁθεμίτων ἔμπροσθεν γεγραμμένους ὑπὸ τῶν βαβασιλευκότων νόμους οὐκ ἐντελῶς ἔχειν ἡγοῦμεθα, οἵπερ τοὺς μὲν ἁθεμίτοις συμβαλόντας γάμοις ἀτιμωρήτους ἔωσι, τὴν δὲ ἐξ αὐτῶν προελθοῦσαν γονὴν, καίτοιγε ἀνεύθυνον οὖσαν,

²²⁸ Ciceron, *O prawach* 2,9,22.

²²⁹ Za karę śmierci za *incestum* opowiedzieli się m.in. Th. Mommsen, *op. cit.*, s. 688; A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, Oxford 1901, s. 300; E. Volterra, *Osservazioni sull'ignorantia iuris nel diritto penale romano*, BIDR 1930, vol. 38, s. 101; A. Guarino, *Studi...*, s. 178; J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 162.

²³⁰ Różne koncepcje (np. zrzućenie ze Skały Tarpejskiej czy zamurowanie żywem po wcześniejszej chłoscie) omawia J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 163.

²³¹ Polegała ona na dożywotnim wygnaniu, które połączone było z konfiskatą całego majątku i utratą praw obywatelskich. W razie powrotu skazanemu groziła śmierć. Więcej na temat tej kary zob. G. Kleinfeller, *op. cit.*

²³² Szerzej dyskusje w tej kwestii przedstawia J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 164-175.

²³³ Więcej *ibidem*, s. 175-182.

²³⁴ Karę główną przewidywała np. konstytucja z 342 r. wydana przez Konstancjusza II i Konstansa, w której przywrócono na terenie prowincji fenickich zakaz zawierania małżeństw z córką brata lub siostry (C.Th. 3,12,1). Konstytucja Teodozjusza I Wielkiego, przywracająca zakaz zawierania małżeństw między dziećmi rodzeństwa, w razie złamania tej normy przewidywała konfiskatę majątku i karę śmierci polegającą na spaleniu żywem. Wspominają o tym w swej konstytucji Arkadiusz i Honoriusz (C.Th. 3,12,3; zob. przyp. 25).

²³⁵ Zob. przyp. 25.

²³⁶ Zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 178.

²³⁷ Co do daty dziennej istnieją rozbieżności. R. Schoell i W. Kroll podają 16 maja (XVII k.Iun); zob. *Corpus Iuris civilis*, t. 3, eds. P. Schoell, G. Kroll, Berlin 1912, s. 99. Według *Authenticum* stało się to później – 10 października (VI id.Octobr.). Por. S. Puliaiti, *Incesti crimina...*, s. 203.

ἀφαιροῦνται τῶν τοῦ πατρὸς· ὥς ἀναγκαῖον ὄν τοὺς μὲν ἀμαρτάνοντας ἀνευθύνους εἶναι, τοὺς δὲ ἀνευθύνους ὥς ἀμαρτάνοντας κολάζεσθαι.

„Nie uważamy, żeby prawa napisane niegdyś przez cesarzy, dotyczące niedozwolonych [małżeństw], były doskonałe²³⁸, ponieważ ci, którzy zawarli niedozwolone małżeństwa, pozostają bezkarni, zrodzone zaś z nich potomstwo, chociaż jest niewinne, pozbawione jest majątku ojca. Jakby było rzeczą konieczną, aby błędzacy byli niewinni, niewinni zaś byli karani jak błędzacy”²³⁹.

W dalszej części Justynian I przechodzi do sankcji, jakie dotkną tych, którzy zawarli kazirodcze małżeństwo (1-3).

1. Θεσπίζομεν τοίνυν, τοῦ λοιποῦ, εἴ τις ἀθέμιτον καὶ ἐναντίον τῇ φύσει (ὄν ὁ νόμος *incestión* τε καὶ *nefarioν* καὶ *damnatον* καλεῖ) συναλλάξειε γάμον, εἴπερ οὐκ ἔχει παῖδας ἐκ προτέρων γνησίων τε καὶ ἀμέμπτων αὐτῷ γενομένους γάμων, εὐθὺς μὲν αὐτῷ τὴν τῶν οἰκείων πραγμάτων ἔκπτωσιν ἐπικεῖσθαι, ἅμα δὲ καὶ τῶν ὀνόματι προικὸς ἐπιδεδομένων αὐτῷ μηδενὸς ἀπολαύειν, ἀλλὰ πάντα τῷ ταμείῳ προσκυροῦσθαι. ἀνθ' ὅτου γὰρ ἐξὸν γαμεῖν νενομισμένα παρανόμων ἐρᾶ, καὶ συγχεῖ μὲν γονάς, ἀδικεῖ δὲ τὰ γένη, πράττει δὲ ἀσεβῆ τε καὶ ἀνόσια, καὶ τοιαῦτά γε ἐπιθυμεῖ, ὅποια πολλὰ καὶ τῶν ἀλόγων ἀποσεύεται ζῶων ἔστω γε αὐτῷ ποινὴ μὴ δήμευσις μόνον, ἀλλὰ καὶ ζώνης ἀφαίρεσις καὶ ἐξορία, καὶ εἴ γε εὐτελεῖς εἴη, καὶ τοῦ σώματος αἰκισμός, ὅπως ἂν μάθοι σωφρονεῖν καὶ εἴσω τῆς φύσεως μένειν, ἀλλὰ μὴ τρυφᾶν τε καὶ ἐρᾶν ὑπερόρια, καὶ τῶν παραδεδομένων ἡμῖν ἐκ τῆς φύσεως καταυθαδιάζεσθαι νόμων. καὶ τῆς γυναικός, εἰ τὸν νόμον ἐπισταμένη τοῦτου μὲν ἀμελήσειεν, ἀθεμίτοις δὲ ἑαυτὴν ἐπιδοίη γάμοις, ὑπὸ τὴν αὐτὴν γινομένης ποινὴν.

2. Εἰ μέντοι τύχοιεν ἐκ προτέρων γάμων ἀμέμπτων παῖδες ὄντες αὐτῷ, ἢ ἔγγονοι τυχόν ἢ καὶ περαιτέρω, τὴν πατρώαν εὐθὺς ἐκεῖνοι λήψονται διαδοχὴν, αὐτεξούσιοι μὲν τῇ τοῦ πατρὸς τιμωρίᾳ γινόμενοι, τρέφοντες δὲ ὅμως αὐτὸν καὶ τὰ ἄλλα τῶν ἀναγκαίων παρέχοντες. εἰ γὰρ καὶ τῶν νόμων ὑπερόπτῃς εἴη καὶ ἀσεβής, ἀλλὰ πατὴρ ὅμως ἐστί. 3. Καὶ τοῦτο μὲν ὁ μετὰ ταῦτα ἐχέτω χρόνος ὁ μετὰ τὴν παροῦσαν ἡμῶν διάταξιν ῥέων, ὁ μηδὲνα λυπήσων, εἴ γε σωφρονοίῃ. ἔξεστι γὰρ μηδὲν ἀμαρτάνοντας ὑπὸ τῷ νόμῳ τούτῳ μὴ τετάχθαι. Τὸ δὲ γε ἥδη παρωχηκὸς οὔτε παντελῶς ἐῶμεν ἀνεύθυνον οὔτε παντάπασιν ὑπὸ πικρὰν φέρομεν ἀγανάκτησιν. Ἄλλ' εἴ τις ἀθέμιτος γέγονε γάμος, εἰ μὲν ἔφθασεν οἰωδῆποτε τρόπῳ οὗτος διαλυθῆναι, ἀνεύθυνος ἔστω. εἰ δὲ ὅδε ἡμῶν ὁ νόμος εὖροι τινὰ μετὰ τῶν τοιούτων γάμων, ἄδειαν ἐκεῖνος ἐχέτω, ἅψ' οὐπερ ἅπασιν ἐμφανὲς γένοιτο, ἐνιαυτῶν εἴσω δυο τὴν οὕτως αὐτῷ συναφθεῖσαν ἀποπέμπειν γαμετὴν, οὐκ ἐπανελευσομένην ἔτι πρὸς αὐτὸν οὐδὲ διεστῶσαν μὲν τῷ σχήματι, ταῖς δὲ ἀληθείαις συνοῦσαν (ἴσως γὰρ οὕτως καὶ τοῖς προτέροις ἀπολογήσεται), μόνῃς quartae τῆς αὐτοῦ περιουσίας μοίρας

²³⁸ Na temat krytyki poprzedników zob. M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.*, Göttingen 2003, s. 146.

²³⁹ Przekłady noweli 12 piora autora.

ἐπὶ τὸ δημόσιον φερομένης. Καὶ τοὺς γε παῖδας, ἐπειδὴ περ αὐτοῖς ὡς ἀνευθύνους συγχωροῦμεν, εἰ μὲν μόνοι καὶ μὴ μεθ' ἑτέρων καὶ αὐτῶν γνησίων εἶεν ἐξ ἑτέρων γάμων ἀνευθύνων γενομένων, μὴ στερεῖσθαι τῆς πατρῴας διαδοχῆς· εἰ μὴ δικαίως αὐτοὺς μισήσας ὁ πατήρ διὰ τινὰ ἑτέραν νόμιμον πρόσκρουσιν τῆς οἰκείας ἀποκλείσειε διαδοχῆς. Εἰ μέντοι γε καὶ γάμος εἴη τις ἕτερος προγενόμενος καὶ οὐδὲν τῷ νόμῳ προσκρούων, καὶ παῖδες ἐκεῖθεν γένοιτο, τὰς μὲν τρεῖς μοῖρας τοῦ κλήρου τοῖς πανταχόθεν ἀμέμπτοις τε καὶ ἀνευθύνους καταλιμπάνεσθαι παισίν, εἰ μὴ τι προσκρούσειαν ἕτερον, ὅπερ αὐτοὺς ἀναξίους τῆς τοῦ πατρὸς κατὰ νόμον δεικνύσει διαδοχῆς· τὴν δὲ τετάρτην τοῖς παισὶ τοῖς ὕβρισμένοις μὲν, ἀνευθύνους δὲ ὅμως, καταλιμπάνειν ἐξέστω, καὶ αὐτοῖς ἀμέμπτοις τὰ ἄλλα πανταχόθεν περὶ τὸν πατέρα φαινομένοις· δηλαδή προεξαίρουμένης ἐκ τῆς πατρῴας περιουσίας τῆς τετάρτης μοῖρας, ἣν τῷ δημοσίῳ δίδοσθαι προσετάξαμεν. Δίδομεν δὲ αὐτοῖς οὐκ ἐκ διαθήκης μόνης, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀδιαθέτου τῶν γεγεννηκότων κατὰ τὸν ἔμπροσθεν ἡμῖν εἰρημένον τρόπον γίνεσθαι κληρονόμους. Ταῦτο δὲ τούτου κρατοῦντος, εἰ καὶ μετὰ τὸ τὴν προτέραν ἀποπέμψασθαι γαμετὴν τὴν ἀθεμίτως αὐτῷ συναφθεῖσαν ἑτέραν ἄγοιτο κατὰ νόμον γυναῖκα, παῖδων αὐτῷ καὶ ἐκ τῆς προτέρας ὄντων καὶ ὕστερον ἐκ τῆς νομίμου γενομένων. οὕτω γὰρ τὸν ἔμπροσθεν χρόνον τῇ φιλανθρωπίᾳ νικήσομεν· τῆς προικὸς δηλαδή τῇ ἀποστάσει γυναικὶ διδομένης. Εἰ δὲ μὴ τὴν γαμετὴν ἀποπέμψαιτο ἐνιαυτῶν εἴσω *duorum* ἂφ' οὗπερ ὁ νόμος δημοσίᾳ γένοιτο φανερός, αὐτὸς τε ἐκπιπτέτω τῆς αὐτοῦ περιουσίας καὶ ἡ γυνὴ τῆς προικὸς, καὶ ὑπὸ τὴν εἰρημένην γινέσθω ποινήν. οἱ τε τοιοῦτοι παῖδες οὐδὲν ἐκ τῆς πατρῴας περιουσίας ἔξουσιν, οὐδὲ μὴν τῆς μητρῴας προικὸς. Ἄλλ' εἰ μὲν εἶεν ἐκ προτέρων γάμων ἀνευθύνων παῖδες αὐτῷ γενόμενοι, ἐκεῖνοι τὰ πράγματα λήψονται, παρὰ τὴν *quartam* δηλαδή μοῖραν τὴν εἰς τὸ δημόσιον φερομένην· αὐτεξούσιοι τε γινόμενοι καὶ τὸν πατέρα τρέφοντες καὶ τὴν ἄλλην αὐτῷ παρέχοντες ἀρκοῦσαν θεραπείαν, καθὰ φθάσαντες εἴπομεν. τῆς προικὸς κἀνταῦθα τῆς ἀθεμίτου γυναικὸς ὑπὸ τὸ δημόσιον γινομένης. Εἰ μέντοι γε παῖδες οὐκ εἶεν ἐκ προτέρων ἀμέμπτων γάμων τῷ ταῦτα πράξαντι γενομένοι, τῆνικαῦτα τῆς πάσης αὐτοῦ περιουσίας κύριον ἔσται τὸ δημόσιον. τοῦτο γὰρ δὴ καὶ ἐπὶ τῶν μετὰ ταῦτα γαμούντων ἀθέμιτα νενομοθετήκαμεν, ἐν ἴσῳ διὰ πάντων τιθέντες τὸν οὐκ ἀποπεμπόμενον εἴσω τοῦ ῥηθέντος ἡμῖν χρόνου τὴν ἀθέμιτον γαμετὴν τῷ μετὰ τόνδε ἡμῶν τὸν νόμον τῶν ἀθεμίτων τε καὶ μεμνημένων τινὰ γάμων ἐλομένῳ.

„1. Nakazujemy więc, że jeśli w przyszłości ktoś zawrze niezgodne z prawem i sprzeczne z naturą małżeństwo (które prawo nazywa kazirodczym, niegodziwym i karalnym), nawet jeśli nie miałby dzieci zrodzonych z poprzednich, legalnych małżeństw, którym nie można niczego zarzucić, wnet grozić mu będzie konfiskata całego mienia, łącznie z tym, co uzyskał tytułem posagu, i nie zostanie mu nic, lecz wszystko przypadnie skarbowi państwa. Dlatego ten, któremu wolno było zawrzeć zgodne z prawem małżeństwo, a który pokochał wbrew prawu, zepsuł krew potomków, obraził ród, dopuścił się rzeczy bezbożnej i niegodziwej,

i zapragnął tego, czego unikają nawet liczne i nierozumne zwierzęta, będzie ukarany nie tylko konfiskatą mienia, lecz także odebraniem pasa jego urzędu i wygnaniem, jeśli zaś pochodzi z niższych warstw, spotka go kara cielesna, aby nauczył się być powściągliwym i żyć zgodnie z naturą, a nie być wyuzdanym i pożądać tego, co przekracza dozwolone granice, i aby nie szydził z praw, które ustanowiła dla nas natura. Ta sama kara dosięgnie także kobietę, jeśli świadomie zaniecha tego prawa i sama siebie odda w niedozwolone małżeństwo. 2. Jeśli jednak zdarzyłoby się, że [osoba taka] ma dzieci z wcześniejszych małżeństw, albo żyłyby wnuki lub jeszcze odleglejsi potomkowie, wnet otrzymają oni majątek jedni po drugich i zostaną uwolnieni spod władzy ojcowskiej z powodu nałożonej na ojca kary, utrzymując go jednak i zaopatrując we wszystko, co jest niezbędne. Jeśli bowiem nawet wzgardził prawami i okazał się bezbożnikiem, jest jednak ojcem. 3. Takie prawo niech obowiązuje w przyszłości po wydaniu naszego rozporządzenia, i nikt nie ucierpi, jeśli będzie powściągliwy. Nie będzie dozwolone, żeby prawu temu podlegali ci, którzy są niewinni. Co do tych, którzy zawarli takie małżeństwa w przeszłości, ani nie pozwolimy, aby byli całkowicie bezkarni, ani nie okażemy im zbyt surowego gniewu. Lecz jeśli ktoś zawarł kazirodcze małżeństwo, jeśli zdążył rozwiązać je w jakikolwiek sposób, nie zostanie ukarany. Jeśli jednak okaże się, że żyje w tego rodzaju małżeństwie w momencie wydania tego prawa, niech wolno mu będzie – co niech stanie się jawne dla wszystkich – odesłać w ciągu dwóch lat poślubioną w ten sposób małżonkę. Jeśli ta nie powróci do niego i rozłąka niej jest jedynie fikcyjna, lecz dalej jest z nim faktycznie związana (być może bowiem usprawiedliwia się tak wcześniejszym małżeństwem), jedynie czwarta część jego majątku przypadnie skarbowi państwa. Dzieciom zaś, jako że są niewinne, przebaczymy, i nie zostaną one pozbawione majątku, jeśli są jedynakami i ojciec nie ma innych prawych dzieci z innego ważnie zawartego małżeństwa, chyba że ojciec pozbawi je przejęcia majątku, wzgardziwszy nimi słusznie z powodu jakiegoś przewidzianego przez prawo zdarzenia. Jeśli jednak istniało jakieś wcześniej zawarte małżeństwo, zawarte zgodnie z prawem, z którego urodziły się dzieci, należy pozostawić 3/4 spadku dzieciom, którym nie można ani niczego zarzucić, ani przypisać winy, chyba że dopuścili się jakiegoś zachowania, które czyni je niegodnymi przejęcia majątku ojca. Jedna czwarta spadku powinna przypaść dzieciom skrzywdzonym, jednak jednocześnie niewinnym²⁴⁰, pod warunkiem, że ich postawa względem ojca okaże się po każdym względem właściwa. Nakazujemy oczywiście [w obu przypadkach], żeby czwarta część ojcowskiego majątku, wzięta zawczasu, przypadła skarbowi państwa. Zezwalamy im dziedziczyć po przodkach nie tylko na podstawie testamentu, lecz także bez testamentu, zgodnie z przedstawionym wam wcześniej sposobem. To, co [powiedziano wyżej], będzie obowiązywać, jeśli po odesłaniu wcześniejszej żony, żyjącej w kazirodczym związku, weźmie, zgodnie z prawem, drugą żonę, zarówno w stosunku do dzieci, które urodziły mu się z wcześniej zawartego małżeństwa, jak i tych, które urodziły się z małżeństwa zawartego później zgodnie z prawem. W ten sposób dzięki życzliwości

²⁴⁰ Cesarz ma tu z pewnością na myśli dzieci nieprawe.

odniesiemy zwycięstwo nad minionym czasem; poprzedniej żonie zostanie oczywiście zwrócony posag. Jeśli jednak [mężczyzna] nie odeśle żony w ciągu dwóch lat, od kiedy prawo to stało się powszechnie znane, on sam będzie pozbawiony swego majątku, żona zaś posagu, i będzie podlegał wspomnianej wyżej karze. Dzieci z takiego małżeństwa nie otrzymają jakiegokolwiek części majątku ojca ani matczynego posagu. Jeśli jednak żyją dzieci z wcześniejszych małżeństw zawartych zgodnie z prawem, one otrzymają majątek, oczywiście z wyjątkiem czwartej jego części, która przypadnie skarbowi państwa; [dzieci te] staną się osobami własnowolnymi²⁴¹, będą jednak żywić ojca i zapewniać mu inne wystarczające wsparcie, jak już wspomnieliśmy wcześniej. Posag kobiety żyjącej w niedozwolonym małżeństwie przypadnie skarbowi państwa. Jeśli [mężczyzna] nie ma dzieci z takiego wcześniej zawartego zgodnie z prawem małżeństwa, cały jego majątek przypadnie skarbowi państwa. Nakazujemy, aby postanowienia te obowiązywały także tych, którzy zawrą niedozwolone małżeństwa po przyjęciu tych regulacji, w równym bowiem stopniu pod każdym względem dotyczą one tego, który nie odesłał w określonym przez nas czasie żony, z którą żył w niedozwolonym małżeństwie, jak i tego, który wybrał niedozwolone i zniechwalone małżeństwo już po ogłoszeniu przez nas tego prawa”.

Sankcje, które przewidział cesarz w nowej ustawie, uzależnione były od tego, czy osoby, które dopuściły się *incestum*, miały dzieci zrodzone z poprzednich małżeństw zawartych zgodnie z prawem. W rozdziale pierwszym ustawodawca określił kary dla bezdzietnych. Spotkać ich miała konfiskata majątku na rzecz skarbu państwa, także dóbr posagowych. Kary dodatkowe zróżnicowane były w zależności od tego, czy kazirodcami okazali się *honestiores*, czy *humiliores*²⁴². Pierwszym groziła utrata urzędu i *eksoria*, czyli wygnanie²⁴³, drugim zaś *toú sómatos aikismós*, czyli bliżej nieokreślona kara cielesna²⁴⁴. Justynian wyraźnie stwierdził, że kobieta, która dopuściła się kazirodztwa świadomie, powinna ponieść tę samą karę, co mężczyzna. Można zatem postawić tezę, że nie była ona karana za zawarcie kazirodczego małżeństwa w przypadku *ignorantia iuris*²⁴⁵.

W rozdziale drugim Justynian określił kary dla sprawców, którzy mieli dzieci, wnuki lub prawnuki, urodzone z ważnie zawartego małżeństwa jeszcze przed popełnieniem

²⁴¹ Czyli osobami *sui iuris*, niepodlegającymi władzy ojcowskiej.

²⁴² Na temat zróżnicowania kar w zależności od tego, jaki był status społeczny sprawcy, zob. G. Cardasia, *L'apparition dans le droit des classes d'«honestiores» et d'«humiliores»*, RHD 1950, vol. 28, s. 319-324; P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970, s. 103-178; O. Robinson, *Some Thoughts on Justinian's Summary of Roman Criminal Law*, BIDR 1991-1950, vol. 94-95, s. 94-96.

²⁴³ Trudno powiedzieć, czy chodziło o *deportatio* czy *relegatio in insulam*. Na temat różnic w doktrynie zob. U. Brasiello, *La repressione penale in diritto Romano*, Napoli 1937, s. 323; P. Voci, *L'errore nel diritto Romano*, Milano 1937, s. 201, przyp. 3; E. Nardi, *La reciproca posizione successoria dei coniugi privi di conubium*, Roma 1938, s. 90, przyp. 4; A. Guarino, *Studi...*, s. 266; S. Pulatti, *Incesti crimina...*, s. 210-211.

²⁴⁴ Mogła to być albo *verberatio* (zob. B. Biondi, *op. cit.*, s. 479), albo jakaś cięższa forma, np. mutylacja. Szerzej zob. S. Pulatti, *Incesti crimina...*, s. 210, przyp. 26.

²⁴⁵ J. Misztal-Konecka uznała, że „był to pierwszy przypadek występowania autonomicznie *ignorantia iuris* w karaniu *incestum*” (*Incestum...*, s. 114).

przestępstwa. Ponieważ konfiskata majątku byłaby karą dotyczącą niewinnych zstępnych, cesarz zaniechał jej, wprowadzając inną – natychmiastową emancypację dzieci urodzonych z wcześniej zawartego *matrimonium*²⁴⁶. Zstępny, którzy na skutek kary, jaka dotknęła ojca, wyszli spod jego władzy ojcowskiej, przypaść miał w drodze sukcesji uniwersalnej majątek sprawcy. A zatem sankcją za *incestum* była w tym przypadku utrata *patria potestas* i majątku na rzecz zstępnych²⁴⁷. Na dzieciach ciążył nadal jednak obowiązek utrzymania ojca.

W rozdziale trzecim cesarz wyraźnie zaznaczył, że nowe prawo nie będzie działało wstecz. Przepisy ustawy mogły być bowiem stosowane jedynie wobec osób, które zawarły kazirodzcy związek po wydaniu tej noweli. Jeśli kazirodzce małżeństwo rozwiązano przed wejściem w życie nowego prawa, strony takiego związku miały zagwarantowaną całkowitą bezkarność.

Małżonków, którzy w czasie ogłoszenia ustawy trwali w kazirodzcych związkach, zobowiązano do porzucenia partnera w ciągu dwóch lat. Jeśli mężczyzna porzucił swoją partnerkę w kazirodzcy związek, spotykała go kara konfiskaty 1/4 uprzednio wydzielonego majątku, nie dotyczyło to jednak posagu. To, co stanie się z pozostałym po konfiskacie majątkiem, zależało od statusu prawnego dzieci. Jeśli winny *incestum* miał jedynie *liberi incestuosi*, dziedziczyły one pozostałe 3/4 majątku. Jeśli jednak miał zarówno dzieci z poprzednich legalnych małżeństw, jak i ze związków kazirodzcy, 3/4 majątku przypaść miało dzieciom prawowitym (czyli 9/16 całego majątku), 1/4 zaś (czyli 3/16 całego majątku) dzieciom zrodzonym ze związku kazirodzcy. W obu grupach majątek dzielono pomiędzy dzieci *per capita*. Zstępni dziedziczyli również wówczas, kiedy nie zostali uwzględnieni przez ojca w testamencie. Dzieci nie mogły jednak przejąć majątku ojca, jeśli dopuściły się jakiegokolwiek zachowania, które uczyniło je osobami niegodnymi dziedziczenia²⁴⁸.

Te same zasady obowiązywać miały w przypadku, kiedy po rozwiązaniu kazirodzcy małżeństwa zawarto *iustum matrimonium* i istniały dzieci zrodzone z obu małżeństw.

W dalszej części rozdziału trzeciego Justynian określił sankcje na wypadek, gdyby nie doszło w ciągu dwóch lat do rozwiązania kazirodzcy związku małżeńskiego. Również i w tym przypadku kary były zróżnicowane. Jeśli małżonkowie mieli jedynie dzieci, które były owocem kazirodstwa, ojciec miał być ukarany konfiskatą majątku, matka zaś pozbawiona posagu. Oboje małżonkowie mieli być także dotknięci dodatkowymi karami przewidzianymi w rozdziale pierwszym ustawy. W takim przypadku dzieciom nie

²⁴⁶ Emancypacja dzieci zachodziła *per patris poenam*. Por. S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 207.

²⁴⁷ Por. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 192.

²⁴⁸ Por. E. Franciosi, *op. cit.*, s. 738; J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 201-202; S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 209.

pozostawała żadna część majątku osoby winnej kazirodztwa ani matczynego posagu. Jeśli jednak małżonkowie mieliby dzieci z legalnego małżeństwa, sankcjami były utrata *patria potestas*, konfiskata czwartej części majątku na rzecz skarbu państwa oraz utrata posagu. Reszta majątku, czyli 9/16 całego majątku, przyspaść miała dzieciom, które zobowiązano także do ponoszenia kosztów utrzymania ojca²⁴⁹. Na końcu rozdziału trzeciego cesarz podkreślił, że postanowienia te dotyczyć będą także tych, którzy zawarli kazirodczy związek już po wydaniu noweli 12.

Ustawodawstwo Justyniana przewidywało także nieliczne wyjątki w zakresie karania winnych *incestum*²⁵⁰. W zredagowanej w języku greckim noweli 139²⁵¹, adresowanej do mieszkańców *pagus Sindys*²⁵² oraz Żydów z Tyru, Justynian zezwolił na trwanie w kazirodczych związkach po warunkiem spełnienia pewnych wymogów. Wymienieni wyżej zwrócili się z petycją do cesarza, aby zezwolił im na trwanie w kazirodczych małżeństwach²⁵³

²⁴⁹ Por. S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 209.

²⁵⁰ Odpowiedzialności z tytułu kazirodztwa można było także uniknąć na skutek uzyskania dyspensy (*licentia*), czyli aktu zwalniającego daną osobę od powinności przestrzegania norm prawa powszechnie obowiązującego. W okresie republiki takim władnym organem był senat. Źródła milczą jednak w kwestii skorzystania z tego uprawnienia, jeśli idzie o zakazy małżeńskie wynikające z bliskiego pokrewieństwa (zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 92). W okresie cesarstwa *licentia* mogła być udzielona przez cesarza. W konstytucjach cesarskich z V w. znajdujemy jednak zapowiedzi, że władcy nie będą udzielali w przyszłości indywidualnych zezwoleń. Zob. np. konstytucja Honoriusza i Teodozjusza (C.Th. 3,10,1) czy konstytucja Zenona (C. 5,8,2). Zakaz udzielenia indywidualnych licencji obowiązywał także w prawie justyniańskim za sprawą uwzględnienia w *Codex repetitae praelectionis* wymienionej wyżej konstytucji cesarza Zenona.

²⁵¹ Na temat tej noweli zob. J. Gaudemet, *Iustum matrimonium*, RIDA 1949, vol. 2, s. 360; A.M. Rabello, *Giustiniano, Ebrei e Samaritani alla luce delle fonti storico-letterarie, ecclesiastiche e giuridiche*, Milano 1988, t. 2, s. 812-813; E. Franziosi, *op. cit.*, s. 740-742; S. Puliatti, *Ricerche...*, cz. 2, s. 33-36; S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 214-217; D. Masini, *op. cit.*, s. 60-63.

²⁵² *Pagus Sindys* był zapewne niewielką wspólnotą, którą trudno dzisiaj dokładnie zidentyfikować. Można domniemywać, że funkcjonowała ona na wybrzeżu fenickiej Syrii, niedaleko Tyru, którego to żydowscy mieszkańcy wymienieni są również jako adresaci tego prawa (por. S. Puliatti, *Ricerche...*, cz. 2, s. 33, przyp. 72; *idem*, *Incesti crimina...*, s. 214, przyp. 35).

²⁵³ Prawo żydowskie, w przeciwieństwie do prawa rzymskiego, zezwalało na poligamię, małżeństwo z siostrzenicą oraz, zgodnie z prawem lewiratu, z żoną zmarłego brata. W *Księdze Powtórzonego Prawa* 25, 5-10 czytamy: „5 Jeśli bracia będą mieszkać wspólnie i jeden z nich umrze, a nie będzie miał syna, nie wyjdzie żona zmarłego za mąż za kogoś obcego, spoza rodziny, lecz szwagier jej zbliży się do niej, weźmie ją sobie za żonę, dopełniając obowiązek lewiratu. 6 A najstarszemu synowi, którego ona urodzi, nadadzą imię zmarłego brata, by nie zaginęło jego imię w Izraelu. 7 Jeśli nie będzie chciał ten mężczyzna wziąć swej bratowej za żonę, pójdzie bratowa do bramy miasta, do starszych i powie: «Nie mam szwagra, który by podtrzymał imię brata swego w Izraelu. Szwagier nie chce na moją korzyść dopełnić obowiązku, jaki ciąży na nim». 8 Starsi tego miasta zawezwą go i przemówią do niego. Jeśli będzie obstawał przy swoim i powie: «Nie chcę jej poślubić», 9 pójdzie do niego bratowa na oczach starszych, zdejmie mu sandał z nogi, plunie mu w twarz i powie: «Tak się postępuje z człowiekiem, który nie chce odbudować domu swego brata». 10 I będzie nazwane imię jego w Izraelu: «Dom tego, któremu zzuto sandał»” (przeł. ks. W. Borowski, [w:] *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2014). Szerzej na temat lewiratu zob. G. de Bonfils, *Gli schiavi degli ebrei nella legislazione del IV secolo. Storia di un divieto*, Bari 1992, s. 148-154; W. Homolka, *Das Jüdische Eherecht*, Berlin 2009, s. 43-46. Dla Żydów w cesarstwie zakaz lewiratu wynikał z konstytucji Konstancjusza II i Konstansa, wydanej 30 kwietnia 355 r. (C.Th. 3,12,2: *Etsi licitum veteres crediderunt nuptiis fratris solutis ducere fratris uxorem, licitum etiam post mortem mulieris aut divortium contrahere cum eiusdem sorore coniugium, abstineant huiusmodi nuptiis universi nec aestiment posse legitimos liberos ex hoc*

i nie stosował wobec nich sankcji wynikających ze złamania zakazu kazirodztwa²⁵⁴. Nowela 139 przewidywała możliwość uzyskania zezwolenia od władz państwowych na trwanie w takich zawartych wcześniej kazirodczych związkach pod warunkiem zapłaty 10 libr złota²⁵⁵. Ci, którzy wpłacili tę kwotę, nie podlegali regułom dotyczącym konfiskaty majątku, przewidzianym w noweli 12. Nie musieli także porzucić małżonka, z którym połączyli się w kazirodczym związku, a dzieci zrodzone z takich małżeństw – nawet te, które przyszły na świat już po wydaniu noweli 139 – mogły dziedziczyć beztestamentowo po rodzicach²⁵⁶.

Justynian zastrzegł wyraźnie w tej ustawie, że jego *synchóresis*, czyli ustępstwo, dotyczy jedynie tych, którzy wystąpili z petycją²⁵⁷. Romaniści tłumaczą w różny sposób fakt, że prawo to, będące w pewnym sensie przywilejem, ograniczono jedynie do wąskiej grupy Żydów z Tyru i mieszkańców wsi Sindys. Być może do głosu doszedł racjonalizm władcy, świadomego faktu, że kazirodcze małżeństwa na tym terenie były na tyle powszechne, że działania zmierzające do ich szybkiego usunięcia były skazane na porażkę²⁵⁸. Alfredo Mordechai Rabello zakłada, że Justynian przyjął petycję Żydów z Tyru i potraktował ich w sposób wyjątkowy głównie ze względu na porządek publiczny albo by uniknąć zakłóceń w tej bardzo wrażliwej części imperium²⁵⁹. S. Puliatti uważa zaś, że Justyniana przekonały przede wszystkim racje ekonomiczne, zaawansowany wiek osób występujących z petycją, długi czas trwania małżeństwa oraz istnienie dzieci. Autor ten podkreśla też, że

consortio procreari: nam spurios esse convenit qui nascentur. – „Chociaż dawni uważali, że po rozwiązaniu małżeństwa brata wolno jest poślubić żonę brata i wolno także po śmierci żony albo przeprowadzeniu rozwodu związać się węzłem małżeńskim z jej siostrą, niech wszyscy powstrzymają się od tego rodzaju małżeństw ani niech nie myślą, że z takiego związku mogą urodzić się prawe dzieci: albowiem jest rzeczą przyjętą, że ci, którzy się narodzą, są dziećmi nieprawymi” (przekład autora); zob. G. Franciosi, *Clan gentilizio e strutture monogamiche. Contributo alla storia della famiglia romana*, t. 2, Napoli 1976, s. 82-85). W kolejnych latach zakaz ten był wielokrotnie ponawiany w konstytucjach, zakazujących małżeństw między powinowatymi (zob. C.Th. 3,12,4; C. 5,5,8; 5,5,9). Lewirat stał się stopniowo coraz rzadszy wśród Żydów, jednak społeczność żydowska w Tyrze kontynuowała prawdopodobnie tę praktykę w czasach Justyniana (tak E. Franciosi, *op. cit.*, s. 741, przyp. 54). Szerzej na temat statusu prawnego Żydów w cesarstwie rzymskim zob. J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain. Leur condition juridique, économique et sociale*, t. 1-2, Paris 1914; R.W. Mathisen, *The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity (ca. 300-540 CE)*, [w:] *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th-11th centuries*, eds. J. Tolan, N. de Lange, L. Foschia, C. Nemo-Pekelman, Turnhout 2014, s. 35-53.

²⁵⁴ Sankcje te przewidywała ogłoszona cztery lata wcześniej nowela 12 Justyniana, o której pisałem wyżej.

²⁵⁵ Co stanowiło 3,274 kg. Zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 91, przyp. 37.

²⁵⁶ Uznawano je za *legitimati per rescriptum principis* (zob. E. Franciosi, *op. cit.*, s. 740-742; G. Luchetti, *La legittimazione dei figli naturali nelle fonti tardo imperiali e giustinianee*, Milano 1990, s. 248-249, przyp. 130).

²⁵⁷ οὐκ εἰς παράδειγμα ἑτέρων τοῦτο παρ' ἡμῶν θεσπισθέν, ἀλλ' εἰδότες ἑτέρου αἰτήσσειε, πρὸς τῷ μηδενὸς τυγχάνειν τῶν αἰτουμένων τήν τε οὐσίαν ἀποβαλεῖ καὶ πρὸς γε τὰς εἰς τὸ σῶμα ποινὰς ὑποστάς ἐξορίαν οἰκήσῃ διηνεκῇ. – „Nie uznajemy tego za przykład ustanowiony przez nas dla innych [osób], lecz aby pozostali wiedzieli, że jeśli [ktokolwiek] zwróci się z taką prośbą – poza tym że niczego nie osiągnie – straci majątek i, zaznawszy kar cielesnych, będzie przebywał na wiecznym wygnaniu” (przekład autora).

²⁵⁸ Tak J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 92.

²⁵⁹ Tak A.M. Rabello, *op. cit.*, s. 812-813.

dla społeczności, do których kierowana jest ta nowela, endogamia stanowiła swoistą obronę substancji majątkowej, a tym samym dobrobytu rodziny wielopokoleniowej, która dzięki zawarciu małżeństw między krewnymi konsangwicznymi nie pozwalała na rozproszenie dóbr²⁶⁰.

²⁶⁰ Tak S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 215.

Rozdział IV

Ustawy Justyniana I i Justyna II przeciw niedozwolonym małżeństwom w Mezopotamii, Osroenie i Eufratezji

1. Nowela 154 Justyniana *O tych, którzy zawierają w sposób niedozwolony małżeństwa w Osroenie*

Ustawodawstwo rzymskie dotyczące kazirodztwa nie było przestrzegane na Wschodzie, w prowincjach położonych między Eufratem i Tygrysem. Świadczą o tym między innymi źródła z pierwszej połowy V w. Ósmy list²⁶¹ Teodoret z Cyru, biskupa i jednego z ojców Kościoła, potwierdza funkcjonowanie tego rodzaju zakazanych związków małżeńskich. Jest on adresowany do trzech dekurionów miasta Zeugma²⁶². Autor krytykuje ich za to, że jedni z nich zaręczyli swoje córki z bratankami, drudzy zaś, będąc wujami, zdecydowali się poślubić swoje siostrzenice²⁶³.

²⁶¹ Data jego powstania jest nieznana.

²⁶² Miasto antyczne, położone na zachodnim brzegu Eufratu, nieopodal dzisiejszego miasta Gaziantep w Turcji. Założył je ok. 300 r. p.n.e. Seleukos I Nikator. Pierwotnie było macedońską kolonią wojskową, która strzegła przeprawy przez Eufrat. Na cześć swojego założyciela nazywano je *Seleucją nad Eufratem* lub *Seleucją przy Moście*. W 64 r. p.n.e. miasto znalazło się w granicach imperium rzymskiego, a jego nazwę zmieniono na *Zeugma*, co w języku greckim oznacza „przeprawę mostową” lub „most pontonowy”.

²⁶³ „Do urzędników z Zeugmy, Eulaliusza, Germana i Proteusza: Pewna wieść, która tu dotarła i głosi, że u was poważono się na czyn zarówno niegodny was, jak i nie dający się pogodzić z pobożnością, srodze nas zmartwiła. Bo jakżeż nie mamy doznawać bólu, skoro dowiedzieliśmy się, że takiego haniebnego występku dopuścili się ludzie zrodzeni z biskupów i wychowani w wierze, której – jak zapewnijają – jeszcze teraz pozostają wierni. Oby to była wiadomość fałszywa! Gdyby jednak okazała się prawdziwą, to, doprawdy, płakać i lamentować byłoby trzeba nad tak zuchwałymi postępkami. Jak bowiem wieść niesie, jedni z was zaręczyli swoje córki z bratankami, drudzy będąc wujami zdecydowali się poślubić swoje siostrzenice. Tego zaś zabraniają nie tylko boskie, ale nawet ludzkie prawa. Jest to czyn haniebny, nienawistny Bogu i wzdraga się przed nim ucho człowieka pobożnego. Zawierający takie związki będą, być może, starać się uniknąć odpowiedzialności za popełnione bezprawie za pomocą pisma cesarskiego. Trzeba jednak jasno zdawać sobie sprawę z tego, że cesarze, choć pyszną się purpurą i dzierżą w ręku berła ziemi, mogą wprawdzie zawiesić kary w tym życiu, lecz nie są w stanie zmasać win ani uwolnić od grzechu tych, którzy upadli. Toteż ten, który dopuścił się występku, choćby tysiąc razy uniknął oskarżenia dzięki pismu cesarskiemu, to jednak zachowuje zmasę grzechu i będzie musiał zdać rachunek przed sprawiedliwym Sędzią. Pomyślcie tylko, cóż to za okropność doznawać udręk przez całe życie wskutek zgryzoty sumienia! Bo rzecz nie sprowadza się do tego, że w jakiejś chwili poważono się popełnić

Pomimo ponowienia w *Kodeksie Justyniańskim* zakazu małżeństw między krewnymi w linii prostej i krewnymi w linii bocznej do trzeciego stopnia włącznie, a także zakazu małżeństw z powinowatymi (C. 5,4,17)²⁶⁴, w stosunkowo krótkim czasie od ogłoszenia *Codex repetitae praelectionis* Justynian I zdecydował się wydać w języku greckim nową ustawę (nowelę 154), skierowaną do mieszkańców dwóch prowincji: Osroeny i Mezopotamii, którzy zawarli zakazane przez prawo kazirodcze małżeństwa.

Oto jej grecki tekst i polski przekład.

Περὶ τῶν ἐν Ὁσροηνῇ ἀθεμίτως συναλλαττόντων

Αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς Αὐγούστος Φλώρω κόμητι τῶν θείων πριβάτων.

Πρ. Παράδοξος τις ἦλθεν εἰς ἡμᾶς λόγος, ὥς οἱ κατὰ τὴν μέσσην τῶν ποταμῶν καὶ τὴν Ὁσροηνὴν ἐπαρχίαν τολμῶσι γάμοις ἀθεμίτοις ὀμιλεῖν, καὶ τοὺς ῥωμαικοὺς

bezprawie, lecz hańba ta będzie towarzyszyć małżonkom przez całe życie! Zastanówcie się więc sami w głębi duszy, jak wygląda rodzina: wuj jest tym samym co ojciec, siostrzenica tym samym co córka. Mogą dopuszczać się takich czynów zuchwałych Persowie, ale nie Rzymianie, wychowankowie wiary! Myślę zaś, że ci, którzy wprowadzili takie zwyczaje, ustanowili je, ponieważ dotąd wiedzili zabobonne życie. Zważcie na powagę tego występku: skoro bezbożnicy ustanowili te zwyczaje i godzili je z prawami Bożymi, to odtąd nie wiedzieć jak wielki wybryk bezbożny nie będzie odstraszał chrześcijan od popełnienia go. Oto do czego wzywam Waszą Roztropność: okazywać szacunek dla Prawodawcy, czuć bojaźń przed sprawiedliwym Sędzią, nie stawiać się złym przykładem dla innych, nie otwierać bramy występku dla żadnej rozkoszy i nie stawiać przyjemności nad pożytek. Wy przecież znajdziecie – jedni swoich zięciów, godnych spowinowacenia się z wami, i drudzy dziewczęta, które mogą być ozdobą waszych komnat ślubnych, zamiast napęlniać je hańbą. Nie brak było ani mężów, ani kobiet, byście mogli usprawiedliwiać się ich niedostatkiem; nie było przecież powodu do takiej wymówki. Jakimi oczyma będziecie patrzeć w niebo? Jakimi słowami będziecie błagać tak znieważonego Prawodawcę, aby wasz związek obdarzył potomstwem? Rozważcie sami te i tym podobne racje i przyjąwszy tę radę jak od ojca zerwijcie z tym niegodziwym postępowaniem, uszanujcie małżeństwo zachowując jego prawa i sobie samym starajcie się zapewnić zbawienie przez posłuszeństwo, a nam, którzyśmy udzielili rady, radość” (Teodoret z Cyru, *Listy*, przeł. J. Radożycki, Warszawa 1987).

W okresie, w którym Teodoret napisał ten list, wspomniane w nim małżeństwa między wujem i siostrzenicą były, jak już wcześniej wspomniano, zakazane w prawie rzymskim. List sugeruje, że sprzeczne z prawem były także małżeństwa zawierane między dziećmi rodzeństwa (*consobrini*). Nie jest to jednak prawdą, albowiem małżeństwa tego rodzaju dopuścili we wschodniej części cesarstwa w 405 r. Arkadiusz i Honoriusz. W prawie kościelnym nie były one jeszcze zakazane, aczkolwiek niektóre autorytety Kościoła już pod koniec IV w. podkreślały, że tego rodzaju małżeństwa nie powinny być zawierane. Papież Syrycjusz, który zasiadał na tronie Piotrowym w latach 384-399, w liście do biskupów galijskich pisał, że przeszkoda pokrewieństwa obejmuje krewnych w linii bocznej do czwartego stopnia włącznie (zob. Syrycius, *Epistola X seu canones synodi romanorum ad Gallos* IV 10). Św. Ambroży za źródło tego zakazu uznawał prawo boskie (zob. list *Do Paternusa* 58,3, cytowany na s. 18-19, przyp. 24). Poglądu tego nie podzielał św. Augustyn. W napisanym około 427 r. *Państwie Bożym* stwierdza bowiem (15,16,2): *Experti autem sumus in conubiis consobrinarum etiam nostris temporibus propter gradum propinquitatis fraterno gradui proximum quam raro per mores fiebat, quod fieri per leges licebat, quia id nec diuina prohibuit et nondum prohibuerat lex humana*. – „Widzimy to i w naszych czasach, w małżeństwach zawieranych między ciotecznym, wujecznym czy stryjeczynym rodzeństwem, że z powodu, iż to jest najbliższy stopień pokrewieństwa po stopniu braterskim, tak rzadko się takie małżeństwa zdarzają, bo obyczajom są przeciwne, choć prawu się nie sprzeciwiały, bo i prawo Boskie tego nie zabroniło i przez prawo ludzkie jeszcze zabronione nie było” (Św. Augustyn, *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, Kęty 1998).

²⁶⁴ Zob. s. 70.

παραβαίνουσι νόμους καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς ἡπειλημένας ποινὰς τὰς τε παλαιὰς καὶ νέας, τοῖς μὲν ἐκ γειτόνων προσέχοντες, εἰς ἀθεμίτους δὲ καὶ κεκωλυμένους ἐμπύπτοντες γάμους. Ἡμεῖς τοίνυν τούτων μὲν οὐδὲν παντελῶς ἐπιστεύσαμεν· οὐ γὰρ ἡγούμεθα ἀνθρώπους μέρος ὄντας τῆς ἡμετέρας πολιτείας τοιοῦτῳ τι πράττειν θαρρεῖν καὶ τὴν γονὴν τὴν ἑαυτῶν καταισχύνειν καὶ τὰ ὀνόματα συγχέειν.

1. Ὡστε καὶ ἐξερευνᾶν ταῦτα ἡβουλώμεθα, καὶ εἴ τι τοιοῦτον ὅλως πέπρακται, τοὺς ἀμαρτάνοντας πρὸς ἐσχάτην ἄγειν τιμωρίαν. ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ χρόνος ἐστὶ μακρὸς καὶ οὐδὲ πιστεύομεν τοιοῦτό τι γεγενῆσθαι πλημμέλημα, εἰ ἄρα καὶ τοιοῦτό τι συμβέβηκε, τὸ μὲν παρωχηκός, ὅπως δὴ ποτε ἂν ἔχοι, συγχωροῦμεν τοῖς τὴν Οσροηνὴν καὶ τὴν μέσσην τῶν ποταμῶν τὰς ἐπαρχίας κατοικοῦσι, προφάσει τῶν ἐν αὐταῖς γενομένων διαφόρως ἐφώδων, καὶ μάλιστα ἀγροικικοῦ πλήθους ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ὄντος τοῦ ταῦτα ἐξαμαρτεῖν λεγομένου, καὶ ἐπὶ τοῦ νῦν σχήματος ἐῶμεν εἶναι, οὐδὲν πολυπραγμονοῦντες τῶν ἄχρι τῆς νεαρᾶς ἡμῶν θείας διατάξεως περὶ τούτου ὡς εἰκὸς πλημμεληθέντων, ἀλλὰ θεσπίζοντες πᾶσαν κωλυθῆναι περὶ τούτου ζήτησιν τοιαύτην κατὰ προσώπων ἢ πραγμάτων διαφερόντων τοῖς ἐν ταῖς αὐταῖς ἐπαρχίαις οἰκοῦσι. μετὰ δὲ τὸν ἡμέτερον νόμον τὸν ἐναγχος περὶ τούτου τεθέντα εἴ τις ἐτόλμησεν ἢ καὶ τολμήσειεν τοιοῦτό τι πράξαι, βουλόμεθα τοῦτον ὑπὸ ποινὰς ἐσχάτης καταστῆναι, εἰδόμενα ὡς οὐ μέχρι χρηματικῶν στησόμεθα ποινῶν, ἀλλ' αὐτόν τε καὶ γυναῖκα καὶ παῖδας ἐξ ἀθεμίτων γινομένους γάμων μετὰ τὴν ἡμέτεραν, ὡς εἴρηται, θεῖαν διάταξιν μετελευσόμεθα, καὶ τὸν εἰς κεφαλὴν κίνδυνον καὶ τὴν εἰς περιουσίαν αὐτοῖς ποινὴν ἐπιστήσομεν, οὐδενὸς φειδόμενοι οὔτε εἰ μείζονος οὔτε εἰ ἐλάττονος εἴη καταστάσεως ἢ τύχης ἢ ἱερωσύνης (τοῦτο γὰρ ἔτι μᾶλλον ἐστὶ δυσκολώτερον), ἀλλὰ πᾶσιν ὁμοίως ἐπεξίοντες τὴν νενομισμένην καὶ τοῖς ῥωμαικοῖς πρέπουσαν νόμοις φυλάξομεν εὐταξίαν, οὐ μέρος μόνον τῆς οὐσίας ἀφαιρούμενοι, ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσίαν ὅλην καὶ μέρος τοῦ σώματος, καὶ εἴπερ καὶ δυσκολωτέραν εὖρωμεν τὴν ἀθεμιτογαμίαν, καὶ αὐτὴν ἴσως τὴν ψυχὴν· οὐδενὸς ἀποφυγεῖν δυναμένου εἰς τὸ τοῖς πέλας ἐν τοῖς πλημμελήμασιν ἀκολουθεῖν. χρὴ γὰρ τὰ ὀρθά τε καὶ προσήκοντα φρονεῖν καὶ τοὺς ἄλλους ἀνιστάν εἰς τὸν τοιοῦτον ζῆλον, ἀλλ' οὐκ αὐτοὺς πράττειν παράνομα καὶ εἰς τὴν πρὸς ἀλλήλους καταφεύγειν μίμησιν. Ταῦτα τοίνυν φυλάττεσθαι βουλόμεθα ἐπὶ τῶν εἰρημένων ἐπαρχιῶν, τῶν τε πολιτικῶν τῶν τε στρατιωτικῶν ἀρχόντων τοῦτο φυλαττόντων καὶ τὰς ποινὰς ἐπιτίθεσθαι τοῖς ἀμαρτάνουσι παρασκευαζόντων. τοῦτο δὲ αὐτὸ τοῖς τῆς χώρας κατὰ πρόσταξιν σὴν διὰ προγραμμάτων παρὰ τῶν οἰκείων ἀρχόντων γενέσθαι βουλόμεθα φανερόν, εἰ μὴ βούλονται καὶ αὐτοὶ ταῖς ἐσχάταις ὑποβληθῆναι ποιναῖς καὶ ταῖς ἐκπτώσεσι τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν οὐσιῶν, εἴ τινας τούτων ἀμελήσειαν.

Επιλ. Τὰ τοίνυν παραστάντα ἡμῖν καὶ διὰ τοῦδε τοῦ θεοῦ δηλούμενα πραγματικοῦ τύπου ἢ σὴ ἐνδοξότης ἔργῳ καὶ πέρατι παραδοῦναι σπευσάτω.

O tych, którzy zawierają w sposób niedozwolony małżeństwa w Osroenie

Czcigodny Cesarz Justynian do Florusa, zarządcy prywatnego majątku cesarskiego.

Wstęp

„Dotarła do nas pewna dziwna pogłoska, że ci, którzy zamieszkują prowincję Mezopotamię i Osroenę, mają chęć łączyć się niedozwolonymi małżeństwami, i naruszają [w ten sposób] rzymskie prawa oraz [narażają się] na przewidziane w nich kary, zarówno dawne, jak i nowe, naśladując zwyczaje sąsiednich ludów i zawierając niedozwolone i zakazane małżeństwa. My jednak nie daliśmy zupełnie wiary tym plotkom; nie wierzymy bowiem, że są w naszym kraju ludzie, którzy mają odwagę czynić tego rodzaju rzeczy i okrywać niesławą swych potomków oraz hańbić ich imiona.

1. Dlatego też chcemy zbadać tę kwestię i jeśli tego rodzaju zdarzenia miały w ogóle miejsce, nałożyć najwyższe kary na tych, którzy są winni. Jednak ponieważ minął już długi czas [od zawarcia tych małżeństw] i nie mamy pewności, że popełniono tego rodzaju wykroczenia – nawet jeśli miały one niegdyś miejsce i doszło do nich w jakikolwiek sposób – okazujemy łaskę tym, którzy zamieszkują prowincje Osroenę i Mezopotamię, z powodu prowadzonych przeciw nim w różny sposób ataków, a zwłaszcza [dlatego], że, jak wieść niesie, zwykła w ten sposób błędzić najczęściej ludność wiejska. [Dlatego też] zezwalamy pozostać im w dotychczasowych związkach, nie badając dociekliwie [naruszeń prawa dokonanych] do czasu ogłoszenia naszej nowej, świętej konstytucji, lecz nakazujemy, żeby zaniechano wszelkich represji wobec osób i dóbr należących do mieszkańców wspomnianych prowincji. Jeśli jednak ktoś miał lub miałby chęć zawrzeć tego rodzaju małżeństwo już po ogłoszeniu nowego prawa²⁶⁵, chcemy, aby podlegał najsurowszym karom. Powinien mieć on świadomość, że nie będziemy ograniczać się jedynie do kar majątkowych, ale będziemy ścigać i jego samego, i [jego] żonę i dzieci zrodzone z niedozwolonych małżeństw po ogłoszeniu, jak powiedziano, naszej świętej konstytucji, oraz że będziemy wymierzać im karę śmierci i konfiskaty majątku, nie oszczędzając nikogo, [niezależnie od tego], czy jest osobą wyższego stanu, czy niższego, [niezależnie] od posiadanego majątku czy godności kapłańskiej (zachowanie takie jest bowiem jeszcze bardziej zuchwałe), lecz karząc wszystkich jednakowo, i zapewnimy stosowną karność prawom rzymskim. Nie zabierzemy bowiem jedynie części majątku, lecz cały majątek i część ciała, a jeśli ustalimy, że ktoś zawarł tego rodzaju małżeństwo w sposób szczególnie zuchwały, być może odbierzemy mu również życie: aby nikt nie mógł uciec do sąsiadów i naśladować [ich] w wykroczeniach. Należy bowiem mieć na uwadze rzeczy słuszne i stosowne oraz zachęcać do takiego współzawodnictwa innych, a nie postępować w sposób sprzeczny z prawem i uciekać się do wzajemnego naśladownictwa.

²⁶⁵ Cesarz ma zapewne na myśli wydaną przez siebie nowelę 12 (tak F. Blume w uwadze do swego przekładu (z języka łacińskiego) noweli 154, http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/141-168/novel%20154_replacement.pdf, dostęp 15.03.2019; D. Masini, *op. cit.*, s. 66; P. Sarris w komentarzu do tej noweli – *The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation*, przeł. D.J.D. Miller, oprac. P. Sarris, t. 1, Cambridge 2018, s. 976, przyp. 4).

Chcemy więc, żeby prawa tego przestrzegano we wspomnianych prowincjach, aby na jego straży stali zarówno urzędnicy cywilni, jak i wojskowi, i aby byli oni gotowi nakładać kary na tych, którzy je łamią. Chcemy, aby stało się ono jawne dla mieszkańców [wspomnianych] prowincji poprzez jego ogłoszenie, na twoje polecenie, przez właściwych urzędników, chyba że oni sami chcieliby podlegać najwyższym karom, jak również utracie swych urzędów i majątków, gdyby zaniedbali którejs z tych rzeczy.

Zakończenie

Niech Wasza Dostojność stara się usilnie wprowadzić w życie to, co przedłożyliśmy i co ogłaszamy w tej cesarskiej sankcji pragmatycznej²⁶⁶.

Grecki tekst 154 noweli Justyniana Wielkiego nie zawiera żadnych informacji o dacie jej powstania. Przyjmuje się, że wydano ją między 535 a 536 rokiem²⁶⁷. Nowelę tę streszcza również Athanasios z Emesy w *Epitome* (11,6)²⁶⁸, dziele powstałym między 572 a 577 r.²⁶⁹

Tytuł noweli jest nieprecyzyjny, albowiem ustawa ta dotyczy nie tylko prowincji Osroeny, lecz również Mezopotamii, co jednoznacznie wynika z jej treści. Nowela adresowana jest do Florusa²⁷⁰, którego cesarz tytułuje *κόμης τῶν θείων πριβάτων* (*kómes ton theíon pribáton*)²⁷¹. Było to greckie określenie zarządcy prywatnego majątku cesarskiego, nazywanego w łacinie *comes sacrarum rerum privatarum*²⁷².

²⁶⁶ Przekład autora.

²⁶⁷ Zob. F.A. Biener, *Geschichte der Novellen Justinians*, Berlin 1824, s. 534. Wynika to głównie z datacji innych nowel adresowanych w tym czasie do Florusa. Nowela 154 powstała z całą pewnością po wydaniu noweli 12, gdyż Justynian, wymieniając nowe sankcje przewidziane w noweli 154, pisze wyraźnie, że dotyczyć one będą jedynie tych, którzy złamali niedawno wydane prawo, mając na myśli nowelę 12. Data wydania noweli 12, czyli 15 maja 535 r., stanowi zatem *terminus post quem* dla noweli 154.

²⁶⁸ Zob. ANEKAΔΟΤΑ, t. 1: *Athanasi scholasticii Emiseni de novellis constitutionibus imperatorum Iustiniani Iustinique*, ed. G.E. Heimbach, Lipsiae 1838, s. 141-142.

²⁶⁹ Zob. S. Troianos, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, transl. D. Simon, S. Neye, Berlin/Boston 2017, s. 112.

²⁷⁰ Florus jest prawdopodobnie postacią tożsamą z dziadkiem słynnego poety Pawła Silencjariusza (w *Antologii palatyńskiej* zachowało się 78 jego epigramów). Agatiasz Scholastyk podaje (5,9,7), że rodzina poety była znakomita i bogata (zob. A. Cameron, A. Cameron, *The Cycle of Agathias*, JHS 1966, vol. 86, s. 17-19). W Noweli 27 z 531 r. Florus określony jest także jako *curator dominicae domus*. Do Florusa adresowane są także nowele: 16 (przed 534 r.), 12 (535 r.), 22 (536 r.), 139 (brak datacji). W noweli 22 określa się go również mianem honorowego konsula. Jan Malalas (Jan z Antiochii) podaje (*Chronographia*, frg. 47), że pod koniec 541 r. Florus został wysłany jako jeden z czterech wschodniorzymskich notabli (być może byli oni *iudices pedanei*) do miasta Kyzikos, aby w związku z dochodzeniem prowadzonym w sprawie zabójstwa biskupa Kyzikos – Euzebiusza, przesłuchać Jana z Kapadocji (o sprawie tej oraz jej zakończeniu pisze Prokopiusz z Cezarei, *Wojna z Persami* 1,25,37-44). Zob. J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 3 B. A.D. 527-641, Cambridge 1992, s. 490. Urząd utracił prawdopodobnie w tym samym roku (R. Delmaire, *Les responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IVe-VIe s.). Études prosopographiques*, Bruxelles 1989, s. 261-261).

²⁷¹ Zob. R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Roma 1989, s. 21.

²⁷² Urzędnik ten należał do tzw. *illustres*, a więc najwyższych urzędników mianowanych przez samego cesarza. Administrował on prywatnym majątkiem władcy. Jego zadaniem było pobieranie czynszów, obsługa sprzedaży ruchomości i nieruchomości, ochrona majątku cesarskiego przed uzurpacją, przejmowanie nieruchomości, które cesarz uzyskał w drodze darowizn, zapisów, konfiskaty lub przepadku mienia. Urząd ten powołano około 318 r., mniej więcej w tym samym czasie co urząd *comes sacrarum largitionum*. *Comes rerum privatarum*, jako *vir*

Nowela ta składa się z trzech części: wstępu, zasadniczej części, w której znalazły się regulacje dotyczące niedozwolonych małżeństw (*gámoi athemitoí*), oraz zakończenia.

W prologu cesarz stwierdza, że dotarli do niego pogłoski, że mieszkańcy dwóch prowincji – Mezopotamii oraz Osroeny – naruszają rzymskie ustawy, zawierając niedozwolone małżeństwa i narażając się w ten sposób na przewidziane w nich kary. Czyniąc tak, naśladują obyczaje sąsiednich ludów. W tekście konstytucji nie znajdujemy jednak, co ciekawe, jakiegokolwiek sugestii, jakie nacje cesarz ma na myśli²⁷³. W żadnym miejscu ustawy nie wyjaśniono również, jakie małżeństwa określane są zwrotem *gámoi athemitoí*²⁷⁴.

Zasadnicza część noweli zaczyna się od ogłoszenia aktu łaski wobec wszystkich mieszkańców Osroeny i Mezopotamii, którzy zawarli zakazane w prawie rzymskim kazirodcze małżeństwa przed wydaniem noweli 12. Cesarz zapowiada, że ci, którzy w nich trwają, nie będą narażeni na żadne represje. Wobec osób, które miałyby jednak czelność zawrzeć zakazane małżeństwa już po ogłoszeniu nowego prawa, czyli noweli 12, stosowane będą najsurowsze kary. Cesarz wyraźnie stwierdza, że nie będą to jedynie kary majątkowe, a represjom poddani zostaną wszyscy, łącznie z żonami i dziećmi zrodzonymi z takich związków. Sankcje dotkną w jednakowy sposób każdego, niezależnie od jego pozycji, posiadanego majątku czy sprawowanej godności kapłańskiej. Fragment ten jest dowodem na to, że kazirodcze małżeństwa na tych terenach zawierane były przez duchownych chrześcijańskich, co wywołało szczególne oburzenie władcy²⁷⁵. Karą za złamanie prawa miała

illustris, był automatycznie członkiem senatu Rzymu lub Konstantynopola. Nazwa tego urzędu (dosłownie „towarzysz”) oznacza, że był on członkiem otoczenia cesarza (*comitatus*). Oba te urzędy były najwyższymi godnościami w cesarskiej biurokracji w okresie od czwartego do szóstego wieku. W cesarstwie zachodniorzymskim cesarz Glyceriusz, panujący w latach 473-474, powołał w celu bezpośredniego zarządzania dobrami cesarskimi nowego urzędnika, *comes patrimonii*, pozostawiając w rękach *comes rerum privatarum* jedynie nadzór nad majątkiem wydzierżawionym i funkcje sądowe związane z utratą cesarskiego majątku oraz darowiznami. We wschodnim imperium pod koniec V w. reformę tę skopiował cesarz Anastazjusz. *Comes rerum privatarum* utracił stopniowo kompetencje fiskalne, uzyskując jeszcze szersze kompetencje sądowe, dotyczące m.in. grabieży grobowców i małżeństw. Biuro to zniknęło całkowicie przed końcem siódmego stulecia. Szerzej na temat *comes rerum privatarum* i jego kompetencji zob. R. Delmaire, *Largesses...*, s. 21-23 i 75-80; A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, München 2008, s. 285-287.

²⁷³ Możemy jedynie przypuszczać, że cesarz miał na myśli głównie Persów, a także te grupy etniczne, które przyjęły bądź którym narzucono siłą perskie obyczaje małżeńskie, a więc Arabów i Ormian. Armenii poświęcił Justynian nowelę 21, w której dokonał kilku zmian w zakresie armeńskiego prawa spadkowego i małżeńskiego, pozostających w sprzeczności z zasadami prawa rzymskiego. Szerzej zob. N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, przeł. N. Garsoian, Lisbon 1970, s. 144-154.

²⁷⁴ Tak ogólne określenie stworzyło dość szerokie pole do interpretacji. E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Paris 1977, s. 120, sugeruje, że prawo to dotyczyło być może związków między kuzynami albo stryjem i bratanicą. Pogląd ten należy jednak zdecydowanie odrzucić. Do kwestii tej wróć w zakończeniu.

²⁷⁵ 19 *Kanon apostolski* zabraniał kandydatom na duchownych żenić się z siostrą żony albo bratanicą: Ὁ δὲ οὐ ἀδελφὰς ἀγαγόμενος ἢ ἀδελφιδὴν οὐ δύναται εἶναι κληρικὸς – „Kto poślubia siostrę żony lub bratanicę [czy siostrzenicę] nie może zostać duchownym” (przeł. S. Kalinkowski [w:] *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamflosa z apostolskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, przeł. S. Kalinkowski (Konstytucje), A. Caba (pozostałe pisma), układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. 277-277*). Przypadki te zrównano w praktyce z powtórnym

być całkowita konfiskata majątku. Miało jej także towarzyszyć odebranie *méros tou sómatos*. W dosłownym przekładzie oznacza to odebranie „części ciała”, a zatem ustawodawca miał zapewne na myśli jakąś karę mitylacyjną²⁷⁶. W przypadku małżeństw zawartych w sposób szczególnie zuchwały małżonków spotkać mogła nawet kara śmierci. W porównaniu do noweli 12 sankcje zostały zatem zdecydowanie zaostrzone²⁷⁷. Wzmoczona represja była zapewne skutkiem dużej popularności, jaką cieszyły się małżeństwa między bliskimi krewnymi na terenie Osroeny i Mezopotamii. Skoro dotychczasowe sankcje nie działały, cesarz postanowił je wzmocnić, zwłaszcza że wschodnie prowincje były obserwowane pod kątem łamania zakazu kaziroduztwa już od edyktu Dioklecjana z 295 r.

Justynian mówi także o przyczynach cesarskiej łaski. Po pierwsze, wspomina o atakach wymierzonych w mieszkańców Osroeny i Mezopotamii. Cesarz miał zapewne na myśli działania wojenne na terenie tych prowincji. Faktem jest, że w Mezopotamii od

małżeństwem, konkubinatem oraz posłubieniem kobiety złych obyczajów (Kan. 18: Ὁ χήραν λαβὼν ἢ ἐκβεβλημένην ἢ ἐταίραν ἢ οἰκέτιν ἢ τὼν ἐπὶ σκηνῆς οὐ δύναται εἶναι ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ – „Kto posłubia wdowę, kobietę porzuconą, nierządnicę, niewolnicę lub aktorkę, nie może być biskupem, prezbiterem, diakonem ani w żaden sposób w katalogu kapłańskim” (przekład jak wyżej). W okresie panowania Justyniana obowiązywała w Kościele zasada, że duchowni nie mogli zawierać małżeństw po przyjęciu święceń. Jej początki związane są z synodem Kościoła wschodniego w Ancyrze w 314 r. Przyjęty na nim kanon 10 (*O diakonach zgłaszających w chwili święceń chęć zawarcia małżeństwa*) stanowi: Διάκονι ὅσοι καθίστανται, παρ' αὐτὴν τὴν κατάστασιν εἰ ἑμαρτύραντο καὶ ἔφησαν χρῆναι γαμῆσθαι, μὴ δυνάμενοι οὕτως μένειν, οὗτοι μετὰ ταῦτα γαμήσαντες ἔστωσαν ἐν τῇ ὑπερσίᾳ διὰ τὸ ἐπιτραπῆναι αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τοῦτο. Εἰ δὲ τινες σιωπήσαντες καὶ καταδεξάμενοι ἐν τῇ χειροτονίᾳ μένειν οὕτως, μετὰ ταῦτα ἤλθον ἐπὶ γάμον, πεπαῦσθαι αὐτοὺς τῆς διακονίας – „Diakoni, którzy w chwili przyjmowania święceń zadeklarowali i stwierdzili, że chcą zawrzeć małżeństwo, gdyż nie mogą żyć w celibacie, jeśli później ożenią się, mogą nadal pełnić swe funkcje, ponieważ biskup udzielił im zgody. Ci jednak, którzy nie zgłosili zastrzeżenia i przyjęli święcenia, zgadzając się zachować bezżenność, a później się ożenili, powinni zostać złożeni z funkcji diakońskich” (przeł. S. Kalinkowski [w:] *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006, s. 65-65*). Do kwestii tej nawiązał Justynian w konstytucji wydanej jedynie w języku greckim w 530 r. (C. 1,3,44). Czytamy w niej, że mimo że święte kanony zakazują prezbiterom, diakonom i subdiakonom zawierać małżeństw po przyjęciu święceń, mają oni dzieci z kobietami, z którymi prawo kościelne zabroniło im współżyć. Justynian stwierdza dalej, że święte kanony będą miały taką samą moc w odniesieniu do duchownych, jakby przepisy te były zawarte w prawie cywilnym. Wobec duchownych, którzy złamią prawo, stosowana będzie nie tylko przewidziana przez święte kanony kara pozbawienia godności kapłańskiej. Jeśli z tego rodzaju zakazanych związków urodziły się bądź urodzą się dzieci, nie będą one uznawane za dzieci prawe, lecz dotkną je hańba, towarzysząca „temu rodzajowi prokreacji”. Prawo będzie je traktować jak osoby poczęte w związkach kaziroducznych. Nie będą zatem uznane za dzieci pozamałżeńskie, lecz traktowane „jako wyrzutki, niegodne dziedziczenia majątku po ich ojcach”. Zarówno dzieci, jak też ich matki, nie będą mogły także przyjmować żadnych darowizn od ojców (mężów), nawet za pośrednictwem innych osób. Wszelkie datki, jakie przekaże im ojciec (mąż), przypadną Kościołowi, do którego należą ci, którzy dopuścili się zakazanych czynów.

²⁷⁶ Skłania się ku niej S. Pulatti, *Ricerche sulle novelle di Giustino II. La legislazione imperiale da Giustiniano I a Giustino II*, cz. 1. *Problemi di diritto pubblico*, Milano 1984, s. 186-198. Rzecznik tó sóμα występuje w nowelach justyniańskich kilka razy w kontekście kar cielesnych, najprawdopodobniej kar mitylacyjnych: σώματος αἰκισμός (Nov. 12,1 oraz 135,1); εἰς τὸ σώμα ποιναί (Nov. 134, 11,2; 139,1; 146 ep.); εἰς τὸ σώμα βάσανος (Nov. 8,8,1); εἰς σώμα ζεμιοῦν (Nov. 8, edict.1); εἰς τὸ σώμα τιμωρία (Nov. 14,1); σωματικὴ τιμωρία (Nov. 123,44).

²⁷⁷ J. Gaudemet, *Iustum matrimonium...*, s. 161, podsumowuje to uwagą, że w noweli tej represje karne przeważają ostatecznie nad sankcjami cywilnymi.

drugiej połowy III w. dochodziło do licznych starć zbrojnych między Rzymem i Persją²⁷⁸. Konflikt trwał również za panowania Justyniana²⁷⁹. Trudno jednak zaakceptować fakt, że najazd wojsk perskich na tereny przygraniczne był wystarczającym powodem do tego, by skłonić miejscową ludność do określonych praktyk małżeńskich, albo że Persowie zmuszali czy też jedynie zachęcali ją do zawierania małżeństw z bliskimi krewnymi²⁸⁰.

²⁷⁸ Od III w. Persja była najpotężniejszym przeciwnikiem cesarstwa (zwięzły przegląd stosunków między cesarstwem rzymskim i Persją do V w. znajdzie Czytelnik u R. Kosińskiego, *Państwo Sasanidów od 224 roku do końca V wieku i jego relacje z cesarstwem*, [w:] *Świat rzymski w IV wieku*, red. P. Filipczak, R. Kosiński, Kraków 2015, s. 177-203; o stosunkach rzymsko-perskich w III w. pisała również K. Maksymiuk, *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w.n.e.*, Siedlce 2005). Szerzej na temat działań zbrojnych prowadzonych przez oba mocarstwa w Mezopotamii zob. K. Maksymiuk, *Pogranicze persko-rzymskie w działaniach Husrowa I Anuszirwana (531-579). Geneza problemów polityczno-religijnych w relacjach Iranu i Rzymu w okresie sasanidzkim*, Siedlce 2011, s. 37-48. Ogromny wpływ na nasilenie w VI w. konfliktu w Mezopotamii miała decyzja cesarza Anastazjusza, panującego w latach 491-518, o budowie twierdzy Dara (zob. B. Isaac, *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Oxford 1992, s. 254-255). Dara miała być przeciwwagą dla będącego w rękach perskich Nisibis. Decydując się na ten krok, złamano warunki pokoju z 422 r. (szerzej na ten temat zob. B. Dignas, E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge 2007, s. 135-138). Persowie próbowali w różny sposób torpedować ten plan, jednak ich starania okazały się nieskuteczne. Miasto było jeszcze rozbudowywane za Justyniana, a jego nazwę zmieniono na *Iustiniana Nova*.

²⁷⁹ Justynian „odziedziczył” go po swym wuju, cesarzu Justynie I. Początkowo teatrem działań wojennych była Iberia. W 526 r. Kawad I postanowił umocnić zaratusztrianizm w Iberii, której większość mieszkańców stanowili chrześcijanie. Spowodowało to wybuch kolejnego konfliktu militarnego z cesarstwem, określanego mianem wojny iberyjskiej. Walki między Persami a Rzymianami wybuchły także na Zakaukaziu i w Mezopotamii. W początkowym okresie wojny Persowie osiągnęli przewagę. Już po objęciu samodzielnych rządów przez Justyniana Persowie stłumili powstanie w Iberii. Niepowodzeniem zakończyła się również rzymska ofensywa przeciwko Nisibis, a rzymskie wojska oblegające Tannuris i Melabasę musiały się wycofać. W 528 roku Persowie planowali zaatakować z Iberii podległą Rzymianom Lazykę, państwo położone w zachodniej części współczesnej Gruzji, obejmujące tereny dawnej Kolchidy, funkcjonujące w zorganizowanych strukturach od VI w. p.n.e. do VII w. Aby szybciej reagować na działania wojsk perskich na tym terenie, Justynian ustanowił nowy urząd – *magister militum per Armeniam*. W 528 roku Belizariusz udał się z armią do Tannuris. Miała tam powstać forteca, która ułatwiłaby Rzymianom kontrolę nad okolicznymi ziemiami. Plan ten jednak nie powiódł się, gdyż Persowie zmusili wodza Justyniana do odwrotu. Na terenie Syrii wielkie problemy sprawiali Rzymianom arabscy Lachmidzi, najeżdżający i pustoszący regularnie ziemie tej prowincji. Justynian postanowił zatem wzmocnić swoich arabskich sojuszników – Gassanidów. Dzięki pomocy cesarza ich wódz ibn Jabalah zjednoczył lokalne plemiona, czego skutkiem było powstanie nowego arabskiego królestwa, będącego przeciwwagą dla Lachmidów. W 530 r. armia Justyniana odniosła kilka cennych zwycięstw. Belizariusz pokonał Persów pod Darą, inni wodzowie – Sittas i Doroteusz – zwyciężyli natomiast pod Satalą. Po tej klęsce ustała perska aktywność na froncie armeńskim, a wielu wodzów z Persarmenii przeszło na stronę cesarstwa. W 531 roku armia Belizariusza została jednak pokonana pod Kallinikum. Spowodowało to awans Sittasa, który zastąpił Belizariusza na stanowisku naczelnego dowódcy armii na terenie Mezopotamii. W tym samym roku zmarł król Kawad. Jego następca, a zarazem syn, Chosrow I, z powodu kłopotów wewnętrznych spowodowanych działaniami opozycji, zdecydował się zawrzeć pokój z Bizancjum. Tzw. *Pokój Wieczysty* z 532 r. gwarantował zachowanie *status quo* – Lazyka miała pozostać strefą wpływów Rzymu, Iberia zaś Persji. Mieszkańcy Iberii, którzy w czasie działań przenieśli się na inne tereny cesarstwa, mogli tam pozostać. Cesarstwo zobowiązało się zapłacić trybut w złocie w wysokości 11 000 funtów złota (szerzej zob. J.B. Bury, *Later Roman Empire. From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, t. 2, New York 1958, s. 79-89). Pokój nie trwał jednak zbyt długo, albowiem armia perska wkroczyła w granice cesarstwa już w 540 r. (szerzej na ten temat zob. G. Downey, *The Persian campaign in Syria in ad 540*, „Speculum” 1953, vol. 28, s. 340-348), co rozpoczęło kolejną fazę wojny, trwającą do 562 r. (zob. B. Dignas, E. Winter, *op. cit.*, s. 106-109).

²⁸⁰ Tak A.D. Lee, *op. cit.*, s. 410.

Drugie usprawiedliwienie wydaje się o wiele bardziej przekonujące. Cesarz stwierdza, że *gámoi athemitoí* zawierały najczęściej osoby wywodzące się z *agroikón pléthos*, a więc z „wiejskiego pospólstwa”. W literaturze można spotkać opinie, że używając tego określenia, cesarz odzwierciedlił nie tyle małżeńskie preferencje mieszkańców wsi na terenie Mezopotamii i Osroeny, ile swoją negatywną ocenę warstwy chłopskiej²⁸¹. Teza ta nie jest jednak słuszna. Pochodzenie chłopskie jest bowiem wyraźnie dla cesarza głównym powodem, który przesądził o abolicji dla osób, które zawarły przed laty *gámoi athemitoí*. *Rusticitas* jest w tym przypadku dla Justyniana rodzajem *favor*, usprawiedliwieniem nieznamomości przepisów prawnych²⁸², szczególnie w niższych warstwach. Cesarz był świadomy faktu, że ubogą ludność wiejską, będącą najmniej rozwiniętą kulturowo grupą w społeczeństwie, cechowała nieznamomość prawa i podatność na obce wpływy²⁸³.

Prawo to miało obowiązywać w wymienionych w noweli dwóch prowincjach. Justynian nakazuje Florusowi, aby zadbał o ogłoszenie prawa²⁸⁴ i wydał stosowne polecenie z tym związane podległym mu urzędnikom cywilnym i wojskowemu, którzy mieli nadzorować jego egzekucję, pod sankcją utraty swych majątków i urzędów.

2. Nowela 2 Justyna II *O tych, którzy zawarli niedozwolone małżeństwa w Osroenie i Mezopotamii*

Flavius Iustinus Iunior Augustus został zaprzysiężony na cesarza tej samej nocy, której zmarł jego wielki poprzednik²⁸⁵. Zachowały się cztery nowele tego władcy, wśród nich nowela 2²⁸⁶.

²⁸¹ *Ibidem*, s. 411. D. Lee zauważa też, że gdyby tak w istocie było, pikanterii całej sprawie dodawałby fakt, że sam Justynian pochodził z rodziny chłopskiej.

²⁸² Tak słusznie S. Puliatti, *Ricerche...*, cz. 2, s. 40. W komentarzu do najnowszego angielskiego przekładu *Nowel Justyniana* czytamy, że cesarz usprawiedliwia swoją pobłażliwość, uzasadniając to tym, że wielu sprawców to chłopci, których ściganie będzie miało negatywny wpływ na rolnictwo (zob. *The Novels of Justinian...*, s. 975, przyp. 1). Interpretacja ta wydaje się kuriozalna.

²⁸³ Por. D. Masini, *op. cit.*, s. 64.

²⁸⁴ O obowiązku rozpowszechnienia nowel, ciążącym na tym urzędniku zob. G. Lanata, *Legislazione e natura nelle Novelle giustiniane*, Napoli 1984, s. 152-153.

²⁸⁵ Następca Justyniana I urodził się około 520 r., zmarł zaś 5 października 578 r. Był synem Wigilancji, siostry Justyniana (szerzej zob. J.R. Martindale, *op. cit.*, s. 754-756). Jego żoną była Zofia, siostrzenica małżonki Justyniana Wielkiego – Teodory (zob. J.R. Martindale, *op. cit.*, s. 1179-1180). Na dworze Justyniana I należała do niego początkowo *cura palatii*, a zatem sprawował funkcję marszałka dworu. Dzięki poparciu Kallinika, przełożonego cesarskiej sypialni, oraz Tyberiusza, dowódcy pałacowej straży, został wskazany na następcę Justyniana I. Na tronie cesarskim zasiadał w latach 565-578.

²⁸⁶ W *Ius Graeco-Romanum* oznaczono ją numerem trzecim (zob. K.E. Zachariae von Lingenthal, *Ius Graeco-Romanum*, pars III: *Novellae constitutiones imperatorum post Iustinianum*, Lipsiae 1857, s. 8-9 = P. i I. Zepos, *Ius Graeco-Romanum*, t. 1, Athens 1931, s. 5-6). 4 nowele Justyna II zachowały się w prywatnym zbiorze 168 nowel sporządzonych w języku greckim, zawierającym również 158 nowel Justyniana, 3 nowele Tyberiusza II, panującego w latach 578-582, oraz 3 edykty pretora pretorianów (zob. F. Gorla, *Le raccolte delle Novelle Giustiniane e la Collezione greca delle 168 Novelle*, „Diritto @ Storia” 2007, vol. 6, <http://www.dirittoestoria.it/6/>

Oto jej grecki tekst i polski przekład.

Περὶ τῶν ἐν ὁσρονηῇ καὶ μεσοποταμίᾳ γάμους ἀθεμίτους συναλλαζάντων

ἽΟ αὐτὸς βασιλεὺς πέτρῳ κόμητι τοῦ θεοῦ ταμείου.

Τῇ τῶν νόμων ἀκριβείᾳ καὶ βασιλικῇ ἐγκαταμίξαι φιланθρωπίαν ἔστιν, ὅτε τῶν προσηκόντων καθέστηκε, καὶ μάλιστα ἡνίκα τοὺς ὑπηκόους πολλῆς ζημίας τε καὶ βλάβης ἐξαιρεῖται τοῦτο πραττόμενον, ὁποῖον κατὰ τῷ παρὸν τῷ ἡμετέρῳ ποιεῖν ἔδοξε κράτει. τῷ γὰρ ἡμετέρῳ πατρί, μετὰ τῶν ἄλλων ἀγαθῶν καὶ σωφροσύνης ἀντεχομένῳ πολλῆς, νόμος γέγραπται, τοὺς ἀθεμίτοις ὁμιλοῦντας γάμοις κολάζων τε καὶ ζημιῶν, καὶ πρὸς τὸ δέον ἐπανάγων ὥς μὴ τῆς φύσεως αὐτῆς ἐπιθυμεῖν ὑπερόρια καὶ καλὸς ὁ νόμος καὶ σφόδρα ἡμῖν ἀρέσκων, ὥστε καὶ κύριον ἡγούμεθα τοῦτον καὶ κρατεῖν κελεύομεν πάντως, ἀλλὰ προσῆλθον ἡμῖν πολλοὶ ἐκ μεσοποταμίας τε καὶ ὁσρονηῆς καὶ εὐφρατησίας τῶν ἐπαρχιῶν (οὐ πολὺ δὲ τοὺς περσῶν ταύτας διεστάναι) διδάσκοντες, τινὸς μὲν ἀγνοίᾳ τοῦ νόμου, τινὸς δὲ νικηθέντας τῷ πάθει τῆς ἐπιθυμίας τῇ τῶν περσῶν ἐπιμίξει καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῖς σαρακηνῶν παρανόμοις συναφθῆναι γάμοις, ὥστε τούτων ἐνίοις παῖδας τε καὶ ἐγγόνους γενέσθαι. αὐτὴν τε πρόφασιν τινὰς μὲν τῆς σφῶν αὐτῶν πλεοναξίας λαβόντας βραχὺ τι καταβάλλειν καθ' ἕκαστον ἔτος ἐπὶ τὴν σῆς ἐνδοξότετος ἀρχῇν καὶ προστάξεις κομίζεσθαι ἀναζητεῖν τὰ τοιαῦτα καὶ ἐκδικεῖν βουλομένας· τοὺς δὲ ἐπιτετραμμένους ταῦτα ποιεῖν ἀισχροῦ κέρδους ἔνεκα συκοφαντίας τοὺς πολλοὺς ἀδικεῖν, ἐπηρεάζειν καὶ πράγματα τοῖς ἀνευθύνους παρέχειν καὶ τελευτησάντων πολλάκις τῶν ἀθεμίτῳ συναφθέντων ἀλλήλοις τοὺς ἐκείνων παῖδας τε καὶ ἐγγόνους καὶ ἐπεγγόνους οὐδὲν ἡμαρτηκότας εἰσπράττειν δίκας, ὑπὲρ ὧν οἱ τούτων γονεῖς καὶ πρόγονοι συνῆλθον εἰς γάμον ἀλλήλοις. καὶ ταῦτα λέγοντες τῆς τοῦ ἡμετέρου κράτους ἡξίουσαν φιλανθρωπίας τυχεῖν.

1. Ημεῖς τοίνυν τὰς τούτων δεήσεις προσιέμενοι θεσπίζομεν, μηδένα καθάπαξ ἐν ταῖς τρισὶν ἐπαρχίαις τῶν ἀθεγαμίαις περιπεσόντων ἄχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ὁ θεὸς τὴν τῶν ῥωμαίων ἡμῖν ἐχαρίσατο βασιλείαν, πολυπραγμονεῖσθαι ἢ διὰ τοῦτο δυσκολίας τε καὶ ζημίας ὑπάγεσθαι. τὸ γὰρ παρελθὸν ἄχρι τότε συγχωροῦμεν ex speciali beneficio, κἂν τὸ ἱερώτατον ἡμῶν ταμεῖον ζημιοῦται καὶ στερεῖται τῶν ἐκ τοῦ νόμου κατὰ αὐτὴν αὐτῷ διδομένων τὴν πρόφασιν. τοῦτο δὲ πράττομεν, οὐχ ὥς ἀμελοῦντες τῆς σωφροσύνης ἢ τοῦ περὶ αὐτῆς τεθέντος νόμου, ἀλλὰ τοῖς ἐπὶ μικροῖς ἐκλαμβάνουσιν ἐκ τοῦ φίσκου τὰ τοιαῦτα, βίους τε καὶ οὐσίας πολλῶν ἐν ταῖς εἰρημέναις ἐπαρχίαις διασειοῦσι καὶ κοινὰς ἀπεργαζομένους συμφορὰς πᾶσαν πλεοναξίας ἀναιροῦντες πρόφασιν. ὅθεν τὸν νόμον κρατεῖν κελεύομεν καὶ τὰ

Memorie/Scienza_giuridica/Goria-Novelle-giustinianee-collezione-greca-168-Novelle.htm [dostęp 15.03.2019]; W. Kaiser, *Die Zweisprachigkeit reichsweiter Novellen unter Justinian. Studien zu den Novellen Justinians (I)*, ZSS RA 2012, vol. 129, s. 397-398; idem, *Justinian and the Corpus Iuris Civilis*, [w:] *The Cambridge Companion to Roman Law*, ed. D. Johnston, Cambridge 2015, s. 139).

διωρισμένα τούτῳ κατὰ τῶν ἀθεμιτογαμούντων ἐπιτιμία πανταχόσε τῆς ἡμετέρας πολιτείας, ἔν τε ταῖς μικρῇ πρόσθεν εἰρημέναις ἐπαρχίαις ἐξ ἀρχῆς τῆς ἡμετέρας βασιλείας, φιλανθρωπίας γὰρ ἅμα καὶ συγγνώμης ὑπὲρ τοῦ φθάσαντος ἐκείναις μεταδεδώκαμεν, ὥς τῶν ἐν αὐταῖς οἰκοῦντων πέρσαις πλησιαζόντων καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοὺς τελοῦσι βαρβάροις σαρακηνοῖς, καὶ τὶ καὶ παθόντων ἀνθρώπινον μιμησαμένων ἐκείνους, καὶ τῶν τῆς φύσεως πρατῆσαι παθῶν οὐ δυνηθέντων.

Τὰ τοίνυν παραστάντα ἡμῖν καὶ διὰ τοῦδε τοῦ θείου πραγματικοῦ δηλούμενα τύπου ἢ σὴ ἐνδοξότης καὶ ὁ κατὰ καιρὸν τῆς αὐτῆς ἡγησόμενος ἀρχῆς ἔργῳ καὶ πέρῃ παραδοῦναι καὶ παραφυλάξαι σπευσάτω.

Dat. Kal. Jan. Constant., DN. Justini PP. Aug. Anno I.

O tych, którzy zawarli niedozwolone małżeństwa w Osroenie i Mezopotamii

Sam cesarz do Piotra, zarządcy skarbcza cesarskiego.

Jest rzeczą wiadomą, że cesarska łaska miesza się niekiedy z surowością praw, kiedy dotyczy tego, co godziwe²⁸⁷, a zwłaszcza kiedy uwalnia poddanych od wielu strat i szkód, jak obecnie postanowiła uczynić nasza władza. Albowiem nasz ojciec, który wśród różnych cnót cenił szczególnie umiarkowanie w żądzach, napisał ustawę, karząc [w niej] i wprowadzając sankcje majątkowe wobec tych, którzy zawierają nielegalne małżeństwa, i wracając do tego, co jest właściwe, aby nie pragnęli rzeczy przekraczających granice samej natury. Ustawa ta jest wspianą i bardzo nam się podoba, dlatego też uznajemy ją za ważną i nakazujemy, żeby obowiązywała w każdym przypadku. Jednak przybyły do nas liczne osoby z prowincji Mezopotamii, Osroeny i Eufratezji, które leżą nieopodal ziem Persów, informując [nas], że jedni z powodu nieznanomości prawa, drudzy opanowani skłonnością do pożądania, z powodu której obcowali z Persami i Saracenami, którzy są wśród nich, łączą się zakazanymi przez prawo małżeństwami z tym skutkiem, że niektórym rodzą się z nich dzieci i wnuki. [Mówili też], że pewne osoby wykorzystały tę sposobność dla swej chciwości i wpłacały corocznie niewielką kwotę do urzędu Waszej Dostojności, i otrzymywały polecenia, chcąc ujawniać i karać tego rodzaju [przestępstwa]. Ci, którym zezwolono to czynić, dla haniebnego zysku krzywdzą z powodu donosicielstwa wiele osób, oczerniają i sprawiają kłopoty niewinnym. I chociaż osoby, które zawarły nielegalnie małżeństwa, często już zmarły, zmuszają do płacenia kar [ich] dzieci, wnuki i prawnuki, które nie są winne temu, że ich rodzice i przodkowie połączyli się nawzajem małżeństwem. I mówiąc to, domagali się łaski ze strony naszej władzy.

²⁸⁷ Fraza ὅτε τῶν προσήκόντων καθέστηκε nie jest do końca jasna. Imiesłów προσήκων (pochodzący od czasownika προσήκω) jako przymiotnik może znaczyć „odpowiedni, właściwy”. Liczba mnoga τὰ προσήκοντα znaczy „powinność; przyzwoitość; to, co jest odpowiednie”. Imiesłów ten występuje jednak także w znaczeniu „krewny, spokrewniony” (zob. H.G. Liddel, R.Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s.v. προσήκω). Gdyby przyjąć to ostatnie brzmienie, przekład brzmiałby: „kiedy dotyczy krewnych”.

1. Tak więc my, wysłuchawszy ich prośb, nakazujemy, aby bezwzględnie żadna osoba w tych trzech prowincjach, która zawarła nielegalne małżeństwo aż do dnia, w którym Bóg ofiarował nam imperium Rzymian, nie była poddana procedurom kontrolnym albo zaznała z tej przyczyny kłopotów i kar. To, co wydarzyło się aż do tego momentu, na mocy specjalnego przywileju puszczaemy całkowicie w niepamięć, chociaż skarb cesarski doznaje [w ten sposób] straty i pozbawiany jest tego, co uzyskałby na mocy prawa z tego tytułu. Czynimy tak nie dlatego, że nie troszczymy się o umiarkowanie w żądzach albo o ustawę regulującą tę kwestię, lecz aby pozbawić wszelkiej okazji do zysku tych, którzy dla niewielkich [korzyści] otrzymują ze skarbu cesarskiego takie [kwoty], rujnują życie i majątek wielu ludzi we wspomnianych prowincjach i są sprawcami powszechnych nieszczęść. Dlatego nakazujemy, aby prawo to oraz określone w nim kary dla zawierających nielegalne małżeństwa, obowiązywały w każdej części naszego państwa oraz w wymienionych nieco wcześniej prowincjach od początku naszego panowania. Okazaliśmy bowiem owym jednocześnie życzliwość i wyrozumiałość dla minionych wydarzeń, ponieważ ci, którzy mieszkają w tych [prowincjach], obcowali z Persami i barbarzyńskimi Saracenami, którzy przyjmują ich obyczaje, i targani ludzkimi namiętnościami naśladowali ich, nie będąc w stanie zapamiętać nad odruchami natury.

Niech Wasza Dostojność, ktokolwiek stosownie do okoliczności będzie stał na czele tego urzędu, stara się wprowadzić skutecznie w życie i przestrzegać tego, co przedłożyliśmy i co ogłaszamy w tym cesarskim prawie.

Wydano w Konstantynopolu, w kalendy styczniowe, w pierwszym roku panowania cesarza Justyna²⁸⁸.

Nowelę tę wydano 1 stycznia 566 r. w Konstantynopolu, a więc 30 lat po 154 noweli Justyniana. Jej tytuł *O tych, którzy zawarli niedozwolone małżeństwa w Osroenie i Mezopotamii*, jest, podobnie jak w przypadku noweli 154 Justyniana, nieprecyzyjny. Z treści tego aktu prawnego wynika bowiem, że dotyczył on również trzeciej prowincji – Eufratezji.

Adresatem noweli jest Piotr, określany jako *κόμης τοῦ θεοῦ ταμεῖου* (*kómes tou theíou tameíou*) – „zarządca cesarskiego skarbcza”²⁸⁹. Jest to jedno z greckich określeń odnoszących się do *comes sacrarum rerum privatarum*²⁹⁰.

We wstępie Justyn II zauważa, że są pewne okresy w dziejach, kiedy surowość praw jest łagodzona cesarską łaską. Cesarz nawiązuje następnie do swego wielkiego poprzednika – Justyniana I, pisząc o nim „nasz ojciec”, wspominając wydane przez niego prawo, wprowadzające nowe sankcje dla osób, które połączyły się niedozwolonymi małżeństwami. Niestety, z tekstu nie wynika wprost, jaką ustawę Justyniana ma na myśli Justyn II²⁹¹. Prawo to, budzące uznanie Justyna II, ma dalej obowiązywać.

²⁸⁸ Przekład autora.

²⁸⁹ O postaci tej nie mamy żadnych informacji. Por. J.R. Martindale, *op. cit.*, s. 1003 (*Petrus* 14).

²⁹⁰ O innych zob. R. Delmaire, *Largesses...*, s. 22-23.

²⁹¹ Do kwestii tej odniosę się szerzej w zakończeniu.

Kolejna sekwencja przypomina wstęp noweli 154, w którym cesarz Justynian wspominał o dziwnej pogłosce o osobach zawierających w Mezopotamii i Osroenie zakazane przez prawo małżeństwa. Justyn II pisze, że dotarli do niego informatorzy z Mezopotamii, Osroeny i Eufratezji, prowincji, które leżą nieopodal Persji, przynosząc niepokojące wieści o zawieraniu w tych trzech prowincjach niedozwolonych małżeństw. Należy podkreślić, że cesarz wymienia tu prowincję Eufratezję, o której nie ma wzmianek w 154 noweli Justyniana²⁹². Justyn II pisze, że informatorzy donoszą mu, że zakazane w prawie małżeństwa zawierane są albo z powodu nieznanomości obowiązującego w tym zakresie prawa²⁹³, albo pod wpływem kontaktów z Persami i Arabami. Z małżeństw tych rodzą się dzieci. Źródło popularności tego rodzaju kazirodczych małżeństw Justyn II upatruje zatem w tych samych zjawiskach, które dostrzegł już Justynian. W dalszej części wstępu Justyn II pisze, że informatorzy donoszą mu także o pladze donosicielstwa, informując go o osobach, które, widząc łatwą okazję do zarobku, zmuszają do płacenia kar dzieci urodzone w kazirodczych małżeństwach, które nie są przecież winne zaistniałej sytuacji.

Justyn II, mówiąc o przyczynach zawierania kazirodczych małżeństw, wymienia kontakty z Persami i Arabami. Problem małżeństw między bliskimi krewnymi w Persji został już w pracy obszernie omówiony, wypada zatem odnieść się do drugiej wzmiankowanej w kontekście kazirodczych małżeństw nacji – Arabów²⁹⁴.

Nasza wiedza o małżeństwach zawieranych między bliskimi krewnymi wśród plemion arabskich w czasach przedislamskich jest dość uboga. W okresie tym funkcjonowały tam związki małżeńskie, które w świetle rzymskich regulacji dotyczących *incestum* mogły być uznane za kazirodcze. Po pierwsze, znawcy tej problematyki uważają, że jednym z preferowanych związków były małżeństwa z córką brata lub siostry. Po drugie, dość częstym

²⁹² Brak wzmianek na temat tej prowincji w 154 noweli Justyniana jest niezrozumiały.

²⁹³ S. Puliatti, *Ricerche...*, cz. 2, s. 47, przyp. 99 pisze, że nie da się wykluczyć, iż nieznanomość prawa mogła wynikać w tym przypadku z tego, że nie było ono należycie rozpowszechniane. Szerzej na temat ogłaszania nowel justyniańskich na terenie państwa zob. G. Lanata, *op. cit.*, s. 107-161.

²⁹⁴ W VI w. w czasie konfliktu zbrojnego między Persją i Biznancjum oba mocarstwa korzystały z pomocy swych arabskich sojuszników, którymi byli, odpowiednio, Lachmidzi i Gassanidzi. W pokoju z Persami, zawartym przez Justyniana w 562 r., w punkcie drugim znalazły się także ustalenia dotyczące arabskich sojuszników (Menander Protektor, frg. 6,1). Lachmidzi zostali zobowiązani do powstrzymania się od ataków na Rzymian, Gassanidzi zaś na Persów. Oba arabskie królestwa miały także zaniechać wzajemnych ataków (zob. K. Güterbock, *Byzanz und Persien in ihren diplomatischen-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Iustinians*, Berlin 1906, s. 68-69; I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, t. 1,1. *Political and Military History*, Washington 1995, s. 267-268; B. Dignas, E. Winter, *op. cit.*, s. 141, 144-145). W traktacie pojawiły się również ustalenia dotyczące kupców z krajów barbarzyńskich, w tym kupców arabskich. Zostali oni objęci zakazem wjazdu na tereny cesarstwa i królestwa Sasanidów nieznany drogami. Musieli udać się do Nisibis albo do Dary w celu uzyskania specjalnego zezwolenia, niezbędnego do kontynuowania podróży do wybranego przez nich miejsca. Złamanie tych nakazów, jak również oszustwa celne, narażały ich na odpowiedzialność sądową. Przepis ten dotyczył kupców z terytoriów rzymskich i perskich, a także podróżników pochodzących z narodów, które nie były sojusznikami obu mocarstw. Miało to ograniczyć szmugiel, zagraniczną konkurencję dla rodzimych kupców oraz szpiegostwo, które było częstą praktyką zwłaszcza wśród arabskich kupców (zob. B. Dignas, E. Winter, *op. cit.*, s. 146).

zjawiskiem były w tym czasie małżeństwa z żoną ojca. Po trzecie, zdarzało się również, że w okresie tym mężczyzna był jednocześnie żonaty z dwiema siostrami. Relacje z osobami bliżej spokrewnionymi uchodziły jednak za niewłaściwe. Nieliczne przypadki takich związków małżeńskich lub jedynie relacji seksualnych w przedislamskiej Arabii tłumaczy się w źródłach jako skutek nadużywania alkoholu lub wpływu zaratusztrianizmu w okresie panowania Sasanidów²⁹⁵.

Formalny zakaz związków między krewnymi i powinowatymi pojawił się dopiero w *Koranie* powstałym, zgodnie z tradycją muzułmańską, między 610 a 632 r. Czwarta sura (*An-Nisa – Kobiety*) wymienia przeszkody małżeńskie wynikające z pokrewieństwa i powinowactwa. Mężczyzna nie może poślubić swojej matki, córki, siostry, ciotki, siostrzenicy, przybranej matki, przybranej siostry, teściowej, macochy (ani żadnej z żon ojca), pasierbicy ani synowej, lub ożenić się z dwiema siostrami w tym samym czasie²⁹⁶. Osoba, której nie można poślubić, określana jest słowem *maḥram* (pl. *maḥamrem*). Wywodzi się ono z arabskiego korzenia *HRM*, oznaczającego bycie przedmiotem tabu, nienaruszalności lub świętości. W języku arabskim nie ma konkretnego określenia na kazirodztwo²⁹⁷.

Przejdźmy jednak do zasadniczej części noweli Justyna II. Cesarz rozpoczyna ją od ogłoszenia aktu łaski wobec wszystkich mieszkańców wymienionych wyżej prowincji, którzy zawarli zakazane przez prawo małżeństwa do czasu, kiedy wstąpił on na tron. Justyn II zapowiada, że małżeństwa te nie zostaną poddane jakiegokolwiek kontroli, a małżonków nie dotkną żadne sankcje. Decydując się na ten krok, cesarz ma świadomość, że przyniesie to straty skarbowi cesarskiemu. Nie czyni tego jednak dlatego, że nie leży mu na sercu utrwalenie pożądanych wzorców moralnych, propagujących umiarkowanie w żądach, ani też dlatego, że nie szanuje prawa, lecz aby ograniczyć haniebny zysk delatorów, którzy, donosząc o niedozwolonych małżeństwach, rujnują osobiste życie wielu mieszkańców wspomnianych prowincji oraz wyrządzają im wielkie szkody majątkowe. Jednocześnie Justyn II zapowiada, że prawo to – mając na myśli ustawę Justyniana, o której wspomniał już we wstępie noweli – oraz przewidziane w nim sankcje będą obowiązywały we wszystkich częściach imperium, z uwzględnieniem trzech wyżej wymienionych prowincji, od

²⁹⁵ Tak G.J. van Gelder, s.v. *Incest and inbreeding*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/incest-and-inbreeding> [dostęp 15.03.2019].

²⁹⁶ *Koran* 4.22: „Nie pojmujcie za żony kobiet, które były żonami waszych ojców, chyba że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, to jest wszeteczeństwo i obrzydliwość – i jakże zła droga! 4. 23: Są wam zabronione: wasze matki, wasze córki i wasze siostry; – wasze ciotki ze strony ojca i ze strony matki; córki brata i córki siostry; – i wasze matki; które was żywiły piersią; – i wasze siostry mleczne i matki waszych żon; – i wasze pasierbice będące pod waszą opieką, narodzone z żon, z którymi już żyliście; – a jeśli jeszcze z nimi nie żyliście, to nie będziecie mieli grzechu; – i żony waszych synów, narodzonych z waszych lędźwi; – i żebyście nie poślubiali dwóch sióstr, chyba że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, Bóg jest przebaczący, litościwy!” (*Koran*, przeł. J. Bielawski, Warszawa 2007). Szerzej zob. G.J. van Gelder, *Close Relationship...*, s. 78-121.

²⁹⁷ Zob. G.J. van Gelder, s.v. *Incest...*

dnia objęcia przez niego rządów²⁹⁸. Pod koniec zasadniczej części swej noweli cesarz jeszcze raz podkreśla fakt okazania ze swej strony łaski poddanym mimo zawarcia przez nich zakazanych przez prawo małżeństw. Swą życzliwość i wyrozumiałość wobec nich tłumaczy tym, że mieszkańcy tych prowincji, obcując na co dzień z Persami i barbarzyńskimi Saracenami, uległszy ludzkim odruchom, nad którymi nie potrafili zapanować, zaczęli naśladować panujące wśród tych nacji obyczaje.

Epilog noweli przypomina zakończenie noweli 154 Justyniana. Cesarz zwraca się z apelem do Piotra, aby starał się wprowadzić skutecznie w życie niniejsze prawo i przestrzegał zawartych w nim regulacji.

Widać wyraźnie, że wydając tę nowelę, Justyn II kierował się trzema głównymi pobudkami. Pierwszą był cesarski akt łaski wobec mieszkańców trzech wschodnich prowincji, którzy zawarli kazirodczne małżeństwa przed dniem objęcia przez niego władzy. Drugim powodem było przypomnienie o konieczności przestrzegania prawa swego poprzednika. Prawo Justyniana, do którego odnosi się w tej noweli Justyn II, miało działać także w stosunku do osób, które zawarły *illicitum matrimonium* jeszcze przed ogłoszeniem tej noweli, a zatem w okresie od 15 listopada do 31 grudnia 565 r.

Trzecią przyczyną był protest przeciw wszelkiego rodzaju patologiom, które rodziło „dzikie”, jak obrazowo określił to S. Puliatti²⁹⁹, donosicielstwo. Widzimy tu moralny sprzeciw władcy wobec różnego rodzaju negatywnych zjawisk towarzyszących denuncjacom osób, które złamały zakaz kazirodztwa. O ile Justynian w noweli 154 nie wspomina w ogóle o tego rodzaju delacjach, umieszczając jedynie we wstępie informację o pogłoskach krążących na ten temat, o tyle jego następca sprzeciwia się wyraźnie wykorzystywaniu tego narzędzia, które próbował zwalczać już w IV w. Konstantyn Wielki³⁰⁰, a które, jak słusznie zauważył włoski uczyony, „praktycznie pozostawiało małżonków kazirodczych i ich potomków na łasce wyzyskiwaczy zepsutych wszelką nieuczciwością”³⁰¹, stając się w ten sposób często źródłem bezprawia³⁰².

²⁹⁸ Justynian zmarł w nocy z 14 na 15 listopada 565 r. Tej samej nocy Justyn ogłoszony został cesarzem. Nowela ta obowiązywała zatem od 15 listopada.

²⁹⁹ S. Puliatti, *Ricerche...*, cz. 2, s. 51.

³⁰⁰ Szerzej na ten temat zob. D. Nowicka, *Kilka uwag o regulacjach dotyczących „delationes” w sprawach fiskalnych w ustawodawstwie cesarzy pierwszej połowy IV wieku*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2018, t. 28, z. 1, s. 91-112 (wraz z podaną tam literaturą).

³⁰¹ S. Puliatti, *Incesti crimina...*, s. 227.

³⁰² Jeśli przyjrzymy się źródłom zgromadzonym w *Codex repetitae prelectionis* w księdze 10, w tytule 11. *De delatoribus*, możemy dojść do wniosku, że Justynian nie przejawiał w tym zakresie takiej determinacji jak Konstantyn.

Zakończenie

Nowela 154 Justyniana oraz nowela 2 Justyna II odnoszą się do tego samego problemu – kazirodzich małżeństw zawieranych w prowincjach leżących w pobliżu Persji – i powinny być interpretowane łącznie. Wiele informacji zawartych w 2 noweli Justyna pozwala bowiem lepiej zrozumieć 154 nowelę Justyniana I.

Żadna z nowel nie precyzuje, na czym polegały *gámoi athemitoí* zawierane w Mezopotamii, Osroenie oraz Eufratezji. Wysocy rzymscy urzędnicy, do których kierowane były obie ustawy, odpowiedzialni za ich ogłoszenie i egzekwowanie, doskonale wiedzieli, co mieli na myśli obaj władcy, używając określenia *gámoi athemitoí*. Jednak patrząc z perspektywy mieszkańców trzech prowincji, wymienionych w nowelach, jest to z pewnością istotna wada tych konstytucji. Prawo powinno być bowiem dla poddanych czytelne.

Niektórzy komentatorzy uważają, że użyte w nowelach określenie *gámoi athemitoí* jest eufemizmem. Obaj cesarze posługują się nim, gdyż nie potrafia się jawnie przyznać, że w niektórych prowincjach ich państwa stale obecne są tego rodzaju nieczne praktyki³⁰³. Trudno zgodzić się z tym poglądem. W grece nie było bowiem odpowiednika rzymskiego rzeczownika *incestum* ani przymiotnika *incestuosus*, *-a*, *-um*. Wynika to prawdopodobnie z faktu, że niektóre pojęcia uznawali Grecy za *árreta*³⁰⁴, czyli takie, których nie powinno się wypowiadać³⁰⁵. Należało do nich kazirodstwo, wielkie tabu dla zdecydowanej

³⁰³ Tak A.D. Lee, *op. cit.*, s. 407.

³⁰⁴ Jest to mianownik liczby mnogiej rodzaju nijakiego, pochodzący od przymiotnika ἄρρητος, ον („niewypowiedziany, niewysłowiony, straszny”; zob. H.G. Liddel, R. Scott, *op. cit.*, s.v. ἄρρητος, ον).

³⁰⁵ W *Królu Edypie* Sofoklesa znajduje się dramatyczny dialog między Przewodnikiem Chóru a Posłańcem, który przyniósł wieść o tym, że Edyp oślepił się na wieść o samobójstwie Jokasty, swej – jak pisze tragic – „żony-nie żony” (w. 1285-1288):

Χορός

νῦν δ' ἔσθ' ὁ τλήμων ἐν τίνι σχολῇ κακοῦ;

Ἐξάγγελος

βοᾷ διοίγειν κλῆθρα καὶ δηλοῦν τινα
τοῖς πᾶσι Καδμεΐοισι τὸν πατροκτόνον,
τὸν μητέρ' – αὐδῶν ἀνόςι' οὐδὲ ρήτά μοι,

„PRZEWODNIK CHÓRU:

Co zrobił, biedak, kiedy szał mu minął?

POSŁANIEC:

Wołał, ażeby podwoje otworzyć
dla Kadmejczyków: niech ojcobójcę
ujrzą, co matkę... – tego określenia
tu nie powtórzę”.

(Sofokles, *Tragedie*, przeł. R. Chodkowski, t. 2, *Król Edyp, Antygona, Elektra*, Lublin 2012).

Z milczeniem Posłańca w tragedii Sofoklesa koresponduje milczenie powoda w mowie Isajosa *O spadku Dikajogenesa*. Mówca jednoznacznie sugeruje, że jego przeciwnik dopuścił się *incestum* z matką (5,39): τὴν

większości dawnych społeczeństw. W greckich tekstach klasycznych kazirodczy związek określany jest jako γάμος ἀνόσιος (*gámos anósios*)³⁰⁶ albo γάμος ἀσεβής (*gámos asebés*)³⁰⁷, czyli „małżeństwo bezbożne”. Dopiero w późnej grece pojawiły się nazwy niektórych stosunków kazirodczych³⁰⁸. Określenie *gámoi athemitoí* nie było zatem eufemizmem, można uznać je za greckie określenie wszystkich zakazanych małżeństw konsangwinicznych³⁰⁹.

W noweli 154 nie znajdujemy nawet najmniejszych sugestii, które pozwalałyby nam przyjąć, że zagrożenie związane z rozpowszechnianiem się niedozwolonych małżeństw w dwóch wymienionych w tym akcie prawnym prowincjach jest skutkiem naśladownictwa perskich obyczajów. Nowela 2 Justyna II nie pozostawia w tej kwestii żadnych wątpliwości. Już w prologu cesarz, wymieniając trzy prowincje, w których szerzą się zakazane przez prawo małżeństwa, wspomina wyraźnie, że leżą one niedaleko ziem, którymi władają Persowie. W dalszej części noweli Justyn II jeszcze dwukrotnie nawiązuje do zwyczajów Persów. Mówiąc o informatorach donoszących o szerzących się we wspomnianych prowincjach niecznych praktykach, pisze, że część osób łączących się *gámoi athemitoí* zawarła je opanowana skłonnością do żądz cielesnych, która była wynikiem codziennego obcowania z Persami i Saracenami, którzy przyjęli perskie wzorce zachowań. Pod koniec noweli, wymieniając okoliczności, którymi kierował się cesarz, udzielając łaski tym, którzy zawarli zakazane przez prawo rzymskie małżeństwa, Justyn II jeszcze raz podkreśla, że ludzie ci nie byli w stanie przezwyciężyć odruchów natury, ponieważ, obcując z Persami i Arabami, siłą rzeczy zaczęli naśladować ich obyczaje. Określenie *gámoi athemitoí*, używane w obu omawianych nowelach, odnosi się zatem przede wszystkim do tego rodzaju małżeństw zakorzenionych od wieków w perskiej obyczajowości. Małżeństwa takie były całkowicie sprzeczne zarówno z rzymskim prawem, jak i normami etycznymi, które obowiązywały w państwie rzymskim.

δὲ μητέρα [τὴν] αὐτοῦ καθημένην ἐν τῇ τῆς Εἰλειθυίας ἱερῇ πάντες ἑώρων, καὶ τοῦτῳ ἐγκαλοῦσαν ἃ ἐγὼ αἰσχύνομαι λέγειν, οὗτος δὲ ποιῶν οὐκ ἤσχυνεν – „Wszyscy widzieliśmy jego matkę siedzącą w świątyni Ejlejtyi i oskarżającą go o rzeczy, o których wstyd mi mówić, on jednak nie wstydził się tak postępować” (Isajos, *Mowy*, przeł. J. Rominkiewicz, Wrocław 2013).

Szerzej na ten temat zob. D. Clay, *Unspeakable Words in Greek Tragedy*, *AJPh* 1982, vol. 103, s. 277-298.

³⁰⁶ Zob. np. Arystofenes, *Żaby*, w. 850; Sofokles, *Edyp w Kolonos*, w. 945-946; Eurypides, *Elektra*, w. 600, 926-927. Określenie to używane było wobec wszelkich bezbożnych związków, a więc cudzołóstwa, zoofilii i nekrofilii.

³⁰⁷ Zob. Ajschylos, *Blagalnice*, w. 10.

³⁰⁸ Kazirodztwo z matką określane jest jako μητρομυξία – *metromiksía* (zob. np. Sekstus Empiryk, *Przeciw uczynom* 11,191) albo μητρογαμία – *metrogamía* (używa go np. Klaudiusz Ptolemeusz, *Czworoksiąg* 166). W egipskich papirusach występuje też określenie kazirodztwa z siostrą – θυγατρομυξία – *thygatromiksía* (zob. np. P.Oxy. 237,7,26). Niektórzy późni autorzy używają też słowa θυγατρογάμος – *thygatrogámos* (słowo to znaleźć można u Nonnosa z Panopolis, greckiego poety z przełomu IV i V w., w jego poemacie epickim *Historia Dionizosa* 12,73). Dopiero w czasach chrześcijańskich pojawiło się określenia αἰμομυξία – *haimomiksía*.

³⁰⁹ Por. A. Giardina, *The Family in the Late Roman World*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. 14. *Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2001, s. 412, przyp. 73.

Nowela 154 Justyniana wymierzona była głównie w wyznających zatarusztrianizm mieszkańców Mezopotamii i Osroeny, będących jednocześnie rzymskimi obywatelami. W kwestiach religijnych Justynian nie był władcą tolerancyjnym. W pokoju z Persją, zawartym w 562 r., a więc 26 lat po wydaniu noweli 154, znalazły się także, zgodnie z przekazem Menandra Protektora, punkty dotyczące kwestii swobód religijnych³¹⁰. Chrześcijaanom w Persji zezwolono na wznoszenie kościołów i praktyki religijne. Król królów zapewnił także, że nie będą oni siłą nawracani na zaratusztrianizm i będą mogli grzebać swych zmarłych³¹¹. Z kolei chrześcijanie w Persji zostali zobowiązani do tego, że nie będą nawracać wyznawców zaratusztrianizmu na swoją wiarę³¹². Menander Protektor nie wspomina jednak o tym, aby Justynian udzielił wzajemnych gwarancji dla zaratusztrian w cesarstwie rzymskim. Niektórzy komentatorzy podkreślają, że jest raczej rzeczą mało prawdopodobną, aby Justynian, będący cesarzem wykazującym niewielką tolerancję dla innych wyznań, zgodził się na zagwarantowanie zaratusztrianom swobód religijnych w swoim państwie³¹³. Związki między bliskimi krewnymi były w zaratusztrianizmie uświęconą formą małżeństwa. Jednak ze względu na autorytet władzy i obowiązujące w państwie prawa cesarz nie mógł pozwolić sobie na jakiekolwiek ustępstwa w tym zakresie na rzecz zaratusztrian.

Nowela 154 skierowana była przede wszystkim do lokalnych społeczności zaratusztriańskich w Mezopotamii i Osroenie. Wydaje się jednak rzeczą prawdopodobną, że małżeństwa między bliskimi krewnymi mogły być zjawiskiem rozpowszechnionym również wśród innych grup etnicznych w tych prowincjach, które przyjęły perskie zwyczaje małżeńskie.

Nowela 2 Justyna II wydana została 30 lat po ogłoszeniu noweli 154 Justyniana. Stosunkowo krótki okres dzielący oba akty prawne sugeruje jednoznacznie, że konstytucja Justyniana nie przyniosła oczekiwanych skutków. Społeczności zaratusztriańskie w prowincjach rzymskich graniczących z Persją, żyjąc w dużej izolacji i zachowując tradycje przodków, nie stosowały się do rzymskiego zakazu zawierania kazirodczych małżeństw, który wynikał zarówno z *Instytucji*, *Kodeksu Justyniańskiego*, jak i 12 oraz 154 noweli Justyniana.

³¹⁰ Menander Protektor, frg. 6,1 (= FHG IV, frg.11).

³¹¹ Ciała zmarłych uznawali zaratusztrianie za nieczyste. Nie można ich było grzebać w ziemi. Składano je więc w odludnych rejonach, na pustyniach lub w górach, gdzie nie miały kontaktu z urodzajną ziemią. Pozostały tam tak długo, dopóki ze zwłok nie pozostał jedynie szkielet. Dopiero wtedy można było umieścić kości w urnie i złożyć je w ziemi (na temat zwyczajów pogrzebowych zaratusztrian zob. M. Boyce, *Zaratusztrianie...*, s. 124-125).

³¹² Ofiarą tego zakazu padł biskup Ahudemme, twórca Kościoła miafizyckiego. Za ochrzczenie syna Chosrow I nakazał go aresztować i przewieźć do Ktezyfontu, gdzie biskup został uwięziony, a następnie stracony 2 sierpnia 575 r. Zob. K. Maksymiuk, *Pogranicze...*, s. 112.

³¹³ K. Güterbock, *op. cit.*, s. 99.

Odpowiedź na pytanie, jaki rzeczywisty zakres miało zjawisko zawierania małżeństw między bliskimi krewnymi w trzech najdalej na wschód wysuniętych prowincjach, jest trudna. Niektórzy badacze uważają, że bardzo surowe sankcje dla tych, którzy zdecydują się zawrzeć tego rodzaju kazirodcze małżeństwa, przewidziane w noweli 154, nieznane dotąd w prawie justyniańskim, mogą być dowodem na to, że *gámoi athemitoí* były w tych prowincjach zjawiskiem powszechnym³¹⁴. Fakt, że w stosunkowo krótkim czasie Justyn II wydał nową regulację dotyczącą tej samej problematyki, rozszerzając jej obowiązywanie na kolejną prowincję – Eufratezję, może świadczyć o tym, że problem ten nie był zjawiskiem marginalnym, lecz narastał.

Należy też podkreślić, że poddanie małżeństw w prowincjach jakiegokolwiek kontroli przez lokalnych urzędników było zadaniem praktycznie niewykonalnym. Rzymskie małżeństwo było bowiem związkiem natury faktycznej. Zawierano je bez udziału urzędników państwowych, jak również reprezentantów władzy religijnej. Urzędnicy prowincjonalni nie posiadali praktycznie prawie żadnych narzędzi, dzięki którym mogli poddać kontroli legalność takich związków. Jedynym pomocnym instrumentem mógł być spis powszechny ludności. Był on niezbędny dla określenia potencjalnych możliwości podatkowych poddanych. Problem polega jednak na tym, że spisy te dość rzadko podlegały rewizji³¹⁵, a w celu pozyskiwania wiarygodnych danych, pokazujących aktualne i rzeczywiste zasoby imperium, ich aktualizowanie było rzeczą konieczną. Praktyka była jednak często inna, niezrewidowane spisy ludności wykorzystywane były przez kolejnych kilkadziesiąt lat³¹⁶.

Obaj władcy, podobnie jak wcześniej Dioklecjan w edyktie z 295 r., zdecydowali się na akt łaski w stosunku do poddanych, którzy zawarli kazirodcze małżeństwa, odpowiednio, przed wydaniem noweli 12 przez Justyniana oraz wstąpieniem na tron Justyna II. Z dużym prawdopodobieństwem możemy przyjąć, że główną przyczyną łaski wobec mieszkańców Mezopotamii, Osroeny i Eufratezji, którzy zawarli *gámoi athemitoí*, była obawa obu cesarzy, że w tych leżących w pobliżu Persji prowincjach może dojść do radykalizacji nastrojów. Zdecydowane egzekwowanie sankcji przewidzianych za złamanie zakazu kazirodczości mogło zakończyć się reakcją miejscowej ludności w postaci współpracy z wrogiem, jakim była perska armia, protestów czy nawet lokalnych zamieszek. Taka sytuacja w prowincjach graniczących z Persją, niezwykle istotnych z punktu widzenia obrony granic imperium, mogła stanowić poważne zagrożenie i być wykorzystana przez Persów do podjęcia działań dywersyjnych. Radykalne kroki wobec osób łamiących prawo małżeńskie w tak ważnych militarnie prowincjach mogły przynieść fatalne skutki. Utrzymanie lojalności wobec państwa rzymskiego obywateli mieszkających w tych prowincjach było dla

³¹⁴ Zob. np. J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983, s. 39, przyp. 5.

³¹⁵ Na fakt ten zwrócił uwagę A.D. Lee, *op. cit.*, s. 410.

³¹⁶ A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, t. 1, Oxford 1964, s. 454 podaje m.in. przykład spisu ludności, przeprowadzonego przed 524 r., a używanego w dalszym ciągu w 565 r.

Justyniana i Justyna II, jak się wydaje, celem nadrzędnym, stąd decyzja obu władców o amnestii³¹⁷.

Wreszcie kwestia najważniejsza. Które prawo Justyniana miał na myśli Justyn II w swej noweli? Była to z całą pewnością jedna z nowel wielkiego poprzednika. Czy Justynowi II chodziło o nowelę 12 Justyniana, będącą *lex generalis*, jeśli idzie o przestępstwo kazirodztwa w prawie justyniańskim, czy nowelę 154, mającą charakter *lex specialis* dla mieszkańców prowincji Mezopotamii i Osroeny?

Skojarzenie z nowelą 154 Justyniana wydaje się niemal oczywiste. Opowiedział się za nią Karl Eduard Zachariae von Lingenthal³¹⁸. Podobne stanowisko zajął A.D. Lee³¹⁹. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że Justyn II znał 154 nowelę swego poprzednika. Podobieństwa między obiema nowelami są bowiem uderzające. Po pierwsze, podobne tytuły. Po drugie, fakt, że obie ustawy dotyczą regulacji na tym samym terenie. Po trzecie, oba akty prawne łączy także motyw relacji osób trzecich na temat zawierania w tych prowincjach kazirodczych małżeństw. U Justyniana ukazany jest on jedynie jako krążąca pogłoska, u Justyna II zaś w sposób zdecydowanie bardziej wyrazisty.

Nie wszystkich jednak te argumenty przekonują. Innego zdania jest S. Puliatti, który uważa, że nowela 2 Justyna II jest, co prawda, odpowiednikiem noweli 154 Justyniana, lecz jej autor bezpośrednio odwołuje się w niej do noweli 12³²⁰. Na dowód włoski romanista przytacza dwa fragmenty obu nowel, w których dostrzega wyraźne podobieństwo wyrażonych w nich myśli³²¹.

Nowela 12: ὅπως ἂν μάθοι σωφρονεῖν καὶ εἴσω τῆς φύσεως μένειν, ἀλλὰ μὴ τρυφᾶν τε καὶ ἐρᾶν ὑπερόρια, καὶ τῶν παραδεδομένων ἡμῖν ἐκ τῆς φύσεως καταυθαδιάζεσθαι νόμων.

„aby nauczył się być powściągliwym i żyć zgodnie z naturą, a nie być wyuzdanym i **pożądać tego, co przekracza dozwolone granice, i aby nie naśmiewał się z praw, które ustanowiła dla nas natura**”.

Nowela 2: τῷ γὰρ ἡμετέρῳ πατρί (...) νόμος γέγραπται (...) πρὸς τὸ δέον ἐπανάγων ὥς μὴ τῆς φύσεως αὐτῆς ἐπιθυμεῖν ὑπερόρια (...).

„Albowiem nasz ojciec (...) napisał ustawę, (...) **przywracając to, co konieczne, aby nie pragnęli rzeczy przekraczających granice samej natury**”³²².

³¹⁷ Zob. A.D. Lee, *op. cit.*, s. 410-411.

³¹⁸ Zob. K.E. Zachariae von Lingenthal, *op. cit.*, s. 8, przyp. 2. Nie poparł jednak tego żadnymi argumentami.

³¹⁹ Zob. A.D. Lee, *op. cit.*, s. 405 oraz przyp. 11 na tej stronie.

³²⁰ Zob. S. Puliatti, *Ricerche...*, cz. 2, s. 45-46; *idem*, *Incesti crimina...*, s. 224-225.

³²¹ Zob. S. Puliatti, *Ricerche...*, cz. 2, s. 46, przyp. 97.

³²² Wytłuszczenia autora.

Aby jeszcze lepiej to zobrazować, zacytujmy raz jeszcze szerszy fragment wstępu do noweli 2:

„Albowiem nasz ojciec, który wśród różnych cnót ceniał szczególnie umiarkowanie w żądach, napisał ustawę, karząc [w niej] tych, którzy zawierają nielegalne małżeństwa oraz nakładając [na nich] kary pieniężne i **wracając do tego, co jest właściwe, aby nie pragnęli rzeczy przekraczających granice samej natury**. Ustawa ta jest wspianą i bardzo nam się podoba, dlatego też uznajemy ją za ważną i nakazujemy, żeby obowiązywała w każdym przypadku”.

Teza włoskiego romanisty, że Justyn II, odwołując się do prawa swego poprzednika, miał na myśli 12 nowelę Justyniana, wydaje się zatem prawdopodobna. Gdyby przyjąć interpretację Puliattiego, uznanie noweli 12 za dalej obowiązującą w państwie skutkowałoby przywróceniem sankcji określonych w tym źródle prawa. Przypomnijmy więc: małżonkowie, którzy w czasie ogłoszenia ustawy trwali w kazirodczych związkach, zobowiązani zostali do porzucenia partnera w ciągu dwóch lat. W razie nieprzeprowadzenia rozwodu sankcją była konfiskata czwartej części majątku kazirodcy, uprzednio wydzielonej, na rzecz państwa. Nie dotyczyło to jednak posagu, który miał być zwrócony. Resztę majątku uzyskać miały dzieci kazirodcy. Jeśli winny *incestum* miał zarówno dzieci z poprzednich legalnych małżeństw, jak i ze związków kazirodczych, 3/4 majątku (pozostałego po skonfiskowaniu czwartej części dóbr na rzecz skarbu państwa) przypaść miało dzieciom prawowitym (czyli otrzymywały 9/16 całego majątku), 1/4 zaś (czyli 3/16 całego majątku) dzieciom urodzonym w związkach kazirodczych. Sankcje te dotyczyłyby nie tylko mieszkańców trzech wymienionych w tytule noweli Justyna II prowincji, lecz wszystkich obywateli w państwie, którzy dopuściliby się kazirodstwa³²³.

Jeśli Justyn II odwołał się jednak w swej ustawie do noweli 154, wiązałoby się to z przywróceniem przewidzianych w niej sankcji, które były zdecydowanie surowsze od tych, które wynikały z noweli 12 – całkowitej konfiskaty majątku, kar mutylacyjnych, a w przypadku małżeństw zawartych w sposób szczególnie zuchwały nawet kary śmierci. Sankcje te dotyczyłyby nie tylko mieszkańców trzech wymienionych w noweli Justyna II prowincji, lecz wszystkich obywateli w państwie, którzy dopuściliby się kazirodstwa³²⁴. I tu napotykamy pierwszy problem. 154 nowela Justyniana, będąca w momencie jej wydania jedynie *lex specialis* dla trzech wschodnich prowincji, stałaby się *lex generalis*, albowiem przewidziane w niej sankcje miały obowiązywać wszystkich. Takie rozwiązanie

³²³ Wynika to jednoznacznie z tego oto zdania: ὅθεν τὸν νόμον κρατεῖν κελεύομεν καὶ τὰ διορισμένα τούτω κατὰ τῶν ἀθεμιτογαμούντων ἐπιτιμία πανταχόσε τῆς ἡμετέρας πολιτείας, ἔν τε ταῖς μικρῇ πρόσθεν εἰρημέναις ἐπαρχίαις ἐξ ἀρχῆς τῆς ἡμετέρας βασιλείας. – „Dlatego nakazujemy, aby prawo to oraz określone w nim kary dla zawierających nielegalne małżeństwa, obowiązywały w każdej części naszego państwa oraz w wymienionych nieco wcześniej prowincjach od początku naszego panowania”.

³²⁴ Zob. przyp. poprzedni.

kłóci się z kolei z tytułem tej noweli, w którym wyraźnie sugeruje się, że akt ten dotyczyć będzie jedynie mieszkańców określonych prowincji.

Przyjęcie propozycji Puliattiego utrudnia jeszcze jedna kwestia. Skoro Justyn II 30 lat po wydaniu 154 noweli Justyniana, na samym początku swego panowania, wydał kolejną ustawę dotyczącą kazirodztwa, oznacza to, że na terenie trzech wschodnich prowincji małżeństwa między bliskimi krewnymi były dalej zawierane. Czy przywrócenie mocy obowiązującej 12 noweli Justyniana i stosowanie przewidzianych w niej zdecydowanie lżejszych sankcji, niż tych określonych w noweli 154, mogło w tym przypadku ułatwić walkę z kazirodztwem? Odpowiedź wydaje się oczywista.

Jak widać, problem jest bardzo skomplikowany. Piszącemu te słowa wydaje się jednak, że rozwiązanie zaproponowane przez Puliattiego jest bardziej prawdopodobne.

Na powstanie 154 noweli Justyniana i 2 noweli Justyna II nie miało wpływu prawodawstwo kościelne, podobnie zresztą jak w przypadku innych praw Justyniana regulujących odpowiedzialność z tytułu kazirodztwa. Regulacje w prawie cywilnym dotyczące zakazu małżeństw między krewnymi w linii bocznej były bowiem zdecydowanie łagodniejsze niż w ówczesnym prawie kościelnym. W prawie justyniańskim małżeństwa nie mogli zawierać krewni w linii bocznej do trzeciego stopnia włącznie³²⁵. Prawodawstwo kościelne na Zachodzie rozszerzyło w VI w. przeszkodę pokrewieństwa do szóstego stopnia włącznie. Należy też podkreślić, że 154 nowela Justyniana o osiem lat wyprzedziła pierwsze regulacje kościelne, zakazujące zawierania małżeństw między bliskimi krewnymi chrześcijanom w Persji, które przyjęto na synodzie Mar Aby w 544 r. Obradujące w VI w. synody Kościoła perskiego w odniesieniu do pokrewieństwa jako przeszkody małżeńskiej przyjęły ostatecznie rozwiązania podobne do tych, które obowiązywały w prawie justyniańskim.

Małżeństwa zawierane między bliskimi krewnymi na terenie Mezopotamii, Osroeny i Eufratezji były świadectwem ciągłej obecności w tych trzech wschodniorzymskich prowincjach dawnych tradycji i zwyczajów, które pojawiły się na długo przed podbojem tych ziem przez Rzymian. Funkcjonujący w prawie rzymskim zakaz kazirodztwa spowodował wykształcenie się w społeczeństwie rzymskim egzogamicznego modelu małżeństwa. W świecie rzymskim nie był to jednak jedyny model, wśród niektórych nacji funkcjonowały bowiem również małżeństwa endogamiczne. O ile w rzymskim Egipcie w ciągu kilkudziesięciu lat od wydania *Constitutio Antoniniana* udało się zatrzymać dzięki prawnym zakazom, a także w jakimś stopniu wpływowi chrześcijaństwa, proces zawierania

³²⁵ Najważniejszymi powodami dopuszczenia małżeństw między dziećmi rodzeństwa (*consobrini*) były, po pierwsze, ochrona majątku rodzinnego, który podlegałby znacznemu zmniejszeniu w przypadku wydawania kobiet za mąż poza rodzinę (a w przypadku małżeństwa jedynej spadkobierczynie nawet całkowitej utracie), po drugie zaś, popularność małżeństw między bliskimi w prowincjach wschodnich oraz w Grecji (zob. J. Misztal-Konecka, *Zakaz kazirodztwa...*, s. 227 wraz z podaną w przyp. 79 literaturą).

małżeństw między bratem i siostrą³²⁶, o tyle we wschodnich prowincjach, leżących w pobliżu Persji, endogamia była dalej obecna. Świadczy to niewątpliwie o tym, że utrwalanie rzymskich wzorców kulturowych na tych terenach nie było skuteczne, mimo że część z nich znajdowała się we władaniu Rzymian już od ponad trzystu pięćdziesięciu lat.

Regulacje Justyniana i Justyna II dotyczące zakazu kazirodzich małżeństw, kierowane do mieszkańców prowincji Mezopotamii, Osroeny i Eufratezji, nie mogły przynieść spodziewanych przez ich autorów pozytywnych skutków. Pierwszą przeszkodą była słaba znajomość prawa wśród najniższych warstw społecznych, wśród których rozpowszechnione były tego rodzaju związki. Jest jednak druga przyczyna, która wydaje się zdecydowanie istotniejsza. Małżeństwa między bliskimi krewnymi, zakorzenione na tych ziemiach od kilkunastu wieków, dla mieszkańców tych trzech prowincji, którzy w większości byli wyznawcami zaratusztrianizmu, były istotnym elementem ich religijnej tożsamości, w związku z czym ich wyeliminowanie za pomocą prawnych zakazów było przedsięwzięciem skazanym na niepowodzenie.

³²⁶ Tak K. Hopkins, *Brother-Sister...*, s. 354.

Bibliografia

- Abrahams R., *Explaining incest in Graeco-Roman Egypt*, „Man” 1993, vol. 28, s. 599.
- Adontz N., *Armenia in the Period of Justinian*, przeł. N. Garsoian, Lisbon 1970.
- Albrecht M. von, *M. Minucius Felix as a Christian Humanist*, Illin. Class. St. 1987, vol. 12, no. 1, s. 157-168.
- Allam S., s.v. *Geschwisterehe*, [w:] *Lexikon der Ägyptologie*, t. 2, Wiesbaden 1977, szp. 568-570.
- Alston R., *The City in Roman and Byzantine Egypt*, London/New York 2001.
- Ambrosius, *Epistulae et Acta*, t. 2. *Epistularum libri VII-VIII (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, t. 82/2), eds. O. Faller, M. Zelcer, Vindobonae 1990.
- Św. Ambroży z Mediolanu, *Listy (36-69)*, t. 2, przeł. P. Nowak, oprac. J. Naumowicz, Kraków 2003.
- ANEKΔOTA, t. 1. *Athanasi scholastici Emiseni de novellis constitutionibus imperatorum Iustiniani Iustinique*, ed. G.E. Heimbach, Lipsiae 1838.
- Angeli Bertinelli M.G., *I Romanii oltre L’Eufrate nel II secolo d.C. (le province di Assiria, di Mesopotamia e di Osroene)*, ANRW 1979, vol. 9, no. 1, s. 3-45.
- Astolfi R., *Studi sul matrimonio nel diritto romano postclassico e giustiniano*, Milano 2012.
- Arangio-Ruiz V., *L’application du droit romain en Egypte après la Constitution Antoninienne*, Bull. Inst. Eg. 1946-1947, vol. 29, s. 83-130.
- Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010.
- Atkinson K.M.T., *The Legitimacy of Cambyases and Darius as Kings of Egypt*, JAOS 1956, vol. 76, s. 167-177.
- Św. Augustyn, *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, Kęty 1998.
- Bagnall R.S., Frier B.W., *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge 2006.
- Baldson D., *Die Frau in der römischen Antike*, München 1979.
- Barnes T.D., *Damascus or Demessus?*, ZPE 2005, vol. 151, s. 266-268.
- Barnes T.D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge MA/London 1982.
- Baum W., Winkler D.W., *The Church of the East*, London 2003.
- Św. Bazyli Wielki, *Listy. Wybór*, przeł. W. Krzyżaniak, Warszawa 1972.
- Beauchet L., *Histoire du droit privé de la république athénienne*, t. 1. *Le droit de famille*, Paris 1897.
- Bedjan P., *Histoire de Mar-Jabalaha, des trois autres patriarches, d’un prêtre et de deux laïques, Nestorianes*, Paris 1895.
- Bell H.I., *Brother and sister marriage in Graeco-Roman Egypt*, RIDA 1949, vol. 2, s. 83-92.

- Benveniste E., *Les classes sociales dans la tradition avestique*, JA 1932, vol. 221, s. 117-134.
- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2014.
- Bichler R., Rollinger R., s.v. Greece v - vi. *The Image of Persia and Persians in Greek Literature*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/greece-vi> [dostęp 15.03.2019].
- Biener F.A., *Geschichte der Novellen Justinians*, Berlin 1824.
- Bigwood J.M., „Incestuous” Marriage in Achaemenid Iran: Myths and Realities, „Klio” 2009, vol. 91, s. 311-341.
- Bigwood J.M., *Queen Mousa, Mother and Wife (?) of King Phraatakes of Parthia: a Re-evaluation of the Evidence*, „Mouseion” 2004, vol. 4, no. 1, s. 35-70.
- Bigwood J.M., *Some Parthian Queens in Greek and Babylonian Documents*, IA 2008, vol. 43, s. 235-274.
- Biondi B., *Il diritto romano christiano*, t. 3. *La famiglia, rapporti patrimoniali, diritto pubblico*, Milano 1954.
- Blume F., *Novel 154. Concerning those who in Osroena contract unlawful marriages (De iis qui in Osroena illicitas nuptias contrahunt)*, http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/141-168/novel%20154_replacement.pdf [dostęp 15.03.2019].
- Bonfils G. de, *Gli schiavi degli ebrei nella legislazione del IV secolo. Storia di un divieto*, Bari 1992.
- Bowman A.K., *Egypt After the Pharaohs 332 BC-AD 642: From Alexander to the Arab Conquest*, Berkeley/Los Angeles 1996.
- Boyce M., *A History of Zoroastrianism*, t. 1. *The Early Period*, Leiden/Köln 1975.
- Boyce M., *A History of Zoroastrianism*, t. 2. *Under the Achemeniens*, Leiden/Köln 1982.
- Boyce M., *Zaratusztrianie. Wiara i życie*, przeł. Z. Józefowicz-Czubak, B.J. Korzeniowski, Łódź 1988.
- Boyce M., *Zoroaster the Priest*, BSOAS 1970, vol. 33, s. 22-38.
- Brasiello U., *La repressione penale in diritto Romano*, Napoli 1937.
- Braun O., *Ausgewählte Akten persischer Märtyrer: mit einem Anhang: Ostsyrisches Mönchsleben*, München 1915.
- Breitenbach A., Ristow S., s.v. *Kommagene (Euphratesia)*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 21, Stuttgart 2006, szp. 233-273.
- Brosius M., *Women in Ancient Persia 559-331 B. C.*, Oxford 1996.
- Bundy D.D., *Early Asian and East African Christianities*, CHC 2008, vol. 2, s. 118-148.
- Bury J.B., *Later Roman Empire. From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, t. 2, New York 1958.
- Cameron A., Cameron A., *The Cycle of Agathias*, JHS 1966, vol. 86, s. 6-25.
- Cardasia G., *L'apparition dans le droit des classes d'«honestiores» et d'«humiliores»*, RHD 1950, vol. 28, s. 305-337, 461-485.
- Cereti C.G., *The Zand ī Wahman Yasn. A Zoroastrian Apocalypse*, Roma 1995.

- Chadwick H., *The Relativity of Moral Codes: Rome and Persia in Late Antiquity*, [w:] *Early Christian Literature and the Classical Intellectual Tradition. In honorem R.M. Grant*, eds. W.R. Schoedel, R.L. Wilken, Paris 1979, s. 135-163.
- Clay D., *Unspeakable Words in Greek Tragedy*, *AJPh* 1982, vol. 103, s. 277-298.
- Clemen C., s.v. Μάγοι, *RE*, vol. 14, Hlbd. 1, Stuttgart 1928, szp. 509-518.
- Colantuono G., *Note sul canone 2 del concilio di Neocesarea: la proibizione delle seconde nozze fra cognati nella tarda antichità*, *RDR* 2006, vol. 6, s. 1-17.
- Corcoran S., *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Oxford 1996.
- Corcoran S., *The Sins of the Fathers: A Neglected Constitution of Diocletian on Incest*, *JLH* 2000, vol. 21, no. 2, s. 1-34.
- Corpus Iuris Civilis*, vol. 3. *Novellae*, eds. R. Schoell, W. Kroll, Berolini 1954.
- Černý J., *Consanguineous Marriages in Pharaonic Egypt*, *JEA* 1954, vol. 40, s. 23-29.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bérier F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2018.
- Dandamayev M.A., s.v. *Magi*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/magi> [dostęp 15.03.2019].
- Daryaei T., *Marriage, Property and Conversion among the Zoroastrians: From Late Sasanian to Islamic Iran*, *JPS* 2013, vol. 6, s. 91-100.
- Daryaei T., *Pahlavi Literature*, [w:] *A Companion to Late Antique Literature*, eds. S. McGill, E. Watts, Malden MA 2018, s. 103-121.
- Dean-Jones L., *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Oxford 1994.
- Delmaire R., *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Roma 1989.
- Delmaire R., *Les responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IVe-VIe s.)*. *Études prosopographiques*, Bruxelles 1989.
- Demandt A., *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München 2008.
- Denzey N., *Bardaisan of Edessa*, [w:] *A Companion to Second-Century Christian "Heretics"*, eds. A. Marjanen, P. Luomanen, Leiden/Boston 2005, s. 159-184.
- Devos P., *Les Martyrs persans à traveurs leurs actes syriaques*, [w:] *Atti de Convegno sul tema: La Persia e il mondo graeco-romano. Roma 11-14 Aprile*, Rome 1966, s. 213-242.
- Dębiński A., *Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 1990.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, t. 4, ks. 20-27, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman et alii, Kraków 2014; t. 6,1, ks. 37-40, przeł. D. Brodka et alii, Kraków 2016.
- Dignas B., Winter E., *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge 2007.

- Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przeł. O. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski, B. Kupis, Warszawa 1982.
- Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006.
- Dokumenty synodów od 506 do 553 roku*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2014.
- Downey G., *The Persian campaign in Syria in ad 540*, „Speculum” 1953, vol. 28, s. 340-348.
- Drijvers H.J.W., *Bardaisan of Edessa*, Assen 1996.
- Drijvers H.J.W., s.v. Bardesanes, [w:] *Theologische Real-Enzyklopädie*, t. 5, Berlin/New York 1980, s. 206-212.
- Dumézil B., *Chrześcijańskie korzenie Europy*, przeł. P. Rak, Kęty 2008.
- Dušanić S., *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, ANRW 1977, vol. 2, no. 6, s. 52-94.
- Dzierżon G., *Przeszkoda pokrewieństwa*, [w:] *Przeszkody małżeńskie w prawie konicznym*, red. W. Góralski, Warszawa 2016, s. 389-416.
- Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1–33*, przeł. ks. M. Gilski, Kraków 2015.
- Erdmann W., *Die Ehe im alten Griechenland*, München 1934.
- Eurypides, *Tragedie*, t. 2. *Andromacha, Oszalały Herakles, Trojanki, Elektra, Ifigenia w kraju Taurów, Ijon*, przeł. J. Łanowski, Warszawa 2006.
- Farraxumart ī Vahrāmān. The Book of A Thousand Judgements (A sasanian Law-Book)*, ed. A. Perikhanian, przeł. N.G. Garsoian, Costa Mesa 1997.
- Feissel D., *Deux épigrammes d'Apamène et l'éloge de l'endogamie dans une famille syrienne du VIe siècle*, [w:] *AETOS: Studies in Honour of Cyril Mango*, eds. I. Ševčenko, I. Hutter, Stuttgart/Leipzig 1998, s. 116-136.
- Fiey J.-M., *Saints syriaque*, ed. L.I. Conrad, Princeton 2004.
- Firth R., *Contingency of the incest taboo*, „Man” 1994, vol. 29, s. 712-713.
- Frakes R.M., *Compiling the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum in Late Antiquity*, Oxford 2011.
- Franciosi E., *Il regime delle nozze incestuose nelle Novelle Giustinianee*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, t. 2, Madrid 1988, s. 727-747.
- Franciosi G., *Clan gentilizio e strutture monogamiche. Contributo alla storia della famiglia romana*, t. 2, Napoli 1976.
- Frandsen P.J., *Incestuous and Close-Kin Marriage in Ancient Egypt and Persia*, Copenhagen 2009.
- Fritz K. von, *Die Griechische Geschichtsschreibung*, t. 1. *Von den Anfängen bis Thukydides: Anmerkungen*, Berlin 1967, s. 348-377.
- Frye R.N., *Zoroastrian Incest*, [w:] *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, eds. G. Gnoli, L. Lanciotti, Roma 1985, s. 445-455.
- Gai Institutiones. Instytucje Gaiusa*, przeł. W. Rozwadowski, Poznań 2003.

- Gandía Barber J.D., *El impedimento de consanguinidad. Historia y fundementación*, Roma 2006.
- García M.O., *El Matrimonio Consanguíneo en la Persia Aqueménida: la Perspectiva Griega*, „Polis” 2000, vol. 12, s. 43-72.
- García M.O., „*Xwedodah*”: *el matrimonio consanguíneo en la Persia Sásanida. Una comparación entre fuentes pahlavíes y greco-latinas*, „Iberia” 2001, vol. 4, s. 181-197.
- Garnsey P., *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970.
- Garsoian N.G., s.v. *Armeno-Iranian relations in the pre-Islamic period*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/armeno-iranian-relations-in-the-pre-islamic-period> [dostęp 15.03.2019].
- Gaudemet J., *Du droit roman tardif aux conciles mérovingiens. Les condamnations de l'inceste*, ZSS KA 1996, vol. 113, s. 369-379.
- Gaudemet J., *Iustum matrimonium*, RIDA 1949, vol. 2, s. 309-366.
- Gelder G.J. van, *Close Relationship. Incest and Inbreeding in Classical Arabic Literature*, New York 2005.
- Gelder G.J. van, s.v. *Incest and inbreeding*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/incest-and-inbreeding> [dostęp 15.03.2019].
- Georges P., *Barbarian Asia and the Greek Experience: From the Archaic Period to the Age of Xenophon*, Baltimore 1994.
- Gershevitch I., *Approaches to Zoroaster's Gathas*, „Iran” 1995, vol. 33, s. 1-29.
- Gershevitch I., *Zoroaster's Own Contribution*, JNES 1964, vol. 23, s. 12-38.
- Giardina A., *The Family in the Late Roman World*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, t. 14. *Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2001, s. 392-415.
- Gignoux P., s.v. *Dēnkard*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/denkard> [dostęp 15.03.2019].
- Gignoux P., *Les quatre inscriptions du mage Kirdīr. Textes et concordances*, Paris 1991.
- Gignoux P., *L'inscription de Kartir à Sar Mashad*, JA 1968, vol. 256, s. 387-418.
- Gignoux P., *Un témoin du syncrétisme mazdéen tardif: le traité pehlevi des “Sélections de Zādsparam”*, [w:] *Transition Periods in Iranian History. Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau, 22-24 Mai 1985*, Paris 1987, s. 59-72.
- Gignoux Ph., Tafazzoli A., *Anthologie de Zādsparam: Edition critique du texte pehlevi*, Paris 1993.
- Gnoli G., *Zoroaster in History*, New York 2000.
- Gnoli G., *Zoroaster's Time and Homeland*, Naples 1980.
- Goody J., *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983.
- Goody J., *The Oriental, the Ancient, and the Primitive: Systems of marriage and the family in the pre-industrial societies of Eurasia*, Cambridge 1990.
- Goria F., *Le raccolte delle Novelle Giustinianee e la Collezione greca delle 168 Novelle*, *Diritto @ Storia* 2007, vol. 6, http://www.dirittoestoria.it/6/Memorie/Scienza_

- [giuridica/Goria-Novelle-justinianee-collezione-greca-168-Novelle.htm](#) [dostęp 15.03.2019].
- Greatrex G., Lieu S.N.C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II. 363-630 AD*, New York/London 2002.
- Green C.M.C., *Claudius, Kingship, and Incest*, „Latomus” 1998, vol. 57, s. 765-791.
- Greenidge A.H.J., *The Legal Procedure of Cicero's Time*, Oxford 1901.
- Grubbs J.E., *Law and Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Laws*, Oxford 1995.
- Grubbs J.E., *Women and the Law in the Roman Empire. A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, London/New York 2002.
- Guarino A., *Adfinitas*, Milano 1939.
- Guarino A., *Studi sul'incestum*, ZSS RA 1943, vol. 63, s. 175-267.
- Gumiela P., ΔΙΔΟΜΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΝ ΡΩΜΑΙΩΝ. Treść i zakres nadania obywatelstwa w 175-267. *Constitutio Antoniniana*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2010, vol. 10, no. 1, s. 129-147.
- Güterbock K., *Byzanz und Persien in ihren diplomatischen-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Iustinians*, Berlin 1906.
- Gutschmid A. von, *Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne*, St. Petersburg 1887.
- Hage W., *Die öströmische Staatskirche und die Christenheit des Perserreiches*, ZKG 1973, vol. 84, s. 174-187.
- Harrison A.R.W., *The Law of Athens. The Family and Property*, Oxford 1968.
- Heinemann I., *Philons griechische und jüdische Bildung. Kulturvergleichende Untersuchungen zu Philons Darstellung der jüdischen Gesetze*, Breslau 1932.
- Henning W.B., *Zoroaster. Politician or Witch-Doctor?*, London 1951.
- Herodot, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, Wrocław 2005.
- Herrenschmidt C., *Le xwêtdas ou mariage 'incestueux' en Iran ancien*, [w:] *Épouser au plus proche. Inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, ed. P. Bonte, Paris 1994, s. 113-125.
- Herrenschmidt C., *Once upon a Time, Zoroaster*, HA 1987, vol. 3, s. 209-237.
- Herzfeld E., *Zoroaster and His World*, Princeton 1947.
- Hinz W., *Zarathustra*, Stuttgart 1961.
- Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi, Przeciw Jowinianowi, Przeciw Wigilancjuszowi*, przeł. W. Kania, L. Nieścior, G. Rurański, Tyniec 2013.
- Hjerrild B., *Studies in Zoroastrian Family Law. A Comparative Analysis*, Copenhagen 2002.
- Hombert M., Préaux Cl., *Recherches sur le recensement dans l'Égypte romaine*, Leyde 1952.
- Homolka W., *Das Jüdische Eherecht*, Berlin 2009.

- Hopkins K., *Brother-Sister Marriage in Roman Egypt*, CSSH 1980, vol. 22, s. 303-354.
- Hopkins K., *Le mariage frère-sœur en Égypte romaine*, [w:] *Épouser au plus proche. Inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, ed. P. Bonte, Paris 1994, s. 79-95.
- Hruza E., *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechtes*, t. 2. *Polygamie und Pellikat nach griechischem Rechte*, Leipzig 1894.
- Huber I., Hartmann U., „Denn ihrem Diktat vermochte der König nicht zu widersprechen”: *Die Position der Frauen am Hof der Arsakiden*, [w:] *Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica Europaea Held in Ravenna, 6-11 October 2003*, t. 1. *Ancient and Middle Iranian Studies*, eds. A. Panaino, A. Piras, Milano 2006, s. 485-517.
- Huebner S.R., s.v. *Brother-sister marriage*, [w:] *The Encyclopedia of Ancient History*, eds. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, S.R. Huebner, Malden MA 2013, s. 1194-1195.
- Huebner S.R., *Brother-Sister' Marriage in Roman Egypt: A Curiosity of Humankind or a Widespread Family Strategy?*, JRS 2007, vol. 97, s. 21-49.
- Hutter M., *Mār Abā and the Impact of Zoroastrianism on Christianity in the 6th Century*, [w:] *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia*, eds. C.G. Cereti, M. Maggi, E. Provasi, Wiesbaden 2003, s. 167-173.
- Inostrantzev S.E., *The Custom of the Caspian Population of Persia in the Tenth Century*, JCOI 1926, vol. 7, s. 53-82.
- Insadowski H., *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, [w:] H. Insadowski, *Opera selecta*, Lublin, 2014, s. 169-390.
- Instytucje Justyniańskie. Tekst i przekład*, przeł. K. Hilman, T. Palmirski, Kraków 2018.
- Isaac B., *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Oxford 1992.
- Isajos, *Mowy*, przeł. J. Rominkiewicz, Wrocław 2013.
- Izdebski A., *Cultural Contacts between the Superpowers of Late Antiquity. The Syriac School of Nisibis and the Transmission of Greek Educational Experience to the Persian Empire*, [w:] *Cultures in Motion. Studies in the Medieval and Early Modern Periods*, red. A. Izdebski, D. Jasiński, Kraków 2014, s. 185-204.
- Izdebski A., *Kanony szkoły w Nisibis. Wprowadzenie*, „U Schyłku Starożytności” 2014, vol. 13, s. 101-113.
- Jakubiak K., *Religia Iranu*, [w:] *Religie starożytnego Bliskiego Wschodu*, red. K. Piłarczyk, J. Drabina, Kraków 2008, s. 313-356.
- Jones A.H.M., *The Later Roman Empire 284-602*, t. 1, Oxford 1964.
- Jones A.H.M., Martindale J.R., Morris J., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 1. *A.D. 260-395*, Cambridge 1973.
- Julian Apostata, *Przeciw Galilejczykom*, przeł. A. Pająkowska, Poznań 2012.
- Juster J., *Les Juifs dans l'Empire Romain. Leur condition juridique, économique et sociale*, t. 1-2, Paris 1914.
- Kaiser W., *Die Zweisprachigkeit reichsweiter Novellen unter Justinian. Studien zu den Novellen Justinians (I)*, ZSS RA 2012, vol. 129, s. 393-474.

- Kaiser W., *Justinian and the Corpus Iuris Civilis*, [w:] *The Cambridge Companion to Roman Law*, ed. D. Johnston, Cambridge 2015, s. 119-148.
- Karabélias E., *Inceste, mariage et stratégies matrimoniales dans l'Athènes Classique*, [w:] *Symposion 1985. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsge-schichte*, ed. G. Thür, Köln-Wien 1990, s. 233-251.
- Katrak J. C., *Marriage in Ancient Iran*, Bombay 1965.
- Katullus, *Poezje wszystkie*, przeł. G. Franczak, Kraków 2013.
- Kellens J., *Réflexions sur la datation de Zoroastre*, JSAI 2002, vol. 26, s. 14-28.
- Kellens J., *Zoroastre dans l'histoire ou dans le mythe? À propos du dernier livre de Ghe-rardo Gnoli*, JA 2001, vol. 289, s. 171-184.
- Kellens J. (ed.), *La religion iranienne à l'époque achéménide*, Gent 1991.
- Kleinfeller G., s.v. *Deportatio in insulam*, RE, vol. V1, Stuttgart 1903, szp. 231-233.
- Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, przeł. M. Szarmach, Toruń 2012.
- Klima O., *Zur Problematik der Ehe Institution im alten Iran*, ArOr 1966, vol. 34, s. 554-569.
- Koch H., *Die religiösen Verhältnisse der Dareioszeit. Untersuchungen an Hand der ela-mischen Persepolistäfelchen*, Wiesbaden 1977.
- Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, przeł. S. Kalinkowski (Konstytucje), A. Caba (pozostałe pisma), układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007.
- Koran*, przeł. J. Bielawski, Warszawa 2007.
- Kornemann E., *Die Geschwister Ehe im Altertum*, Mitt. Schles. Gesell. Volksk. 1923, vol. 24, s. 17-45.
- Kornemann E., *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur*, Heidel-berg 1927.
- Kosiński R., *Jeszcze raz o dacie męczeństwa Symeona Bar Sabb'e i prześladowania chrześcijan w Persji za panowania Szapura II*, ZN UJ 2017, t. 144, z. 1, s. 1-24.
- Kosiński R., *Państwo Sasanidów od 224 roku do końca V wieku i jego relacje z cesar-stwem*, [w:] *Świat rzymski w IV wieku*, red. P. Filipczak, R. Kosiński, Kraków 2015, s. 177-203.
- Kotula T., *Septymistrz Sewer*, Wrocław 1986.
- Kübler B., Recenzja: E. Hruza, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechtes*, t. 1. *Die Ehebegründung nach attischem Rechte*, t. 2. *Polyga-mie und Pellikat nach griechischem Rechte*, Leipzig 1892-1894, ZSS RA 1894, vol. 15, s. 393-407.
- Kuhlmann P., *Die Papyrus Gissensis 40*, [w:] *Bürgerrecht und Krise. Die Constitutio Antoniniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen*, eds. B. Pferdehirt, M. Scholz, Mainz 2012, s. 45-50.
- Kunkel W., s.v. *Matrimonium*, RE, vol. XIV, Hlbd. 2, Stuttgart 1928-1930, szp. 2259-2286.

- Kwintus Kurcjusz Rufus, *Historia Aleksandra Wielkiego*, przekład zespołowy pod red. L. Winniczuk, Warszawa 1976.
- Lanata G., *Legislazione e natura nelle Novelle giustinianee*, Napoli 1984.
- Lee A.D., *Close-kin marriage in late antique Mesopotamia*, GRBS 1988, vol. 29, s. 403-413.
- Lerouge C., *L'image des Parthes dans le monde gréco-romain*, Stuttgart 2007.
- Liddell H.G., Scott R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996.
- Limmer J., *Konzilien und Synoden im spätantiken Gallien von 314 bis 696 nach Christi Geburt*, Frankfurt am Main 2004.
- Lipsius J.H., *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig 1905-1915.
- Llewellyn-Jones L., Robson J., *Ctesias' History of Persia. Tales of the Orient*, London/New York 2010.
- Luchetti G., *La legittimazione dei figli naturali nelle fonti tardo imperiali e giustinianee*, Milano 1990.
- MacDowell D.M., *The Law in Classical Athens*, London 1978.
- Macuch M., *Die Zeitehe im sasanidischen Recht – ein Vorläufer der ši'ītischen mut'a-Ehe in Iran?*, AMI 1985, vol. 18, s. 187-203.
- Macuch M., *Incestuous Marriage in the Context of Sasanian Family Law*, [w:] *Ancient and Middle Iranian Studies. Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, held in Vienna, 18–22 September 2007*, eds. M. Macuch, D. Weber, D. Durkin-Meisterernst, Wiesbaden 2010, s. 133-148.
- Macuch M., *Inzest im vorislamischen Iran*, AMI 1991, vol. 24, s. 86-149.
- Macuch M., s.v. *Mādayān ī hazār dādestān*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/madayan-i-hazar-dadestan> [dostęp 15.03.2019].
- Macuch M., *Pahlavi Literature*, [w:] *The Literature of Pre-Islamic Iran. Companion Volume I to A History of Persian Literature*, eds. R.E. Emmerick, M. Macuch, London 2009, s. 116-196.
- Macuch M., *The Function of Temporary Marriage in the Context of Sasanian Family Law*, [w:] *Proceedings of the Fifth Conference of the Societas Iranologica Europaea held in Ravenna, October 6–11, 2003*, eds. A. Panaino, A. Piras, t. 1. *Ancient and Middle Iranian Studies*, Milano 2006, s. 585-597.
- Macuch M., *The Pahlavi Marriage Contract in the Light of Sasanian Family Law*, [w:] *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume*, eds. M. Macuch, M. Maggi, W. Sundermann, Wiesbaden 2007, s. 183–204.
- Macuch M., *Zoroastrian Principles and the Structure of Kinship in Sasanian Iran*, [w:] *Religious Themes and Texts of pre-Islamic Iran and Central Asia. Studies in honour of Professor Gherardo Gnoli on the occasion of his 65th birthday on 6 December 2002*, eds. C. Cereti, M. Maggi, E. Provasi, Wiesbaden 2003, s. 231-246.
- Maksymiuk K., *Kartir – przywódca zaratusztrianizmu czy mistrz propagandy?*, [w:] *Z Chrystusem w służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa z okazji 60. roczni-*

- cy urodzin i 30-lecia pracy naukowej Księdza Profesora Romana Krawczyka, red. J. Gmitruk, A. Wielgosz, Siedlce 2012, s. 397-405.
- Maksymiuk K., *Kilka uwag dotyczących deportacji mieszkańców Antiochii przez Szapurą I*, [w:] *Eurazja i Antyk*, red. A. Bednarczuk, E. Bugaj, W. Rządka, Poznań 2007, s. 145-153.
- Maksymiuk K., *Pogranicze persko-rzymskie w działaniach Husrowa I Anuszirwana (531-579). Geneza problemów polityczno-religijnych w relacjach Iranu i Rzymu w okresie sasanidzkim*, Siedlce 2011.
- Maksymiuk K., *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w.n.e.*, Siedlce 2005.
- Mansi J.D., *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, t. 11, Florentiae 1765.
- Martindale J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 3 B. A.D. 527-641, Cambridge 1992.
- Masini D., *Il diritto penale nelle Novelle di Giustiniano* (2008) [Ph.D. thesis], http://paduaresearch.cab.unipd.it/749/1/tesi_dottorato_Daniela_Masini.pdf [dostęp 15.03.2019].
- Mathisen R.W., *The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity (ca. 300-540 CE)*, [w:] *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th-11th centuries*, eds. J. Tolan, N. de Lange, L. Foschia, C. Nemo-Pekelman, Turnhout 2014, s. 35-53.
- McGinn T.A.J., *Diocletian on Bigamy and Incest*, [w:] *Estudos em Homenagem a Luiz Fabiano Corrêa*, S. Corrêa Fattori et alii (eds.), São Paulo 2014, s. 367-392.
- Meier M., *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.*, Göttingen 2003.
- Mélèze-Modrzejewski J., *Edit de Caracalla conferant aux habitants de l'empire le droit de cité romaine (constitutio Antoniniana, 212 ap. J.-C.)*, [w:] *Les lois de Romains, 7e édition des textes de droit Romain*, II, Napoli-Camerino 1977, s. 478-490.
- Mélèze-Modrzejewski J., *L'Édit de Caracalla de 212: la mesure de l'universalisme romain*, [w:] *Roman Law and Legal Knowledge. Studies in Memory of Henryk Kupiszewski*, red. T. Giaro, Warszawa 2011, s. 21-36.
- Menasce J. de, *Une encyclopédie mazdéenne. Le Dénkart*, Paris 1958.
- Menasce J. de, *Zoroastrian literature after the Muslim conquest*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 4. *The Period after the Arab Invasion to the Saljuqs*, ed. R.N. Frye, Cambridge 1975.
- Menasce J. de, *Zoroastrian Pahlawi writings*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 3. *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Yarshater, Cambridge 1983.
- Middleton R., *Brother-Sister and Father-Daughter Marriage in ancient Egypt*, ASR 1962, vol. 27, s. 603-611.
- Minale V.M., *Legislazione imperiale e manicheismo da Diocleziano a Costantino. Genesi di un'eresia*, Napoli 2013.
- Minucjusz Feliks, *Octavius*, przeł. J. Sajdak, Poznań 1925.
- Misztal-Konecka J., *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007.

- Misztal-Konecka J., *Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim i prawodawstwie kościelnym (III-VI w.)*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, t. 11, nr 1, s. 215-233.
- Modrzejewski J., *Die Geschwisterehe in der hellenistischen Praxis und nach römischem Recht*, ZSS RA 1964, vol. 81, s. 53-82.
- Modrzejewski J., *Małżeństwo między bratem i siostrą w grecko-rzymskim Egipcie*, „Meander” 1955, t. 9-10, s. 431-437.
- Mommsen Th., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1889 (przedruk Graz 1955).
- Monte G. Del, *Testi dalla Babilonia ellenistica*, t. 1. *Testi cronografici*, Pisa 1997.
- Montevecchi O., *Endogamia e cittadinanza Romana in Egitto*, „Aegyptus” 1979, vol. 59, s. 137-144.
- Morony M., *Iraq after the Islamic Conquest*, Princeton 1984.
- Mosaicarum et Romanarum legum collatio*. Zbiór prawa Mojżeszowego i rzymskiego, przeł. A. Dębiński, Lublin 2011.
- Mosig-Walburg K., *Deportationen römischer Christen in das Sasanidenreich durch Schapur I. und ihre Folgen – Eine Neubewertung*, „Klio” 2010, vol. 92, no. 1, s. 117-156.
- Nardi E., *La reciproca posizione successoria dei coniugi privi di conubium*, Roma 1938.
- Nock A.D., *Greeks and Magi, [w:] Essays on Religion and the Ancient World. Selected and edited with an Introduction, Bibliography of Nock's writings, and Indexes*, ed. Z. Stewart, t. 2, Oxford 1972, s. 516-526.
- The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation*, przeł. D.J.D. Miller, oprac. P. Sarris, t. 1, Cambridge 2018.
- Nowicka D., *Kilka uwag o regulacjach dotyczących „delationes” w sprawach fiskalnych w ustawodawstwie cesarzy pierwszej połowy IV wieku*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2018, t. 28, nr 1, s. 91-112.
- Oko J., *Przeszkody małżeńskie w VI i VII wieku na podstawie postanowień synodów merowińskich*, ŚSHT 2009, t. 42, nr 2, s. 169-181.
- Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1977.
- Osuchowski W., *Constitutio Antoniniana. Przyczyny wydania edyktu Karakalli z r. 212 w świetle współczesnych źródeł historyczno-prawnych*, RTK 1963, t. 10, nr 4, s. 65-82.
- Otto W., *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Hellenismus*, t. 1, Leipzig 1905.
- Patlagean E., *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles*, Paris 1977.
- Payne R.E., *A State of Mixture. Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, Oakland 2015.
- Peeters P., *Observations sur la Vie syriaque de Mār Abā, catolikos de l'Église Perse (540-552)*, MGM 1946, vol. 5, s. 69-112.
- Piccirilli L., *Il filolaconismo, l'incesto e l'ostracismo di Cimone*, QS 1984, vol. 19, s. 171-177.

- Pigulewska N. W., *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, przeł. Cz. Mazur, Warszawa 1989.
- Plaumann G., *Der Idios Logos. Untersuchungen zur Finanzverwaltung Ägyptens in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin 1918.
- Plutarch, *O szczęściu czy dzielności Aleksandra*, przeł. K. Nawotka, Wrocław 2003.
- Puliatti S., *Incesti crimina. Regime Giuridico da Augusto a Giustiniano*, Milano 2001.
- Puliatti S., *Ricerche sulle novelle di Giustino II. La legislazione imperiale da Giustiniano I a Giustino II*, cz. 1. *Problemi di diritto pubblico*, Milano 1984; cz. 2. *Problemi di diritto privato e di legislazione e politica religiosa*, Milano 1991.
- Rabello A.M., *Giustiniano, Ebrei e Samaritani alla luce delle fonti storico-letterarie, ecclesiastiche e giuridiche*, t. 2, Milano 1988.
- Rea R., Salomons R.P., Worp K.A., *A ration-warrant for an adiutor memoriae*, YClS 1985, vol. 28, s. 101-113.
- Rees R., *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh 2004.
- Remijnsen S., Clarysse W., *Incest or adoption? Brother-sister marriage in Roman Egypt revisited*, JRS 2008, vol. 98, s. 53-61.
- Riccobono jr. S., *Il Gnomon dell'Idios Logos*, Palermo 1950.
- Rist J., *Die Verfolgung der Christen im spätantiken Sasanidenreich. Ursachen, Verlauf und Folgen*, OrChr 1996, vol. 80, s. 17-42.
- Robinson O., *Some Thoughts on Justinian's Summary of Roman Criminal Law*, BIDR 1991-1992, vol. 94-95, s. 89-104.
- Roda S., *Il Matrimonio fra cugini germani della legislazione tardoimperiale*, SDHI 1979, vol. 45, s. 289-309.
- Rohden P. von, s.v. *Anullinus* (5), RE, vol. I, Hlbd. 2, Stuttgart 1984, szp. 2651.
- Rominkiewicz J., Θεομισή δὲ καὶ αἰσχροῶν αἰσχιστά. *Kazirodztwo w starożytnej Grecji*, AUWr, „Prawo” 2018, t. 325, s. 11-57.
- Rompay L. Van, *Shem'on bar Šabba'e*, [w:] *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, eds. S.P. Brock, A.M. Butts, G.A. Kiraz, L. Van Rompay, Piscataway 2011, s. 373-374.
- Rose J., *The Image of Zoroaster. The Persian Mage through European Eyes*, New York 2000.
- Rowlandson J., Takahashi R., *Brother-sister marriage and inheritance strategies in Greco-Roman Egypt*, JRS 2009, vol. 99, s. 104-139.
- Ruschenbusch E., ΣΟΛΩΝΟΣΝΟΜΟΙ. *Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes*, Wiesbaden 1966.
- Ruschenbusch E., *Plutarchs Solonbiographie*, ZPE 1994, vol. 100, s. 351-380.
- Russell J.R., *Zoroastrianism in Armenia*, Cambridge Mass. 1987.
- Sachau E., *Syrische Rechtsbücher*, t. 3. *Corpus iuris des persichen Erzbischofs Jesubocht, Erbrecht oder Kanones des persichen Erzbischofs Simeon, Eherecht des Patriarchen Mâr Abhâ*, Berlin 1914.

- Safa-Isfehiani N., *Rivāyat-i Hēmīt-i Ašawahistān. A Study in Zoroastrian Law*, Cambridge 1980.
- Sako L., *Le rôle de la hiérarchie syriaque orientale dans les rapports diplomatiques entre la Perse et Byzance aux Ve–VIIe siècles*, Paris 1986.
- Sanjana D.P., *The Alleged Practices of Next-of-Kin Marriage in Old Iran*, London 1888.
- Scheidel W., *Brother-Sister and Parent-Child Marriage Outside Royal Families in Ancient Egypt and Iran: A challenge to the Sociobiological View of Incest Avoidance?*, ES 1996, vol. 17, s. 322-323.
- Scheidel W., *Brother-Sister Marriage in Roman Egypt*, J. Biosoc. Sci. 1997, vol. 29, s. 361-376.
- Schlerath B. (ed.), *Zarathustra*, Darmstadt 1970.
- Schmitt H.H., s.v. *Geschwisterehe*, [w:] *Lexikon des Hellenismus*, eds. H.H. Schmitt, E. Vogt, Wiesbaden 2005, szp. 373-374.
- Schönbauer E., *Das römische Recht nach 212 in ausschließlicher Geltung?* Anz. Öst. Ak. 1949, vol.17, s. 381-382.
- Schwaigert W., *Das Christentum in Hūzistān im Rahmen der frühen Kirchengeschichte Persiens bis zur Synode von Seleukeia-Ktesiphon im Jahre 410*, Marburg 1989.
- Schwartz M., *The old eastern iranian world view according to the Avesta*, [w:] *Cambridge History of Iran*, t. 2. *The Median and Achaemenian Period*, ed. I. Gershevitch, Cambridge 1985, s. 640-663.
- Schwartz M., *The Religion of Achaemenian Iran*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 2. *The Median and Achaemenian Period*, ed. I. Gershevitch, Cambridge 1985, s. 664-697.
- Segal J.B., s.v. *Abgar*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/abgar-dynasty-of-edessa-2nd-century-bc-to-3rd-century-ad> [dostęp 15.03.2019].
- Sextus Empiryk, *Zarysy Pirrońskie*, przeł. A. Krokiewicz, Warszawa 1988.
- Shahîd I., *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, t. 1,1. *Political and Military History*, Washington 1995.
- Shaki M., s.v. *Dādestān ī Dēnīg*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dadestan-i-denig-religious> [dostęp 15.03.2019].
- Shaki M., s.v. *Ēmēd ī Ašawahištān*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/emed-i-asawahistan> [dostęp 15.03.2019].
- Shaki M., s.v. *Family law. In zoroastrism*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/family-law> [dostęp 15.03.2019].
- Shaw B.D., *Explaining incest: brother-sister marriage in Graeco-Roman Egypt*, „Man” 1992, vol. 27, s. 277-293.
- Sherwin-White A.N., *The Roman Citizenship*, Oxford 1973.
- Sidler N., *Zur Universalität des Inzesttabu*, Stuttgart 1971.
- Sijpesteijn P.J., *Theognostos alias Moros and his family*, ZPE 1989, vol. 76, s. 213-218.

- Silk J.A., *Incestuous Ancestries: The Family Origins of Gautama Siddhārtha, Abraham and Sarah in Genesis 20:12, and the Status of Scripture in Buddhism*, HR 2008, vol. 47, no. 4, s. 253-281.
- Silk J.A., *Putative Persian Perversities: Buddhist Condemnations of Zoroastrian Close-Kin Marriage in Context*, BSOS 2008, vol. 71, s. 433-64.
- Silk J.A., *The Story of Dharmaruci. In the Divyāvadāna and Kṣemendra's Bodhisattvāvadānakalpalatā*, IJ 2008, vol. 51, s. 137-85.
- Skjærvø P.O., s.v. *Homosexuality. I. In Zoroastrianism*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/homosexuality-i> [dostęp 15.03.2019].
- Skjærvø P.O., s.v. *Kartir*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/kartir> [dostęp 15.03.2019].
- Skjærvø P.O., s.v. *Marriage II. Next of Kin Marriage in Zoroastrianism*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/marriage-next-of-kin> [dostęp 15.03.2019].
- Skjærvø P.O., *The Achaemenids and the Avesta*, [w:] *Birth of the Persian Empire*, eds. V.S. Curtis, S. Stewart, London/New York 2005, s. 52-84.
- Skjærvø P.O., *The Antiquity of Old Avestan*, IJAS 2003-2004, vol. 3, no. 2, s. 15-41.
- Skjærvø P.O., *The Avesta as Source for the Early History of the Iranians*, [w:] *The Indo-Aryans of Ancient South Asia*, ed. G. Erdosy, Berlin/New York 1995, s. 155-176.
- Skjærvø P.O., *Zarathustra: First Poet-Sacrificer*, [w:] *Paitimāna. Essays in Iranian, Indian, and Indo-European Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, ed. S. Adhami, Costa Mesa 2003, s. 157-194.
- Slotkin S., *On a possible lack of incest regulations in old Iran*, AA 1947, vol. 49, s. 612-617.
- Sofokles, *Tragedie*, przeł. R. Chodkowski, t. 2, *Król Edyp, Antygona, Elektra*, Lublin 2012.
- Spooner B., *Iranian kinship and marriage*, „Iran” 1966, vol. 4, s. 51-59.
- Stausberg M., *Die Religion Zarathustras. Geschichte-Gegenwart-Rituale*, Stuttgart 2002-2004.
- Stausberg M., *Faszination Zarathushtra. Zoroaster und die Europäische Religionsgeschichte der Frühen Neuzeit*, t. 1 i 2, Berlin/New York 1998.
- Stevens P.T., *Euripides: Andromache*, Oxford 1971.
- Strugnell E., *Thea Musa, Roman Queen of Parthia*, IA 2008, vol. 43, s. 275-298.
- Synodicon Orientale ou Recueil de synodes nestoriens, d'après le Ms. syriaque 332 de la Bibliothèque Nationale et le Ms. K. VI, 4 du Musée Borgia à Rome. Publié, traduit et annoté J.B. Chabot*, Paris 1902, <http://contentdm.lib.byu.edu/cdm/ref/collection/CUA/id/29422> [dostęp 15.03.2019].
- Taubenschlag R., *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der CA*, [w:] R. Taubenschlag, *Opera minora*, t. 1, Warszawa 1959, s. 477-504.
- Tavadia J. C., *Šāyast nē šāyast. A Pahlavi Text on Religious Customs*, Hamburg 1930.

- Teodoret z Cyru, *Leczenie chorób hellenizmu*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1981.
- Teodoret z Cyru, *Listy*, przeł. J. Radożycki, Warszawa 1987.
- Thomson R.W., *Elishē: History of Vardan and the Armenian War*, Cambridge 1982.
- Torrent A., *La Constitutio Antoniniana. Reflexiones sobre el papiro Giessen 40 I*, Madrid 2012.
- Troianos S., *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, transl. D. Simon, S. Neye, Berlin/Boston 2017.
- Ubl K., *Inzestverbot und Gesetzgebung. Die Konstruktion eines Verbrechens (300-1100)*, Berlin 2008.
- Uciecha A., *Patriarchat i patriarchowie Seleucji-Ktezyfontu. Z dziejów starożytnego Kościoła w Persji*, „Vox Patrum” 2012, R. 32, t. 58, s. 49-58.
- Ulpiani liber singularis regularum. Pojedyncza księga reguł Ulpiana*, przeł. A. Dębiński, K. Burczak, Lublin 2016.
- Vahman F., s.v. *Šāyest nē šāyest*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/shayest-ne-shayest> [dostęp 15.03.2019].
- Voci P., *L'errore nel diritto Romano*, Milano 1937.
- Volterra E., *La conception du mariage à Rome*, RIDA 1955, vol. 8, s. 365-379.
- Volterra E., *La nozione giuridica del conubium*, [w:] *Studi in memoria di Emilio Albertario*, t. 2, Milano 1953, s. 347-384.
- Volterra E., *Osservazioni sull'ignorantia iuris nel diritto penale romano*, BIDR 1930, vol. 38, s. 75-149.
- Wagner J., *Provincia Oshroenae: New Mesopotamian Finds Illustrating the Military Organisation under the Severan Dynasty*, [w:] *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, ed. S. Mitchell, Oxford 1983, s. 106-114.
- Weiß E., *Endogamie und Exogamie im römischen Kaiserreich*, ZSS RA 1908, vol. 29, s. 340-369.
- West E.W., *Pahlavi Texts*, t. 1. *Sacred Books of the East V*, Oxford 1880; t. 3. *The Dīnā-ī Maīnōg-ī Khirad, Sikand-Gümānīk Vigār, Sad Dar*, Oxford 1885.
- Wiesehöfer J., *Ancient Persia from 550 B.C. to 650 A.D.*, przeł. A. Azodi, London/New York 1996.
- Wigram W.A., *An introduction to the history of Assyrian Church, or the Church of the Sassanid Persian Empire, 100-640 A.D.*, Piscataway 1910.
- Williams A.V., *The Pahlavi Rivāyat Accompanying the Dādestān ī Dēnīg*, t. 2. *Translation, Comentary and Pahlavi Text*, Copenhagen 1990.
- Williams Jackson A.V., *Zoroaster. The Profet of Ancient Iran*, New York 1965.
- Wissner G., *Zur Martyrerüberlieferung aus der Christenverfolgung Schapurs II*, Göttingen 1967.
- Witakowski W., *Geneza chrześcijańskiej kultury syryjskiej*, STV 1978, t. 16, nr 1, s. 125-153.
- Wolff H., *Die Constitutio Antoniniana and Papyrus Gissensis 40 I*, Köln 1976.

- Woźniak J., *Małżeństwo w nauczaniu i prawodawstwie nestorian*, „Vox Patrum” 1985, R. 5, t. 8-9, s. 223-270.
- Yamauchi E.M., *The Episode of the Magi*, [w:] *Chronos, Kairos, Christos. Nativity and Chronological Studies Presented to Jack Finegan*, eds. J. Vardman, E.M. Yamauchi, Winona Lake 1989, s. 15-39.
- Zachariae von Lingenthal K.E., *Ius Graeco-Romanum*, pars III. *Novellae constitutiones imperatorum post Iustinianum*, Lipsiae 1857.
- Zahner R.C., *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961.
- Żeber I., *Julia Agrypina Młodsza*, [w:] *Pozycja prawna kobiet w dziejach*, red. S. Rogowski, Wrocław 2010.

Skorowidz źródeł

Źródła epigraficzne

Inskrypcje Kartira z Sar-Maszhad

KSM 17 - 45¹⁴³

KSM 29-30 - 45¹⁴²

KSM 37 - 45¹⁴²

Źródła papirologiczne

P.Lond.

3.935 - 24⁵⁵

3.936 - 24⁵⁵

3.946 - 24⁵⁵

P. Oxy.

237,7,26 - 98³⁰⁸

Źródła prawnicze

Atanasios z Emessy

Epitome

11,6 - 85

Biblia

Księga powtórzonego prawa

24,5-10 - 77²⁵³

Corpus iuris civilis

Digesta Justyniana

23,2,12,4 - 17²⁰

23,2,17 pr.- 16¹⁰

23,2,39 - 15

23,2,53 - 15⁴

23,2,54 - 16⁸

23,2,57a - 17¹⁸

38,10,4,3-4 - 21⁴⁰

Instytucje Justyniana

1,10,1 - 67
1,10,2 - 68
1,10,3 - 68
1,10,4 - 68
1,10,5 - 69
1,10,6 - 69-70

Kodeks Justyniański

1,3,44 - 87²⁷⁵
2,12,20 - 62²⁰⁹
5,4,17 - 26,70, 82
5,4,19 - 21³⁵
5,5,6 - 19²⁶, 20³³
5,5,8 - 78²⁵³
5,5,9 - 20²⁸, 78²⁵³
5,8,2 - 20²⁹, 77²⁵⁰
5,72,3 - 62²⁰⁹

Nowele Justyniana

8 - 87²⁷⁶
8,8,1 - 87²⁷⁶
12 - 26, 85²⁶⁷, 102
12 pr. - 71-72
12,1 - 87²⁷⁶
12,1-3 - 72-75
14,1 - 87²⁷⁶
16 - 85²⁷⁰
21 - 86²⁷³
22 - 85²⁷⁰
123,44 - 87²⁷⁶
134,11,2 - 87²⁷⁶
135,1 - 87²⁷⁶
139 - 77-79
139,1 - 87²⁷⁶
146 ep. - 87²⁷⁶
154 -26, 27, 82-89, 93, 95, 97-99, 100, 101, 103

Dokumenty synodu Mar Aby

kanon 38 - 56²⁰⁰

III list synodalny - 53-56

Dokumenty synodu Mar Dadyeshu - 52¹⁹¹

Dokumenty synodu Mar Ezechiela - 57

Dokumenty synodu Mar Ishayaba - 57

Dokumenty synodu trullańskiego

kanon 54 - 57²⁰⁴

Dokumenty synodu w Ancyrze

kanon 10 - 87²⁷⁵

Gaius

Instytucje

1,2 - 17¹⁵

1,59 - 15⁴, 15⁵

1,61 - 16⁷

Gnomon ideologii

23 - 23

Kanony apostołskie

kanon 18 - 87²⁷⁵

kanon 19 - 86²⁷⁵

Kodeks Teodozjański

3,10,1 - 20³³, 77²⁵⁰

3,12,1 - 18²², 19²⁶, 70, 71²³⁴

3,12,2 - 77²⁵³

3,12,3 - 19²⁵, 19²⁶, 71²³⁴

3,12,4 - 78²⁵³

3,12,11 - 70

Koran

Sura 4 - 94²⁹⁶

Nowele Justyna II

2 - 90-95, 98, 99, 101-103

Reguły Ulpiana

5,6 - 16⁶, 17¹⁹

Zbiór prawa Mojżeszowego i rzymskiego

3,4 - 65²²¹

6,2,1 - 15³

6,4,1-6 - 59-62

Źródła literackie

Agatiasz Scholastyk

O panowaniu Justyniana

2,24 - 41

5,9,7 - 85²⁷⁰

Ajschylos

Błagalnice

w. 10 - 98³⁰⁷

Św. Ambrozjusz

Listy

58 (*Do Paternusa*) - 18²⁴, 82²⁶³

Arystofanes

Żaby

w. 850 - 98³⁰⁶

Atenajos

Uczta mędrców

5,220 - 35

Św. Augustyn

Państwo Boże

15,16,2 - 82²⁶³

Awesta

Yasna

12,9 - 44

Bazyli z Cezarei

Listy

258 (*Do biskupa Epifaniasza*) - 39-40

Cyceron

O prawach

2,9,22 - 71²²⁸

Dādestān ī Dēnīg

8a7-8 - 48¹⁶⁹

8a9 - 48¹⁶⁶

8b1-3 - 46, 49¹⁷⁵

8c1-2 - 48¹⁶⁴

8c3 - 48¹⁶⁹

8d1 - 47¹⁵³, 47¹⁵⁴

8d1-3 - 47¹⁵⁹

8d4 - 47¹⁵⁵

8d5 - 47¹⁵⁶, 47¹⁵⁷

8d6 - 47¹⁵⁸

8f3 - 48¹⁶⁷, 48¹⁷³

8k1-2 - 49¹⁷⁸

Dādestān ī Mēnōg ī Xrad

36 - 49¹⁸⁰

37 - 49¹⁷⁷

38 - 46

Dēnkard

3,80 - 47¹⁶², 48¹⁷¹, 48¹⁷²

3,195 - 48¹⁷⁵

3,196 - 48¹⁷⁷

3,199 - 47¹⁶³

Diogenes Laertios

Żywoty i poglądy słynnych filozofów

proem. 1,7 - 30

9,8,3 - 36

Elisze

O Wardanie i wojnie armeńskiej - 35

Eurypides

Andromacha

w. 170-177 - 36

Elektra

w. 600 - 98³⁰⁶

w. 926-927 - 98³⁰⁶

Euzebiusz z Cezarei

Przygotowanie ewangeliczne

6,10,16 - 34

Filon z Aleksandrii

O szczególnych prawach

3,4 - 43¹³³

3,13 - 37

Focjusz

Biblioteka

kodeks 72, p. 41b38-43b2, 47-56 - 33⁹¹

Herodot

Dzieje

3,31,1-4 - 31

Św. Hieronim

Przeciw Jowinainowi

2,7 - 40

Isajos

Mowy

5, 39 - 97-98³⁰⁵

Jan Malalas

Chronographia

frg. 47 - 85²⁷⁰

Julian Apostata

Przeciw Galijczykom

138B - 39

Kasjusz Dion

Historia rzymska

68,2,4 - 17¹⁷

Katullus

Pieśni

90 - 30

Klaudiusz Ptolemeusz

Czworoksiąg

166 - 98¹⁶⁶

Klemens Aleksandryjski

Kobierce

3,2,11 - 30

Wychowawca

1,7,55 - 38

Ktezjasz

Historia perska

frg. 15,55-56 - 33⁹¹

Kurcjusz Rufus

Historia Aleksandra Wielkiego

8,2,19 - 33

8,2,29 - 33

Menander Protektor

frg. 6,1 - 99³¹⁰

Minucjusz Feliks

Oktawiusz

31,3 - 38

Mowy przeciwstawne

2,15 - 35

Nonnos

Historia Dionizosa

12,73 - 98³⁰⁸

Orygenes

Przeciw Celsusowi

5,27 - 38

Plutarch

O szczęściu czy dzielności Aleksandra

1,5 - 37

Prokopiusz z Cezarei

Wojna z Persami

1,25,37-44 - 85²⁷⁰

Pseudo-Klemens

Homilie

19,19 - 39

Rivāyat ī Ēmēd ī Ašawahistān

28 - 47¹⁶⁰

30 - 47¹⁶¹

Šayast nē šayast

8,15 - 46

8,18 - 48¹⁷⁴

Sextus Empiryk

Przeciw uczonym

11,191 - 98³⁰⁸

Zarysy Pirrońskie

1,152 - 37

3,205 - 37

Sofokles

Edyp w Kolonos

w. 945-946 - 98³⁰⁶

Król Edyp

w. 1285-1288 - 97³⁰⁵

Strabon

Geografia

15,3,20 - 31

Syrycjusz

List 10 - 82²⁵³

Swetoniusz

Żywoty cesarów

Klaudiusz

26 - 17¹⁶

Tacjan

Mowa do Greków

1,28 - 31

Tacyt

Roczniki

12,7 - 17¹⁶

Teodoret z Cyru

Leczenie chorób hellenizmu

9,33 - 44

Listy

8 (*Do urzędników z Zeugmy, Eulaliusza, Germana i Proteusza*) - 81-82²⁶³

Tertullian

Do narodów

1,16,4 - 38

Vizidadha ī Zadspram

26,3 - 48¹⁶⁵

Zand ī Wahman Yasn

5,5 - 48¹⁶⁸

Novels of Justinian I and Justin II against incestuous marriages in Mesopotamia, Osrhoene, and Euphratensis

Abstract

The prohibition of incest in Roman law has led to the formation of an exogamous model of marriage in Roman society. However, exogamy was a foreign phenomenon for many Eastern communities. While in Roman Egypt marriages between brother and sister were stopped within several decades after Karakalla's *Constitutio Antoniniana* had been issued, in the provinces near Persia - Mesopotamia and Osrhoene – where different marriage practices had been established for centuries, far predating incorporation of these territories to the Roman Empire, endogamy was still present. These territories were strongly influenced by Persian culture and customs, one of which essential characteristics was a prevalence of close-kin marriages.

The violation of incest rules by the inhabitants of the eastern provinces led in 295 AD to the enactment of an edict by Diocletian, in which he listed those who were not allowed to be married because of existing bonds of kinship or affinity. However, the edict did not bring the expected results. Close-kin marriages in the aforementioned territories were still concluded, even by local officials and clergy.

This situation was not changed by the incest bans, which can be found in the legislation of Justinian I, primarily the *Institutions* (1,10, 1-7), the *Code* (C. 5,4,17) and in the 12th Novel. In the mid' 40s of the 6th century, the emperor issued another law (154th Novel), in which he introduced new rules for punishing people who would break the incest ban in Mesopotamia and Osrhoene. Thirty years later, his successor, Justin II, issued another law (2nd Novel) in which he reminded of the need to observe the law of his predecessor, extending its validity to the next province – Euphratensis.

This study is devoted to these two imperial laws originating from the 6th century, presented in a broader cultural context. This is necessary to understand the phenomenon of close-kin marriages in the three aforementioned Eastern provinces of the Empire and the reasons for their prevalence in territories, which had been influenced by Persian culture and civilization for centuries.

The first chapter is devoted to the phenomenon of close-kin marriages in Persia (*xwēdōdah*). The Greek and Latin sources are presented as the oldest accounts confirming the functioning of this kind of endogamous marriages in Persia. Subsequently, primary

Persian sources – the Zoroastrian treatises, which were written between 6th and 10th centuries in the middle Persian language (pahlawi), were discussed. Although they were written after the death of both Justinian I and Justin II, their presentation was necessary for explaining the nature and meaning of these marriages in Zoroastrian Persia. At the end of this chapter, the policies of the Christian Church in Persia regarding close-kin marriages were addressed.

The subject of the second chapter is the Diocletian's edict of 295 AD, inspired presumably by the notorious violation of the incest ban in the Eastern provinces of the Empire.

The third chapter is devoted to the prohibition of incest in the law of Justinian, I which the Author showed the limitations in concluding close-kin marriages in the Institutions and the Justinian Code, as well as the sanctions for incest introduced by Justinian's 12th Novel.

In the fourth chapter the Author presented, translated and discussed 154th Novel of Justinian, as well as the 2nd Novel of Justin II, which were issued against persons entering in illegal marriages (gámoi athemitoí) in Mesopotamia, Osrhoene and Euphratensis.

None of the Novels specify what the gámoi athemitoí were. The Author argues with the view of some commentators of these Novels, who consider the term gámoi athemitoí to be a euphemism. In their opinion, both emperors used it because they could not openly admit that in some provinces of their country such evil practices were still present. According to the Author, the usage of this term should be attributed mainly to the limitations of the Greek language. In classical Greek, there was no equivalent of the Roman noun incestum, nor the adjective incestuosus, -a, -um. This was probably because some concepts were considered by the Greeks as the árreta, meaning those that should not be expressed. Those included incest, a great taboo for the vast majority of old societies. The Greek term gámoi athemitoí was, according to the Author, a term from the legal language of the time, which encompassed all consanguine marriages forbidden by law.

Both of the aforementioned Novels need to be interpreted together. A lot of information contained in the 2nd Novel of Justinian fosters a better understanding of his 154th Novel. In the latter there is not even the slightest suggestion, that the dangers of the prevalence of those forbidden marriages in the two provinces mentioned by the edict, were the result of copying the Persian customs. 2nd Novel of Justin II does not leave any doubt in this matter.

2nd Novel of Justin II was published 30 years after the enactment of Justinian's 154th. The relatively short period between the two legal acts suggests unequivocally, that the previous constitution of Justinian did not bring the expected results. In the Roman provinces bordering on Persia, Zoroastrian communities lived in great isolation, preserving the traditions of their ancestors, rather than complying with the Roman ban on incestuous marriages. Since Justin II issued a new regulation on the same matter in a relatively short

time, extending the validity of the previous act to the next province – Euphratensis, this problem was undoubtedly not a marginal phenomenon, but an escalating one.

In his Novel, Justin II reminded his subjects of the need to comply with Justinian's incest ban. However, it is not clear from the content of that Novel which of the previous constitutions the emperor had in mind. It was certainly one of the two Novels of the great predecessor: either 12th, which was *lex generalis* for incest crimes in the Empire, or 154th, which was *lex specialis* for the inhabitants of the provinces of Mesopotamia and Osroene.

According to the first interpretation, which gained more supporters, Justin II meant the 154th Novel - the similarities in the content and structure of those two Novels are striking. The adoption of this interpretation would entail the restoration by the emperor of the sanctions provided for in 154th Novel: total confiscation of property, mutilatory penalties and, in cases of marriages concluded in a particularly bold manner, even the capital punishment. The content of the Novel shows, however, that the sanctions were to apply not only to the residents of the three provinces but also to all citizens of the Empire who would break the incest ban.

According to the second interpretation, proposed by S. Puliatti, which was also supported by the Author, the 2nd Novel of Justin II holds the direct referral to the 12th Novel of his predecessor. This would specifically lead to the reinstatement of the sanctions provided in that Novel. Spouses who, at the time the law was promulgated, were in incestuous marriages, would thus have been obliged to abandon their partner within two years. If the divorce was not carried out, the sanction would be the confiscation of the fourth part of the inceptor's property. The rest of the property was to be given to the children of the inceptor. If the guilty party had both children from previous legal marriages and incest unions, 3/4 of the property (remaining after the confiscation of the fourth part of the property for the benefit of imperial Treasury) should be given to the rightful children (they received 9/16 of the entire property), while 1/4 (3/16 of the entire property) remained for the children born in incest unions. These sanctions would apply not only to the residents of the three provinces mentioned in the title of Justin II's Novel but also to all citizens of the Empire who would commit incest. There is, however, one issue that makes it difficult to adopt this interpretation. The issuing of another incest law by Justin II 30 years after Justinian's 154th Novel meant that in the three Eastern provinces the practice of entering in close-kin marriages had strengthened. The reinstatement of 12th Novel and the application of much lighter sanctions provided for therein did not certainly contribute to the fight against incest.

Both Justinian and Justin II, like the Diocletian in his edict of 295 AD, decided to grant mercy to those of their subjects who had entered into incestuous marriages before the announcement of the two imperial Novels. The main reason for this attitude may have been the emperors' fear of the radicalization of moods, that could take place in provinces near

Persia. Firm enforcement of the sanctions for violating the incest ban could result in a reaction of the local population in the form of protests or even local riots. The situation of this kind in the provinces bordering Persia, extremely important for the defense of the empire's borders, could have been a serious threat and could be used by the Persians to take diversionary actions. Maintaining loyalty to the Roman state of the citizens living in these provinces seems to have been the paramount goal for Justinian and Justin II, hence the decision of both rulers to forgive those who had broken the law before the two imperial laws were promulgated.

Justinian and Justin II's incestuous marriage laws, addressed to the inhabitants of the provinces of Mesopotamia, Osrhoene and Euphratensis, couldn't have reached the positive effects expected of them by their authors. Close-kin marriages were rooted in these territories for several centuries. For the inhabitants of these three provinces, who were mostly Zoroastrianists, they were an important element of their religious identity, and therefore eliminating them through legal prohibitions was doomed to failure.

Translated by Mateusz Szymura

Temat podjęty przez Jarosława Rominkiewicza jest fascynujący, a w dodatku w polskiej literaturze, poza nielicznymi wzmiankami, praktycznie nieznany. [...] Objęte zainteresowaniem Autora: Mezopotamia, Osroena i Eufratezja, od wieków pozostawały pod wpływem cywilizacji perskiej. Jednym z charakterystycznych przejawów perskiej obyczajowości na tych ziemiach były endogamiczne małżeństwa zawierane między bliskimi krewnymi: zstępными pierwszego i drugiego stopnia, a także między rodzeństwem. Po edykcji Karakalli z 212 roku ludność tych obszarów także objęły regulacje prawa rzymskiego obywatelskiego. Autor recenzowanego opracowania postawił sobie za cel wykazanie, że mimo podejmowania przez rzymskich władców prób wprowadzenia egzogamicznego modelu małżeństwa na terenie Mezopotamii, Osroeny i Eufratezji, małżeństwa między bliskimi krewnymi były tam nadal zawierane, dla mieszkańców tych trzech wschodnich prowincji stanowiły one bowiem istotny element ich religijnej tożsamości. [...]

Z recenzji wydawniczej prof. dr hab. Anny Pikulskiej-Radomskiej

ISBN 978-83-66066-71-7 (druk)

ISBN 978-83-66066-72-4 (online)